

ОШ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ

Кол жазма укугунда
УДК: 398.221 (575.2) (043.3)

МАДАНОВА КЫЗБУРАК ЖАПАРОВНА

**“МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ БАЙЫРКЫ ДИНИЙ ИШЕНИМДЕРДИН
ЭПИКАЛЫК МОТИВ КАТАРЫ БЕРИЛИШИ (С.КАРАЛАЕВДИН
ЖАНА Б. САЗАНОВДУН ВАРИАНТТАРЫ БОЮНЧА)**

**10.01.09-фольклористика адистиги боюнча филология илимдеринин
кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган
диссертация**

**Илимий жетекчи:
Жамгырчиева Гүлина Төлөбаевна,
филология илимдеринин доктору**

Ош, 2022

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ.....	4
I ГЛАВА. «МАНАС»ЭПОСУНДАГЫ КӨӨНӨ МОТИВДЕРДИ ИЗИЛДӨӨНҮН ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ	10
1.1. «Манас» эпосундагы көөнө мотивдердин фольклор таануу жана башка илимдерде изилденүүсүнө сереп	10
1.2. «Манас» эпосундагы көөнө мотивдерди изилдөө кыргыз фольклористикасынын келечектүү багыты катары	17
I глава боюнча кыскача корутунду.....	21
II ГЛАВА. «МАНАС» ЭПОСУНДАГЫ КӨӨНӨ ИШЕНИМДЕРДИ ИЗИЛДӨӨНҮН ОБЪЕКТИСИ, ПРЕДМЕТИ, МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МАТЕРИАЛДАРЫ.....	24
2.1. «Манас» эпосундагы көөнө мотивдерди изилдөөнүн объектиси жана предмети.....	23
2.2. «Манас» эпосундагы көөнө мотивдерди изилдөөнүн методологиясы жана методдору.....	27
2.3. Изилдөөнүн негизги материалдарына кыскача теориялык экскурс.....	42
II глава боюнча кыскача корутунду	47
III ГЛАВА. КӨӨНӨ ИШЕНИМДЕРДИН «МАНАС» ЭПОСУНДА ЭПИКАЛЫК МОТИВ КАТАРЫ БЕРИЛИШИ.....	50
3.1. «Манас» эпосундагы исламга чейинки көөнө ишенимдердин эпосто эпикалык мотив катары кездешүүсү, анимизм жана ага ага байланыштуу ишенимдердин эпосто көркөм чагылдырылышы	50
3.2. Тотемизм, ага байланыштуу ишенимдин эпосто көркөм чагылдырылышы.....	67
3.3. Шаманчылык менен жайчылык касиеттин байыркы элдик ишеним катарында эпосто көркөм чагылдырылышы	80
3.4. Кыргыздын көөнө ишениминдеги жана эпостун сюжетиндеги фетиштик көз караштар	96

3.5. Теңирчиликтин эпостогу мотивдери, кыргыз элинин рухий маданиятынын өнүгүү контекстиндеги орду.....	106
III глава боюнча кыскача корутунду.....	138
КОРУТУНДУ	142
ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР	147
АЙРЫМ СӨЗДӨРДҮН ТҮШҮНДҮРМӨСҮ	148
ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ	154
ТИРКЕМЕЛЕР	166

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн темасынын актуалдуулугу. Кыргыз элинин улуттук өзүн таанып-билүүсү жана рухий турмушу өткөндүн маданий мурастарын өздөштүрүү жана алардын азыркы учурдагы жаңы мааниге ээ болуусун баалоого байланыштуу залкар сөз чебери Ч.Т. Айтматов белгилегендей, кыргыз рухунун туу чокусу болгон “Манас” эпосундагы рухий баалуулуктар катарында кыргыз элинин көөнө ишенимдери айрыкча орунга ээ.

“Манастын” мазмунунда камтылган окуялардын чеги жана алардагы маалыматтардын жыйындысы элдик каармандыкты, аракеттерди, көрүнүштөрдү гана сүрөттөөдөн алда канча кеңири. Себеби элдик оозеки чыгарма эпос түрүндө калыптануусунун алгачкы мезгилине таандык болгон көөнө эпикалык мотивдерге бай.

Эпостогу архаикалык мотивдер диний жана мифологиялык өңүттө болуп, кээде булар синкреттешкен формада дагы учурайт. Бул мотивдер жай турмуштук жана согуштук окуялар арасында айтылган чакан кабарлардан гана эмес, элдин абалы, жашоо шарты, үрп-адаты, көз карашы кеңири баяндалган көлөмдүү эпизоддордон, эпостун окуяларынын өнүгүшүндө зор мааниге ээ көлөмдүү бөлүмдөрдөн дагы арбын жолугат. Эпостун бул мүнөздөгү бөлүмдөрүнүн ар бири калк турмушунун белгилүү бир жагын чагылдырууга арналып, ошол көрүнүшкө тиешелүү ар тараптуу жана терең деталдаштырылган эң бай маалыматтарды ичине камтыйт.

Эпостогу көөнө мотивдерге мисалы: улгайган кишинин баласыздык зарынан тартып, баатырдын кереметтүү төрөлүшү, ага байланыштуу элдик ырым-жырым, баланын адаттан тыш тез чоңоюшу, баатырдык үйлөнүү, баатырдын эрдиктери кирет. “Манастын туулушу жана бала чагы” бөлүмүндө, эрдиктери, эл башкаруу, элди бириктирүү, атайын башкарылган топко биригүү жөнүндөгү аракеттер, түшүнүктөр “Манастын кан шайланышында” чечмеленет. Баатырдык үйлөнүү көөнө мотиви, куда түшүү салты, баатырдык үйлөнүүгө байланыштуу каада-салттар “Манастын Каныкейди алганында” чагылдырылса, адам өлүмү, сөөк коюу үрп-адаты “Көкөтөйдүн ашы”,

“Манастын өлүмү жана ага күмбөз салдыруу” бөлүмдөрүндө арбын сүрөттөлөт. Эпостун эл турмушунун бардык тармактарын камтыган фактыга өзгөчө бай мазмуну кыргыздардын каада-салтынан тартып, эл тагдырында чоң мааниге ээ орчундуу окуяларга чейин, башынан өткөргөн ар кыл мезгилдеги эл тиричилигинин көрүнүштөрү, жашоо шарты, жаратылышка карай мамилеси, коом түзүлүшү, жакшылык-жамандык жөнүндөгү ынаным-түшүнүктөрү, көөнө ишенимдери, медициналык, чарбалык жана башка билим-тажрыйбасы жөнүндө абдан бай жана баалуу маалыматтар берет. Ошондуктан кыргыздын маданий турмушунун материалдарынын негизинде көөнө ишенимдердин дүйнөкараштык маанисин тарыхый-фольклордук планда талдоо жана баа берүү зарылчылыгы теманын **актуалдуулугун** аныктап турат.

Диссертациянын темасынын илимий мекемелер жүргүзүп жатышкан ири илимий программалар, негизги илимий-изилдөөчүлүк иштер менен байланышы. Ош мамлекеттик университетинин кыргыз адабияты кафедрасынын илимий изилдөөчүлүк планы менен байланышкан.

Изилдөөнүн максаты. Кыргыз элинин исламга чейинки көөнө ишенимдерин “Манас” эпосунун негизинде фольклордук дүйнө таануучулук жана социалдык-маданий өңүттө талдоо, анимизм, тотемизм, шаманизм, фетишизм, теңирчиликтин эпосто эпикалык мотив катары келишин аныктоо, алардын эпостун сюжетин өнүктүрүүчү маанисин ачып көрсөтүү, окумуштуулардын көөнө ишенимдер боюнча илимий пикирлерин, алардын мазмунуна жана баалуулуктарына байланыштуу берген бааларын кароо болуп саналат.

Изилдөөнүн милдеттери. Буга ылайык диссертацияда төмөнкү милдеттер коюлган:

1. Фольклорист, этнограф жана философокумуштуулардын көөнө ишенимдер боюнча изилдөөлөрүн, илимий көз караштарын өздөштүрүү;
2. Анимизм, тотемизм, шаманизм, фетишизм жана теңирчилик сыяктуу көөнө ынаным-ишенимдердин “Манас” эпосунда кыргыздын баштапкы дүйнөтаанымы катары берилишин аныктоо жана талдоо;

3. Кыргыз элинин байыркы ишенимдеринин ички мазмунун, структурасын жана сыйынуу атрибуттарын иликтөө, эпикалык чагылышында көрсөтүү;

4. Кыргыз элиндеги көөнө ишенимдерди жана башка тектеш элдин баштапкы ишенимдер системасын салыштырып талдоо, эпостун тексти боюнчасыпаттап ачып берүү;

5. Дүйнөлүк диндер менен синкреттешкен айрым салттуу ишенимдердин калыптануу жана өнүгүү тарыхына фольклордук өңүттө талдоо жүргүзүү;

6. Кыргыздын коомдук турмушундагы көөнө ишенимдердин жана анын ичиндеги теңирчиликтин ролун изилдөө жана баалоо, “Манас” эпосунда салттуу эпикалык мотив катары калыптанышын аныктоо.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Изилдөөнүн илимий жаңылыгы. Диссертациялык иштин илимий жаңылыгы кыргыздын дүйнөтаанымы катары көөнө диний ишенимдерге фольклордук-тарыхый талдоо жүргүзүүгө аракет жасалгандыгында болуп саналат. Диссертацияда “Манас” эпосунда чагылдырылган кыргыздын көөнө ишенимдерине айтуучулардын варианттарынын негизинде талдоо жүргүзүү иши биринчи жолу комплекстүү түрдө изилдөөгө алынып, көөнө ишенимдердин фольклордук-этнографиялык аспекти мазмундук, структуралык өңүттө ачылып берүү аракети болду жана ал көөнө ишенимдердин жаралуу этаптары классификацияланды. Анимизм, тотемизм, шаманизм, фетиштик көз караш-тар жана алардын атрибуттары, теңирчиликтин синкреттешүүсү жана ислам дининин өз ара таасиринин тажрыйбасы эпостун мисалында иликтөө жүргүзүү диссертациялык иштин жаңылыгы болуп саналат.

Изилдөөнүн теориялык мааниси. Бул диссертациянын илимий тыянактары жана айрым табылгалары кыргыз фольклорундагы эпостордун көөнө катмарын иликтөө проблемалары боюнча мындан кийин жүргүзүлүүчү изилдөөлөргө теориялык көмөк, багыт болуп бере алат.

Изилдөөнүн практикалык мааниси. Диссертациянын натыйжалары жогорку окуу жайларда фольклордук чыгармачылыкты, анын ичинен, эпос жанрын, манастанууну окутуп-үйрөтүүдө колдонууга болот. Мындан сырткары, кыргыз фольклору боюнча окуу-усулдук куралдарды, көрсөтмөлөрдү, колдонмолорду түзүүдө пайдаланса болот.

Изилдөөнүн **негизги объектисин** “Манас” эпосунун классикалык деп саналган тексттери түзөт. Иште эпостун С.Каралаев менен Б.Сазановдун айтуусундагы варианттарына басым жасалды. Эң ириде ушул материалдарга изилдөө объектиси катары таянуу менен изилдөөнүн максатын жана милдеттерин ырааттуу түрдө жүзөгө ашырууга аракет кылынды. Ошондой эле, “Манас” эпосун изилдөөлөрүнүн объектиси менен предметине айланткан абройлуу окумуштуулардын маанилүү илимий-теориялык эмгектерин илимий булак катары пайдаланып, ылайыгына жараша изилдөө объектисине тартылды.

Изилдөөнүн **негизги предметин** залкар “Манас” эпосунун көөнө эпикалык сюжети, алардын татаал карым-катнашы, көөнө диний мотивдердин айкалышуусу түзөт. Изилдөөнүн предметине эпостогу архаикалык мотивдердин алынышы алардын өнүгүү мыйзам ченемдүүлүктөрүн ичкериден тереңдетип ачуу мүмкүнчүлүгүн берет. Ушу жагдай “Манас” эпосунда көөнө элдик ишенимдердин сюжеттик тутумда дүйнөтаанымдык орду бар экендигин илимий негизде талдоого алып аныктоого жана айкындоого шарт түзөт.

Диссертацияда коргоого алып чыгуучу негизги жоболор:

- “Манас” эпосундагы көөнө ишенимдердин эпикалык мотив катары көркөм сыпатталышы эпостун сюжет жаратуудагы ролун аныктайт;
- Түрк-моңгол элдеринин маданиятындагы, анын ичинде фольклорундагы анимизм, тотемизм, шаманизм жана фетишизм жана теңирчиликтин калдыктары “Манас” эпосунун мотивдеринде чагылдырылат;

- Көөнө диндер феномени нечен кылымдар бою түрк-моңгол элдерин уюштуруучу жана бириктирүүчү күч катары болуп, айрыкча, буддизм, христиан дини жана исламга караганда таасирдүүлүгү “Манас” эпосунун мотивдер тутумуна сыйдырылган;
- Тенирчилик дүйнөлүк расмий диндер тарабынан акырындап сүрүлүп чыга баштаган. Бирок, кыргыз элинде ушул күнгө чейин анын салттарынын жана ырым-жөрөлгөлөрүнүн (ритуалдарынын) элементтери сакталып келгендиги эпостун мисалдарынан тастыкталат.

Изденүүчүнүн жекече салымы. Диссертациянын негизги илимий жыйынтыктары жана жоболору темага тиешелүүилимий-теориялык, фактылык материалдарды жана көөнө ишенимдердин дүйнө караштык маңызын фольклордук-тарыхый планда талдоого негизделип, кыргыз элинин эпикалык мурасы “Манас” эпосун ар тараптуу изилдөөгө кошулган изденүүчүнүн жекече салым болуп саналат.

Диссертациянын апробациясы. Республикалык жана эл аралык илимий-теориялык, илимий-практикалык конференцияларда изилдөөнүн негизги мазмуну боюнча конкреттүү баяндамалар жасалган.

Диссертациянын илимий басылмаларда жарыяланышы. РИНЦ (Рос-сийский индекс научного цитирования) тутумуна кирүүчү “International Scientific Journal.Theoretical & Applied Science” илимий-методикалык журналы-на 2019-жылдын октябрь айында эки илимий макала, ал эми Sacred Three as an Archaic Motif in Kyrgyz Epic деген макала Open journal of modern linguistics (Web of Sciences) журналына 2020-жылдын декабрь айында жарык көргөн. Изилдөөнүн негизги жоболору 13 (он үч) публикацияда ачылып берилген. Тема боюнча жарык көргөн эмгектердин жалпы көлөмү 6,5 басма табакты түзөт.

Диссертациянын түзүмү. Диссертациялык иш киришүүдөн, үч главадан, жети параграфтан, главалар боюнча кыскача корутундулардан, жалпы корутундудан, практикалык сунуштардан, айрым сөздөрдүн

түшүндүрмөсүнөн, колдонулган адабияттардын тизмесинен жана тиркемелерден турат. Иштин негизги бөлүмүнүн көлөмү 155 (жүз элүү беш) бетти, адабияттардын тизмеси менен тиркемелер кошулгандагы жалпы көлөмү – 170 (жүз жетимиш) бетти түзөт.

I ГЛАВА. “МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ КӨӨНӨ МОТИВДЕРДИ ИЗИЛДӨӨНҮН ИЛИМИЙ-ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

1.1. “Манас” эпосундагы көөнө мотивдердин фольклор таануу жана башка илимдерде изилденүүсүнө сереп

Кыргыз элинин миң жылдан ашуун мезгилди ичине камтыган тарыхый жолунун көркөм чагылдырылышы болгон “Манас” эпосу — аны жараткан элдин тарыхын, философиясын, этнографиясын, тилин, көркөм өнөрүн, психологиясын, географиясын, медицинасын жана жалпы эле рухий жана социалдык турмушунун ар кыл жактарын изилдеп үйрөнүүдөгү өзгөчө бай жана баалуу булак. Эпостун бул өзгөчөлүгү Ч.Ч. Валиханов, В.В. Радлов ж.б. изилдөөчүлөргө эпосту кыргыз турмушунун көркөм энциклопедиясы катары баалоого негиз болгон. Кийинки кылымдарда калыптанып өөрчүүгө жетишкен кыргыз фольклористикасында фольклордук жанрлардагы, анын ичинде “Манас” эпосундагы диний мотивдер фольклорист, этнограф окумуштуулар Э.Абдылдаев, С.М. Абрамзон, Р.З. Кыдырбаева, И.Б. Молдобаев, Ш.Б. Акмолдоева, Т.Д. Баялиева ж.б. эмгектеринде өз проблемаларына байланыштуу айрым каралган [1; 4; 5; 55; 76; 8; 9; 17].

Аталган окумуштуулардын изилдөөлөрүндө фольклордук, этнографиялык, тарыхый, философиялык планда “Манас” эпосунун оозеки эпикалык салттарынын өнүгүүсүнүн өзөктүү маселелери болгон эпостун келип чыгуусу, стадиялык-тарыхый өрчүшү, поэтикасы жана образдык тутуму, айтуучулук өнөр, эпостун варианттарын салыштырмалуу изилдөө, эпикалык мейкиндик жана убакыт маселеси, архаикалык жана диний катмарлар изилденип жана бул иштерокумуштуулардын улам кийинки муундары тарабынан улантылууда.

Фольклорист Э.Абдылдаев “Манас” эпосу өрчүү жана калыптануу жолунда абдан байыркы жана көп катмардуу экендигин тыкыр изилдеп чыккан. Окумуштуу эпостогу ири тарыхый үч катмарды бөлүп көрсөтөт: алар байыркы, ортоңку жана соңку катмар,

- байыркы катмарда— архаикалык, мифологиялык тариздеги ажыдаар, жалгыз көздүү дөө, мифтик жаныбарлар: бугу-марал, аркар, түлкү, өрдөк, адамча сүйлөй билген канаттуужылкы, түрлүүкеремет-сыйкыр көрүнүштөр, магиялык ырым-дарым талданган болсо;
- ортоңку тарыхый катмарда — көп тарыхый идеялар күчтүү эпикалык образдарга айланып, эпикалык жанрдын мыйзамына баш ийдирилгендиги;
- соңку тарыхый катмарга — ислам дининин таасири мүнөздүү болуп, мифологиялык образдар менен катар эле кээде мусулман дининин мотивдери дагыкездешкендиги белгиленет [1,78-б.].

Фольклористтин бул пикирине толук кошулуу мененэпостун байыркы мифологиялык катмары кыргыз элинин эң көөнө тарыхын, элдин баштапкы дүйнөтаанымынын калыптануу этабын чагылдырарын диссертациялык иште дагы тереңдетип талдоо аракети жасалды. Эпостун байыркы катмарын баяндаган тили табышмактуу метафораларга жана символдорго бай.

Манастаануучу Р.З. Кыдырбаева:

- доорлорду, кылымдарды басып өткөн эпостун өөрчүү жолунда пайда болгон катмарланууларды баса белгилөө менен, анын оозеки табиятына байланыштуу келип чыккан өзгөчөлүктөргө кеңири токтолгон.
- Ошондой эле эпостун жоголбой сакталып, биздин күндөргө жетип келүүсүндөгү айтуучулук өнөрдүн маанилүү функциясын ачып көрсөткөн.
- Ал эми эпостогу көөнө диний мотивдер алгачкы адамзаттык ой жүгүртүүнүн бир салаасы катары экендигин белгилеген.
- Илимпоздун пикири боюнча “Манас” эпосундагы байыркы катмарлар эпостогу көөнө мотивдердин, сюжеттердин, образдардын жана көркөм туюнтуу каражаттарынын системасынан түзүлөт.

- “Манас” жанрдык-стадиялык жагынан негизинен тарыхый-баатырдык эпоско жатса да, анын айрым эстеликтери, айрыкча Кыргызстандын түштүгүнөн жазылып алынган варианттардын (Б.Султанов, М.Акбаев, А.Ташов, А.Тажибаева ж.б.) сюжеттик курамы, образдары, көркөм сөз каражаттары жана алардын тарыхый-филологиялык өзгөчөлүгү боюнча толук бойдон көөнө баатырдык эпостордун катарында турат.

Р.З.Кыдырбаеванын изилдөөсүндө: көөнө катмар жана архаикалык мотивдер — эпикалык чыгармачылыктын мифологиялык, тарыхый-баатырдык жана андан кийинки этаптарына таандык чыгармалардын поэтикалык түзүлүшүнөн орун тапкан, анын мазмунунда тарыхый баатырдык теманы көркөм чагылдыруу үчүн кызмат өтөгөн көөнө, мифологиялык (тотемдик, шамандык, анимисттик, фетиштик ж.б.) мотивдер, сюжеттер, эпизоддор, образдар жана көркөм сөз каражаттарынын тутумун түшүнүүзарыл экендиги белгиленет [55, с. 76].

Окумуштуу С.М.Абрамзон этнографиялык пландагы изилдөөлөрүндө көөнө ишенимдердин кийинки кылымдарда кыргыз эл салттуу тутунган ислам дини менен синкреттешип жашап жаткандыгын каада-салттык жагдайдагы мисалдарда ачып берет, мындан элдик аң-сезимде байыркы доорлордо кирген эски жана кийинки доорлордо кирген түшүнүктөр шайкеш сакталып келе жаткандыгы байкаларын белгилейт[4,с. 5].

И.Б.Молдобаев “Манас” эпосун тарыхый-этнографиялык таризде талдоого алуу менен бирге байыркы диний түшүнүктөр боюнча да жазма булактарга кайрылуу менен өзү изилдөөгө алган проблематикага байланыштуу токтолуп кеткен жана аларды түрктүлдүү элдердин этнографиялык мисалында кеңири салыштырма талдоо жүргүзгөн [76, с. 45].

Т.Д.Баялиеванын “Доисламские верования и их пережитки у киргизов” (1972) аттуу этнографиялык эмгектин баалуулугу талаа этнографиялык материалдарынын негизинде аткарылып, XXкылымдын ортосундагы жана андан кийинки он жылдыктардагы учурда эл арасында сакталып калган

исламга чейинки көөнө ишенимдердин: тотемизм (мүйүздүү эне, бугу, кийик, ит, бөрү, илбирс тотеми ж.б.), анимизм, тоо-таш, жер-суу тайып, жаратылыш кубулуштарына сыйынуу, кут түшүү түшүнүгү, шаманизм (бакшылык өнөр), ата-баба арбактарынын культу сыяктуу ынанымдардын жашоо мүнөзүн ачып, алар боюнча өтө баалуу материалдарды камтыйт. Автор эмгекте эл арасынан оозеки айтып берүүдөн жыйналган этнографиялык материалдар менен бир катарда фольклордук материалдарда да кеңири орун берген. Анда маркумду узатуу, сөөк коюу, демонологиялык элестөөлөргө байланыштуу этнографиялык иликтөөлөр бар [17,27-б.].

Эпостун көөнө катмарында көп кырдуу мифологиялык түшүнүктөр камтылган. Ааламдын үч бөлүктөн турган модели, байыркы адамдардын космогониялык түшүнүктөрү рухий маданияттын эң табышмактуу, аз изилденген тармагы. Ушул катмар эпостун башаттык негизги өзөгүн түзүп тургандыгы Ш.Акмолдоеванын эмгектеринде философиялык өңүттө сереп салынат [8; 9].

Фольклорист Г.Т. Жамгырчиева кыргыз эпосторундагы архаикалык мотивдерди изилдеген эмгегинде (2015) “Манас”, “Эр Төштүк”, “Кожожаш” эпосторундагы сюжеттин тутумунда кездешкен архаикалык мотивдерди мифологиялык, архаикалык өңүттө иликтөөгө алган. Алардын эпостордун калыптанышындагы, идеялык-тематикалык мазмунундагы ордун ачып берген. Изилдөө багытына карай көөнө диний мотивдердин эпикалык жагдайдагы өзгөчөлүктөрүнө айрым талдоо жүргүзгөн [37, 45-б.].

Ал эми Н.Х. Бекмухамедованын “Эпос “Манас”: проблемы онейротопики и визионотопики (структура, функции, символика)” (2018) деген эмгегинде “Манас” эпосундагы түш көрүү жана аян көрүү мотивдеринин поэтикасы маселеси изилденип, аталган мотивдердин структурасы жана эпостун тутумунда аткарган кызматы, типологиясы, мифтик-поэтикалык символиканы үйрөнүүдө алардын салттуу көркөм каражат катары келиши, улуттук аң-сезимдеги архетиптерди бекемдөөдөгү мааниси аныкталган. Түш көрүү жана аян берүү көрүнүштөрүн изилдөө авторго эпостун көркөм

чындыгынын өзгөчөлүгүн ачууга жана дүйнөнүн эпикалык моделинин мейкиндик чектерин аныктоого мүмкүнчүлүк берген. Бул изилдөөдө окумуштуу тотемизм жана шаманизм көөнө ишенимдерине илимий изилдөө багытына байланыштуу айрым токтолуп кеткен. Эмгекте түш көрүү феноменине байланыштуу шамандар жана манасчылардын кесипкөй түш көрүүлөрү салыштырылып, манасчылардын аян алуусу каралган. Ошондой эле Байтерек, Чынар терек тууралуу маалымат берилет [20, с. 364].

Акыркы мезгилдеги изилдөөлөрдөн Н.А. Маничкиндин “Шаманизм и духовно-магические практики кыргызов” (2019) аттуу эмгеги бакшылык салтындагы кыргыз шаманизмине арналып этнологиялык аспектиде шаманизмди рухий-магиялык планда ачып берген эмгек катары белгилүү болду. Анда шаманизмге байланыштуу рухий-магиялык практика, ритуалдык тексттер жана кыргыздын сакралдык элестөөлөрү каралат. Кыргыз шаманизмин этно-маданий контекстте аңдоо менен автор сакралдык практиканын экзистенциалдык маани жана үрп-адаттык көркөм өзгөчөлүктөр менен мифопоэтикалык толукталышын байланыштырат. Ошондой эле социалдык-тарыхый трансформацияларды баштан кечирүү менен өзгөрүлүп, кыргыздардын салттуу сакралдык практикалары жана билимдери өзүнүн маданий маанисин, рухий баалуулугун биздин күндөрдө дагы сактап келе жаткандыгын ачып көрсөтөт. Бул эмгекте кыргыз элиндеги бакшылык өнөр, алардын ак жана кара бакшы болуп бөлүнүшү, өзгөчөлүктөрү, бакшылык өнөрдүн кийинки доорлордо ислам дини тарабынан сүрүлүп чыгарылышы тууралуу сөз болот. Думана түшүнүгү жөнүндө иликтөө жүргүзүлүп, анын шаманизм жана суфизмдин ортосундагы мааниси белгиленет. Кыргыздагы куучулук кесибинин турмуштагы орду, ошондой эле касиеттүү өсүмдүктөр жана сакралдык жаныбарлар тууралуу кызыктуу материалдар менен жабдылган [68, с. 264].

Өсүш жолунда татаал кылымдарды башынан өткөргөн кыргыз эли эпикалык маданияттын эң бийик үлгүлөрүн жаратууга жетишкен. Узак доорду камтыган карт тарыхында кыргыз эли абдан бай, уникалдуу оозеки

чыгармачылыкты жарата алды. “Манас” эпосунан тартып чакан көлөмдөгү макал-ылакапка чейин, эл оозеки чыгармалары ар бир доордун же кылымдын тамгасын камтып арбып келген. Эл чыгармачылыгы ооздон-оозго өтүп, эчендеген муундар тарабынан кылымдан-кылымга жетип, улам жаңырып, алымча-кошумчалар менен иштелип чыккан орток казына. Бүгүнкү күнгө чейин мезгил тарабынан сыналган кыргыздын көркөм сөз мурасынын тандалма үлгүлөрү биздин доорго келип жетти, дагы канчасы оозеки табиятына байланыштуу унутулуп калды. Отурукташып, жазма-сызмасы эрте калыптанган эл өткөндөгү маданиятын, тарыхын жазма адабиятта, скульптурада, архитектурада, театр, сүрөт искусствосунда сактап келген болсо, кыргыз эли бүткүл аң-сезимин, ар-намысын, күрөшүн, көздөгөн максатын жана өтмүшүндөгү мерчемдүү окуяларын оозеки эпикалык жанрда чагылдырып, муундан-муунга оозеки түрдө мурастап келген. Элдин оозеки поэтикалык чыгармачылыгыдалай доорду басып келген соң, алардын түздөн-түз таасирин жамааттык эстутумунда сактап, ар бир доордун коомдук турмуш, жакшылык менен жамандык жөнүндөгү түшүнүктөрүнүн изин ачык же күңүрт, тез же кыйыр түрдө чагылдырбай койгон эмес. Анын ички өзөгүнүн мазмунунун бөтөнчөлүктөрү ар бир доордун тактоосунан жана толуктоосунан өтүп келген.

“Манастын” терең мазмунун, андагы окуялардын көп тараптуулугун жана турмуш көрүнүштөрүн баяндоодогу бөтөнчөлүгү, масштабдуулугу анын кайталангыс феномен чыгарма экендигинен көрүнөт. Эпосто кыргыз фольклорунун көптөгөн жанрлары синтездештирилген, бири-бирине жуурулушуп, эпостун мазмунуна сиңирилген. Кошок, керээз, арман, санат-насаат ырлары, макал-ылакап, жөө жомок жана уламыштын түрлөрүнөнтартып, оозеки чыгармачылыктын бардык жанрларынын элементтерин эпостон табууга болот. Бирок, “Манас” ар түркүн жанрдагы чыгармалардын жыйнагы, ар кыл маалыматтардын жөнөкөй эле топтолушу эмес, өзгөчө кеңири мазмундуу жогорку көркөмдүккө ээ чыгарма, анын сюжеттик тутумукомпозициялык бир бүтүндүккө баш ийип турат. Бардык

окуяларды бириктирип, байланыштырып турган кызыл сызык — Манас баатырдын жана анын урпактарынын өмүр жолу жана баатырдык иштери.

Эл тарыхы, жашоо-тиричилиги, түрдүү ынаным-ишенимдери, культтук көрүнүштөрдүн орун алуусу — эпосто көркөм чагылуусун тапкан. Эл-жерде жут болгондо, малды ылаң басканда, сыркоону дарылоодо, төрөт учурунда, жалпы эле жакшы тилек, ийгилик үчүн “Манас” айттыруу эл турмушунда кеңири жолуккан ырымдардан болгондугун күбөлөгөн фактылар көп. Кыргыздарда жер-жердеги өзгөчө көрүнүш, белгилердин баарын Манастын ысмы, анын иштери менен байланыштыруу жалпы кабыл алынган салт. Буга ар бир аймакта, өрөөндө Манаска байланыштырылган жер-суу, тоо-таштардын аталыштары, табигый же атайын жасалып орнотулган көптөгөн белги, эстеликтердин кезигиши буга айкын күбө. “Манастын” негизги окуялары, сюжеттик линиялары менен элдин басымдуу көпчүлүгү тааныш болушу, чыгармадан бир нече сап ырды жатка билбеген кыргызды табуу кыйын. Эпостун эл арасында кеңири белгилүү экендиги — чындап эле эл турмушунун ар тараптуу энциклопедиясы экендигинин далили. “Манаска” болгон элдин ушундай өзгөчө мамилесинин натыйжасында дүйнөдө теңдешсиз зор көлөмдүү көркөм чыгарма түзүлгөн, өзү сыяктуулардын ичинде көлөмү боюнча дүйнөдө “Манаска” теңдеш эпос сейрек. Андагы көөнө ынаным-ишенимдер да жамааттык аң-сезимдин формасы катары кездешип, эпикалык мотив катары сюжетти өнүктүрүүдө орчундуу кызмат аткарат. Кыргыз элиндеги байыркы ишенимдер ислам дини келип киргенден кийин дагы аны менен синкреттешкен формада жашап келген. Бул көрүнүш диний катмарлануу катары улуу эпосто өз ордун тапкан.

Натыйжада “Манас” эпосундагы көөнө мотивдердин фольклор таануу жана башка илимдерде изилденүүсүнө сереп салуу аталган маселелердин ачыкталышына өбөлгө түзөт.

1.2. “Манас” эпосундагы көөнө мотивдерди изилдөө кыргыз фольклористикасынын келечектүү багыты катары

“Манас” эпосу—кыргыз фольклорунун эпос жанрында поэзиянын мухити катары эсептелген жана масштабдуулугу менен белгилүү болгон, жаралуу доорунун көөнөлүгү жана түп башаттарынын архаикалуулугу менен айырмаланган чыгарма эпостогу көөнө мотивдерди изилдөө кыргыз фольклористикасынын келечектүү багыттардан болуп саналат. Анткени эпос дүйнөлүк фольклордогу, анын ичинде түрк-монгол элдериндеги байыркы эпостордогудай эле көөнө эпикалык мотивдерге бай. Аларга көөнө ишенимдик, мифологиялык мотивдер кирет. Бул архаикалык мотивдер эпостун жаралышынан тартып биздин күндөргө чейин жетип келген нускаларына чейин анын өзөгүн түзүүчү унгу катары сакталып келген. Аларды илимий айлампага салып ар тараптуу изилдөө этностун, жалпы эле түрктүлдүү элдердин дүйнөтаанымын тереңдетип андап-билүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Келечекте кыргыз эпосторун эпикалык көөнө диний мотивдерде сакталып калган үлгүлөр катары карап, бүгүнкү күнгө чейин изилдене элек темаларда изилдөөлөрдү жүргүзүүгө болот. Бул багыттагы иштер кыргыз эпостаануусунун алкагын кеңейтет, анын жаңы багыттарда өнүгүүсүндө кызмат өтөйт. Элдик оозеки чыгармачылыктагы эпикалык диний мотивдердин изилдөө багытында иш алып баруу менен көөнө ынаным-ишенимдердин табиятын андан ары тереңдетип изилдөө заман талабы.

Кыргыз байыркы эл катары жаратылыштын ар кыл көрүнүш, кубулуштарына, Көк Теңирге сыйынып-табынып келишкен (*2-тиркеме, 1-сүрөт*). Мифологиядан башат алган кыргыз эпосунда диний-культтуктүшүнүктөр өз ордун тапкан. Диссертациянын изилдөө объектиси болуп исламга чейинки байыркы ынаным-ишенимдер: анимизм, тотемизм, шаманизм, фетишизм, теңирчиликтин элементтеринин эпостун архаикалык катмарында кездешүүсү саналат.

Ар бир адамдын, коомдун, деги эле адамзаттын рухий турмушунда диндин, анын философиялык дүйнөтаанымынын, мифологиялык көзкараштарынын, үрп-адат, каада-салт мурастарынын чоң орду бар. Адамзаттын узак эволюциясында дүйнөлүк диндердин негизги постулаттары иштелип чыккан. Элдик поэзиядагы бул багыттагы мотивдерди илимий изилдөөдө карап чыгуу өзгөчө кызыгууну туудурат. Элдик оозеки чыгармачылык маданий, адабий-эстетикалык, диний ынанымдардын өзөгүндө бирдиктүү контекстте өнүгөөрү анык. Сөз өнөрүндө, анын ичинде эпикалык тексттерде диний-культтук түшүнүктөр, элестөөлөр нукура эстетикалык ордун тапкандыгы айрыкча мааниге ээ.

Фольклор — элдин тарыхый жагынан алганда эң баштапкы жамааттын көркөм-эстетикалык чыгармачылыгы, тил сыяктуу эле коомдук кубулуш. Ал мифологиядан өнүгүү алуу менен бирге андан айырмалуу өзгөчөлүктөргө ээ. Демек, мифология дүйнө түзүлүшү тууралуу ыйык жана таанып-билүүчү билим катары жашаса, фольклор көчмөн турмушта жашаган ата-бабабыздын ошол дүйнө түзүлүшүнүн эстетикалык чагылдырылышы. Көркөм сөз өнөрү элдик жомоктордо акылман ойлор камтылгандыктан өтө жогору бааланып аздектелип калгандыгы белгилүү. Фольклордук чыгармалардын мазмунунда тигил же бул түрдө мифологиялык элементтер, тарыхый фактыларга таянган уламыштар сакталган байыркы элдерде, анын ичинде кыргыз элинде фольклор жана мифология жамааттык мүнөзгө ээ болуу менен элдин ар бир мүчөсүнүн аң-сезимине таандык.

Демек, фольклор өзгөчө көркөм образда адам турмушун чагылдыруу менен коом турмушундагы өзгөрүүлөргө сезгич мамиле жасайт. Дин, жаратканга ишеним — абстракттуу ой жүгүртүүсүндө маанилүү таяныч болуп, адамзаттык аң-сезимдин өзгөчө өнүгүү формаларына жатары белгилүү.

Кыргыздар табигый кубулушка көккө (асманга), жерге, отко жана сууга сыйынышкан. Байыркы түрк-монгол калктары жана анын ичинде кыргыз эликөктү Теңир деп атаган, байыркы шумерлер – Дингер, монголдор Тенгер деп айтышкан. Буга байланыштуу кыргызмифтери мазмуну жагынан сыйынуу

жөнүндөгү ааламдын, заттардын жаралышы жөнүндөгү мифтер, табияттан сырткаркы сыйкырдуу күчтөр жөнүндөгү мифтер, тотемдик мифтер болуп чоң топторго бөлүнөт.

Байыркы бабаларыбыз көөнө замандардан Жаратканга(Теңирге), Умай эненин колдоочулук касиетине ынанган, андан жакшылык күтүп, анын алдында аруу жүргөн. Жер-суу, тоо-ташка, ата-бабалардын арбагына тайынган, отко сыйынган жана аларды ыйык тутуп, колдоочу катары көрүп келген, заттардын, айбанаттардын ээлерин ыйык деп билип урматтаган. Кыргыздын мифтик жана баштапкы диндик түшүнүгүндө ааламдагы ар кандай нерсенин, заттардын, жан-жаныбарлардын жаратканы, теңири, ээси, колдоочусу болот, алар адамдын өмүрүн, амандыгын, сырткы коркунучтан, балээден күрөш менен коргойт, ар биринин керемет белгиси болгон деп ишенген.

Көөнө доорлордо ааламды, жаратылышты баёо баамдашы, элестетүүсү, карапайым дүйнөтаанымы кыргыз элинин мифтик түшүнүгү калыптанган. Ошол ааламдын жаралышы тууралуу элдик көөнө түшүнүктө адам жаралганда асман (көк), жер жаралган. Кудайды “Жараткан” деп атоонун өзүндө терең маани жатат. Бул сөздүн уңгусу “жарат” деген буйрук этиштен болуп, түзүү, пайда кылуу деген маанини туюнтат. Демек, дүйнөдө эмне болсо ошонун баарын жаратуучу, түзүүчү дегенди билдирип жатат. Ал эми кудай деген фарси сөзү болуп, тилибизге кийинчерээк келип киргендиги белгилүү.

Байыркы адамдын түшүнүгү боюнча ошол жараткан тээ асманды (көктү) алты кабат жасап, ага пирлерди, бакыт, кут, бардык жакшылыктарды ошого жайгаштырган. Асманга күндү, айды, жылдыздарды жараткан. «Асмандагы ар бир жылдыз жердеги адамдардын жаны болот» деген түшүнүк болгон.

Кыргыз элинин байыркы элестөөсүндө ааламды үчкө: асман (көк), жер, жер түбүндөгү дүйнө деп бөлүп, ал орундарды мекендегендерди элестетишкен. Алсак, “Манас” эпосу менен “Эр Төштүк” эпосунда бул үч кабат дүйнө түшүнүгү ачык байкалат. Анда Манас баатырдын он эки канынын бири Төштүк баатыр ортоңку дүйнөнүн жашоочусу болуп, жер түбүндөгү

дүйнөгө түшөт, кыйынчылыкка туш болгондо Көк Теңирден жардам сурайт. Бул жерде “Манас” эпосунун поэтикасы байыркы көчмөн маданияттын эң түпкүрлөрүнөн өсүп чыккан жана көп сандаган тарыхый маданий катмарлардан куралган мифологиядан баштап тарыхый фактыларга чейин “Манас” тарыхый-баатырдык эпос деп эсептеп жүрүшөт. Чынында эле Ш.Акмолдоева белгилегендей: «Эпосто көптөгөн тарыхый окуялар чагылдырылып, бирок алар кийинчерээк мифтик элементтер менен ширелишип кеткен. Мындай тарыхый жана эпикалык маданият эстеликтеринин бири-бирин толуктап туруусу — түрк-моңгол эпосторунун өзгөчө бир сапаттарынан болуп эсептелет» [9,с.14] деген пикирге кошулуу максатка ылайык келет.

Нечендеген кылымдарды карытып, жалпы адам баласынын оомалуу-төкмөлүү, тарыхый жолунда өзүнө гана таандык из калтырып, жашоонун өзгөчө татаал жолундагы миңдеген тоскоолдуктардан өтүп, өмүр-өлүм үзөңгүлөш жүргөн далай кагылыш кармаштарды баштан кечирип, өз атын, өзгөчө белгилерин жоготпой сактап, келе жаткан түптүү элдин урпактарга калтырган баалуу байлыктарынын бири – оозеки көркөм чыгармачылыгы. Бир кездерде жазуу-сызуусу бар өз алдынча өсүп-өнүккөн эл болсо дагы, тарыхтын өйдө-ылдыйлуу татаал жолунда көрүнүктүү ордун, өнүккөн өнөрлөрүн, алардын ичинде сактап кала албай, натыйжада кылымдар бою жыйнаган табылгаларын, тарыхый маалыматтарды көркөм баянга айландырып, укумдан-тукумга оозеки түрдө өткөрүп келүүгө мажбур болгон кыргыздар үчүн алардын оозеки көркөм чыгармалары өзгөчө баалуу.

“Манас” эпосундагы байыркы мотивдерди, анын ичинен көөнө диний мотивдерди эпикалык, поэтикалык аспектке изилдөө фольклордук, тарыхый, этнографиялык өңүттөрдөгү баалуулугун, көркөмдүк концепциясын арттыруудагы ордун кыргыз фольклористикасынын келечектүү багыты катары келери ачык. Анткени фольклордук мурастарды баалоо, андан маданий азык алуу актуалдуу болууда. Бул бир эле кыргыз элинин гана эмес, жалпы адамзаттык элдик оозеки сөз өнөрүнүн мурастарына жасалган камкордук, сергек көңүл буруудан көрүнүүдө.

I глава боюнча корутунду

1.1. Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын ири жанры болгон эпосто, анын ичинен “Манас” эпосунда архаикалык мотивдер сакталып, алар сюжет курууда, образдарды түзүүдө кызмат өтөп, чыгарманын идеялык жүгүн көтөрүүдө көмөк болуп, композициялык түзүлүшүндө мааниге ээ. Аларга эпостогу мифтик, жомоктук сюжеттер, кейипкерлер, салттуу сюжеттик көөнө мотивдер, атап айтканда, баатырдын укмуштуу төрөлүшү, ага ат коюу, адаттан тыш тез өсүүсү, эрдиктери, баатырдык үйлөнүү мотивдери кирет. Ошондой эле элдик көөнө ишенимдерге негизделген диний мотивдердин эпосто эпикалык салттуу мотив катары өз орду бар. Алар башка көөнө сюжеттик мотивдердин катарында эпостун түптөлүшүнөн бери карай сакталып келет.

Эпос жанрында, анын ичинде “Манастын” сюжеттик тутумда эпос калыптана баштагандан бери жашап келе жаткан, элдин байыркы дүйнөтаанымын көркөм чагылдырган көөнө мотивдер чыгарманын өзөгүн сактоочу элементтерден болуп саналат. Алардын бири катары көөнө ынаным-ишенимдер эпостун идеялык-композициялык курулушунда өзүнчө жүк көтөрүп, анын архаикалуу белгилерин ачыктап турат. Исламга чейинки көөнө ынаным-ишенимдердин дүйнөлүк фольклордо кездешүүсү аны ареалынын кеңдиги бул мотивдердин жалпы адамзаттык маанисин белгилейт. Көчмөн цивилизациядагы кыргыз эли аталган ишенимдерди узак доорлор тутунуп келишкен.

1.2. Кыргыз элиндеги көөнө культтук элестөөлөр, түшүнүктөр жалпы маданий, адабий-эстетикалык диний таанымдын бирдиктүү методологиялык контекстинде өнүккөн. Элдин көркөм сөз искусствосунда бул мотивдердин эстетикалык чагылышы анын коомдук рухий турмуштан тапкан өзгөчө ордун, адамдын жан-дүйнөсүндөгү муктаждыкты толтуруучу маанисин белгилейт. Алар адамдын өзүн таанып-билүүсүнө байланыштуу келип чыккан зарылдык. Буга байланыштуу “Манас” эпосундагы көөнө мотивдерди, алардын ичинен байыркы көөнө ишенимдерди чагылдарган мотивдерди эпикалык аспектте

изилдөө кыргыз фольклористикасынын келечектүү багыттарынан болуп эсептелет. Себеби “Манас” эпосу башка дүйнөлүк фольклордогу, анын ичинде түрк-монгол элдериндеги байыркы эпостордогудай эле көөнө эпикалык мотивдерге бай.

Аларды сюжеттик, поэтикалык жагдайда көөнө ишенимдик мотивдердин өңүтүнөн иликтөө кызыктуу илимий жаңы жагдайлардын келип чыгуусуна түрткү болот. Бул архаикалык мотивдер эпостун жаралышынан тартып биздин күндөргө чейин жетип келген нускаларына чейин эпостун өзөгүн түзүүчү уңгу катары сакталып келген. Аларды илимий айлампага салып ар тараптуу изилдөө этностун, жалпы эле түрктилдүү элдердин дүйнөтаанымын тереңдетип андап-билүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Натыйжада “Манас” эпосундагы көөнө мотивдерди эпикалык аспектте изилдөө алардын фольклор таануу жана башка илимдерде изилденүүсүнө сереп салынды жана эпостогу көөнө мотивдерди аталган аспектте изилдөө кыргыз фольклористикасынын келечектүү багыты катары келерин ачыктоого аракет жасалды.

II ГЛАВА. “МАНАС” ЭПОСУНДАГЫ КӨӨНӨ ИШЕНИМДЕРДИ ИЗИЛДӨӨНҮН ОБЪЕКТИСИ, ПРЕДМЕТИ, МЕТОДОЛОГИЯСЫ ЖАНА МАТЕРИАЛДАРЫ

2.1. “Манас” эпосундагы көөнө мотивдерди изилдөөнүн объектиси жана предмети

Киришүү бөлүмүндө көрсөтүлгөндөй, диссертациялык изилдөөнүн **объектиси**— кыргыз элинин улуу маданий мурасы “Манас” эпосу. Айрым элдерде, маселен кыргыз элинин ата-бабаларында байыркы ынанымдарда, шаманизмде чагылган көрсөтмөлүү, эмоциялуу, көркөм, ошол себептүү жөнөкөй адамдардын жан-дүйнөсүнө жеңил кабылданган диний-мифологиялык чыгармалар болгон. Изилдөөнүн **объектиси** “Манас” эпосу болуп, ата-бабаларыбыз тутунган байыркы ишенимдер жана алардын элдик эпосто поэтикалык чагылышына басым жасалат.

Каралып жаткан теманы ачып берүүдө оозеки формада жашап көп варианттуулукка ээ болгон эпосту биздин күндөргө жеткирген манасчылардын муундарынын эмгеги, дүйнөкараш өзгөчөлүктөрү, динге карата мамилеси, эпосту айтуу манераларынын ар түрдүүлүгү сыяктуу маселелерге айрым токтолуп кетүүгө туура келет. Анткени, манасчы кайсы өңүттө маалыматы мыкты болсо ал айткан вариантта ошол тарабы кенен берилген. Биз ушул себептен да манасчылар С. Каралаев жана Б. Сазановдун варианттарына басым жасадык. Ошондой эле эпос айтуучу С. Орозбаков айткан вариантта ислам динине басым жасалганы менен кааласа, каалабаса да көөнө диндер эпизоддордо орун алган, себеби эпостун жаралуу доору, анда баяндалган окуянын өзү байыркы, ал эми көөнө диндерди тутунгандар эпосто башка элдер, каапырлар катары берилет. Буга байланыштуу мүмкүн эпосубуз ошол байыркы доорлордо эле жазылып калганда көөнө ишенимдер өзүнүн алып жүрүүчү өкүлдөрү менен баштапкы турпатында сакталып бизге жетмек деген ой келет.

Изилдөөнүн предмети— “Манас” эпосундагы көөнө ишенимдердин эпикалык мотив катары келиши. Изилдөөдө исламга чейинки кыргыз эли тутунган байыркы ынаным-ишенимдер иликтөөгө алынып, алардын эпостун сюжеттик тутумундагы орду, мааниси, окуянын өнүгүүсүнө кошкон салымы белгиленет. Диссертациялык изилдөө фольклортаануу, этнография жана философиянын айкалышынан турган эпиканын методологиясын фольклортаануунун принциптерине айкалыштырып изилдөө менен белгилүү бир илимий натыйжаларга жетишүү максатын көздөйт. Биздин изилдөөбүздүн негизги материалын түзгөн “Манас” эпосундагы көөнө ишенимдерге кайрылсак, тотемизм адамзатты жаныбарлар дүйнөсүнөн бөлүнүп чыккан, аларга боордош жаныбар катары кароо менен айрым жаныбарларды өзгөчө урматтап, аларды колдоочу, пир тутунуу түшүнүгүнө байланыштуу, бул көөнө ишенимден адамдын табият менен бирге ымалада, гармонияда жашоого умтулган көөнө аң-сезимдик ынанымын байкайбыз. Анимизмде болсо табияттагы материалдык жана материалдык эмес заттарды, кубулуштарды башкарып турган кереметтүү күч бар деген түшүнүккө негизделген. Ал эми шаманизмде бакшы, шамандар, камдар адамдар менен кудайдын, ата-бабалардын арбактарынын ортосундагы аларды байланыштыруучу, адамдарды оорудан, кырсыктан арачалап калуучу өткөргүчтөр, ортомчулар катары келип диний ритуалдарды аткаруу менен кызматын аткарышкан. Фетишизмде жансыз предметтерге ыйык колдоочулук касиет ыйгаруу менен ага ишенүү, аны бел тутуу түшүнүгүнө байланыштуу келет. Алсак, тумар тагуу, кут түшүнүгү ж.б. булардын ичинен теңирчилик түшүнүгү өзүнүн масштабдуулугу, абстракциясы, бир кудайга табынуунун келип чыгышы менен айрымаланат.

Көркөм адабияттын турмушту жалпылаштырып типтүү чагылдырарын эске алсак, учурдагы адабий процессте башка турмуш көрүнүштөрүнүн катарында көөнө ишенимдер да көркөм чагылуусун табууда. Буга мисалы азыркы адабияттагы чыгармалардан, дүйнөлүк классикалык адабияттын өкүлү Ч.Т. Айтматов “Кыямат” романында диндерди касташуунун эмес,

жакындашуунун, өз ара сыйлашуунун, түшүнүшүүнүн каражатына айлантуу үчүн сыйынуу эркиндиги жөнүндөгү идеясын өмүр бою жүрөгүндө багып, акылында бышырып, жетилтип келгендигин көрүнөт.

“Манас” эпосундагы көөнө мотивдер эпостун жаралышынын башаттарында турат. Эпостун салттуу сюжети аларды негизге алуу менен курулган жана көөнө мотивдердин өзөк катары сюжет куруудагы ролу зор, чыгарманын түптөлүшүндөгү орду ушуну менен аныкталат. Көөнө мотивдер, анын ичинде элдик көөнө ишенимдерге байланышкан сюжеттик мотивдер эпостун түпкү уңгусу катарында алардын доорлор аралыгында, эл тагдырындагы түрдүү кырдаалдарда жоголбой сакталып биздин күндөргө жетип келүүсүндө кызматы чоң. Албетте, мында алгач мифтер жаралып, анда синкреттүү формада кездешкен алгачкы адамзаттык ойломдун түшүнүктөрү болуп, улам убакыттын өтүшү менен андан көөнө мотивдер кийинчерээк, абстракттуу ойлоонун пайда болушу, өнүгүшү менен акырындап бөлүнүп чыккан.

Жыйынтыктап айтканда, биздин изилдөө фольклор таануу, этнография интеграциясынын үлгүсү десек болот. Ошентип, биз изилдөөнүн **объектиси** катары караган “Манас” эпосунда терең жана көп маанилүү элдик фольклордогу көөнө ишенимдерден турган эпикалык предмет бар. Аны биз эпиканын **методологиясын** фольклор таануунун принциптерине айкалыштырып изилдөө менен жакшы илимий натыйжаларга жетише алабыз.

Изилдөөнүн илимий проблемасы — “Манас” эпосундагы көөнө ишенимдердин жана алардын эпостун сюжет курулмасындагы ордун, маанисин, кыргыз дүйнө таанымындагы маңызын ачуу аракетинде илимий талдоо жүргүзүү болуп саналат. Мында эпостогу көөнө ишенимдер өз боюнда жалпы адамзаттык дүйнө таанымдын элдик көөнө ишенимдерге негизделген рухий баалуулуктарын сактап алып жүрөөрүнө басым жасалат. Албетте, бул көрүнүш окумуштуулардын изилдөөлөрүндө көз жаздымында калбайт, бирок, алар эпостогу аталган сюжеттик мотивдерге карата

комплексүү поэтикалык талдоо жасоого, изилдөө жүргүзүүгө чейинки деңгээлге өнүгүп жетпейт.

Жыйынтыктап айтканда, “Манас” эпосундагы көөнө мотивдер эпостун жаралышынын башаттарында турат. Эпостун салттуу сюжети аларды негизге алуу менен курулган жана көөнө алардын өзөк катары сюжет куруудагы ролу зор, чыгарманын түптөлүшүндөгү орду ушуну менен аныкталат. Көөнө мотивдер, анын ичинде элдик көөнө ишенимдерге байланышкан сюжеттик мотивдер эпостун түпкү уңгусу катарында алардын доорлор аралыгында, эл тагдырындагы түрдүү кырдаалдарда жоголбой сакталып биздин күндөргө жетип келүүсүндө кызматы чоң. Албетте, мында алгач мифтер жаралып, анда синкреттүү формада кездешкен алгачкы адамзаттык ойломдун түшүнүктөрү болуп, улам убакыттын өтүшү менен андан диний мотивдер кийинчерээк, абстракттуу ойлоонун пайда болушу, өнүгүшү менен акырындап бөлүнүп чыккандыгы анык.

2.2. “Манас” эпосундагы көөнө мотивдерди изилдөөнүн методологиясы жана методдору

Диссертациялык иштин киришүү бөлүмүндө белгиленгендей, көөнө диний мотивдер жана “Манас” эпосун тыгыз бирдикте айкалыштырып каралат, алар аркылуу эпикалык мотивдердин эпостогу сюжет куруучу функциясын, андагы каармандардын ошол доорлордогу аң-сезимдик деңгээлдеги көөнө ынанымдык өзгөчөлүктөрүн аныктоо максаты коюлат. Эл оозеки чыгармачылыгына карата изилдөөчүлүк мамилени “Манас” эпосундагы көөнө ишенимдердин материалында жүзөгө ашырууда аны илимий негиздеп берүү талап кылынат. Бул үчүн эпикалык чыгармачылыктын мүмкүнчүлүктөрүнө да, “Манас” эпосундагы элдик диний көз караштардын идеялык мазмундук бөтөнчөлүктөрүнө да кеңири токтолуу ылайык.

Диссертациянын темасын ачууда изилдөөнүн **салыштырма-типологиялык, салыштырма-тарыхый, сыпаттама методдору** колдонулгандыгы белгиленет. Ал эми **методология** колдонмо мааниде изденүүчү иликтөөсүнүн алкагында таяна турган изилдөө ишмердүүлүгүнүн принциптеринин жана ыкмаларынын системасы экендиги белгилүү. Изилдөөдө көөнө диний мотивдер менен “Манас” эпосун тыгыз бирдикте айкалыштырып каралат, алар аркылуу эпикалык мотивдердин эпостогу сюжет куруучу функциясын, андагы каармандардын ошол доорлордогу аң-сезимдик деңгээлдеги көөнө ынанымдык өзгөчөлүктөрүн аныкталат. Фольклордук чыгармачылыкка карата изилдөөчүлүк мамилени “Манас” эпосундагы көөнө ишенимдердин материалында жүзөгө ашырууда аны илимий негиздеп берүү талап кылынат. Бул үчүн эпикалык чыгармачылыктын мүмкүнчүлүктөрүнө да, “Манас” эпосундагы элдик диний көз караштардын идеялык, мазмундук бөтөнчөлүктөрүнө да кеңири токтолууга туура келет.

Изилдөөдө чет элдик жана ата мекендик илимпоздордун темага байланыштуу жазган эмгектери таяныч болду. Чет элдик жана орус фольклористикасында бул багытта, фольклордогу диний мотивдерди

иликтөөдө Э. Тайлор, Дж. Фрэзер, К.Г. Юнг, Л.Я. Штернберг, С.А. Токарев, В.Н. Топоров ж.б. изилдөөчүлөр фундаменталдык изилдөөлөрүн жаратып кеткен [108; 119; 126; 123; 109; 111].

Ошондой эле, орус фольклористикасын түптөгөн окумуштуулардан В.Я.Пропп, Е.М.Мелетинский, В.М.Жирмунский (1974) ж.б., ата мекендик илимпоздордон Э.Абдылдаев, Р.З.Кыдырбаева, И.Б.Молдобаевдердин эмгектери изилдөөнү алып барууда таяныч, багыт берүүчү өрнөк болду.

Учурда расмий аталган диндердин түпбашаты, көрөңгөсү болуп берген баштапкы ынаным-ишенимдер — адамзат аң-сезиминин өнүгүшүндөгү өзгөчө форма, анын тарыхында көп баскычтардан өткөндүгү белгилүү. Дүйнөлүк расмий аталган дин системалары калыптанганга чейинки ынаным-ишенимдер — бир катар окумуштуулар Б.А.Рыбаков, З.Я.Голосовкер, Б.А.Успенский, Ш.А.Акмолдоева ж.б. эмгектерине ылайык миңдеген жылдар бою өнүккөн жана татаалдашып жүрүп олтурган дүйнөгө болгон көз караштардын системасы. Б.А.Рыбаковдун пикири боюнча антика дүйнөсүнүн мифологиялашкан дини, алгачкы уруулук түзүлүштүн өкүлдөрүнүн элестөөлөрү, христиандык жана мусулмандык динге чейинки диний көрүнүштөргө таандык [95, с. 89.]. Кыргыз фольклорунан, анын ичинде эпосторунан ак түскө, ата-бабанын арбагына, жер-суу ээлерине, төрт түлүк малдын ж.б. пирлерине, колдоочуларына сыйынуу ж.б. кирет.

Мында көөнө ынанымдардын ар түрдүү психологиялык таанып-билүүчүлүк табиятына ылайык компоненттерин белгилеп кетүүгө болот, алар көөнө ишенимдердин маалымат берүүчү психологиялык жайгашуусу катары кездешүүчү мифопоэтикалык мазмунга ээ болуусу, абстракттуу-логикалык мааниси жана интуитивдик-мистикалык мазмуну. Ошону менен бирге эле кайсы доор болбосун диний мазмун тигил же бул өлчөмдө коомдук аң-сезимдин башка бардык формаларына кирип кеткен, алар кадимки күндөлүк аң-сезим, искусство, этика, укук, философия. Көрүнүп тургандай, чыныгы турмушта диний түшүнүктөрдүн психологиялык жашоо формалары ар түрдүү жана көп санда. Мындай табигый психологиялык ар түрдүүлүк диний

мазмундун аң-сезимине кирип кетүүчү өзгөчө күчүн шарттайт. Теология — кудай таануу, кудай тууралуу анын жашоодогу маани-маңызы, аракеттери, сапаты, белгилери тууралуу диний теориялык билимдердин системасы экендиги маалым.

Изилдөөнүн негизги материалын түзгөн “Манас” эпосундагы көөнө ишенимдердин ичинен:

- Анимизм — материалдык жана материалдык эмес бардык нерселер менен кубулуштар сыйкырдуу, керемет күчкө эгедер, алардын үстүнөн башкарып турган жандардын бар экендигине карата ишеним. Анимисттик көз караш боюнча бүт табигат ак санатай же кара санатай рухтар менен курчалган, ал эми табияттын кара күчтөрү фантастикалык рухий күч катары эсептелип, адамдар тоо-ташка, бадалдарга, дарактарга, аска-чокуларга, күнгө, ай-жылдызга, жерге, сууга, отко, булактарга жана башкаларга сыйынышкан. Турмуштук ситуацияларда алардын колдоосуна ишенишкен. Анимизмде табияттагы материалдык жана материалдык эмес заттарды, кубулуштарды башкарып турган кереметтүү күч бар деген түшүнүккө негизделген. Бул тууралуу эпосто Каныкейдин баласы Семетейдин Букарда өткөн тоюнда Тайторуну чапканында Манас баштаган баатырлардын арбактары келип тулпарды сүрөөнгө алып, анын биринчи чыкканы бар.
- Тотемизм — уруучулук коомдогу көөнө ишенимдердин жана каадалардын жыйындысы, диндин байыркы формасы. Анын негизги өзгөчөлүгү катары адамдардын тигил же бул уруунун, жаныбарлардын пайда болушун, тегин айрым жаныбарлар, өсүмдүктөр менен тикеден-тике байланыштуу түшүндүрүү, анын ыйыктыгына, кереметтүүлүгүнө ишенүү болуп саналат. Тотемизм адамзатты жаныбарлар дүйнөсүнөн бөлүнүп чыккан, аларга боордош жаныбар катары кароо менен айрым жаныбарларды өзгөчө урматтап, аларды колдоочу, пир тутунуу түшүнүгүнө байланыштуу, бул көөнө

ынанымдан адамдын табият менен бирге ымалада, гармонияда жашоого умтулган көөнө аң-сезимден жаралган көзкарашын байкайбыз. Эпосто Манас баатырдын колдоочу тотем жаныбарлары берилген. Алар жолборс, бөрү, Алпкаракуш, ажыдаар болуп келип, баатырды түрдүү кырдаалдарда коргоп турган.

- Шаманизм — диндин баштапкы формасы болуп, анын уңгусунда транс абалында шамандын рухтар менен баарлашуусуна негизделген ишеним жатат. Шаманизмдин элементтери түрдүү диний системалардын тутумунда кездешет. Ал түрдүү континенттердеги, түрдүү расадагы элдердин көөнө ишеними катары эзелки доорлордон жашап келген. Шаманизмде бакшы, шамандар, камдар адамдар менен кудайдын, ата-бабалардын арбактарынын ортосундагы аларды байланыштыруучу, адамдарды оорудан, кырсыктан арачалап калуучу өткөргүчтөр, ортомчулар катары келип, ритуалдар менен коштоп бакшылык кызматын аткарышкан. Ритуал аткаруучу катары бакшылар жер-сууну ыйык көрүүгө, ата-бабалардын арбагын урматтоого, салтты ыйык тутууга, таштагы жазууларга сыйынууга үндөгөн үгүтчүлүктү жүргүзүшкөн. Алар адамдарды акылмандыкка, рухий тазалыкка, адамгерчиликке үндөгөн, рухий өсүшүнө чакырган, тазаруунун жолдорун, табияттан күч-кубат алуунун сырларын айтышкан. Эпосто табияттагы көрүнүштөрдүн ээси бар делип, ал күчтөр менен баатырлар тил табыша алат жана өздөрүнүн иш-аракеттеринде аталган күчтөрдүн таасири тиет деген элдик көөнө ишеним берилет. Кырсык алып келүүчү демонологиялык күчтөр менен күрөшүүчүлөр шамандар (бакшылар) болуп, алар өзгөчө кийим кече кийип, аспаптарды алып жүрүшкөн. Чыйырды Манасты төрөп жатканда мартуу басты деп Жакып курмандык чалуу ырымын жасайт. Кой, жылкы атап соет. Бул шаманисттик ишенимдин көрүнүшү болуп саналат.

- Фетишизмде жансыз предметтерге ыйык колдоочулук касиет ыйгаруу менен ага ишенүү, аны бел тутуу түшүнүгүнө байланыштуу келет. Мисалы, тумар тагуу, кут түшүнүгү ж.б. булардын ичинен теңирчилик түшүнүгү өзүнүн масштабдуулугу, абстракциясы, бир кудайга табынуунун келип чыгышы менен айрымаланат. Фетиш нерселердин, буюмдардын адам тагдырына таасир берүүчү кереметине ишенүүдөн көрүнөт. Ошондой эле байыркы адамдардын дүйнө таануу жана түшүнүү жаатындагы мифологиялык ой жүгүртүүгө негизделген идеологиянын өзгөчө бир формасы болуп эсептелет. “Манас” эпосунда кут даарыган каармандар катары Кошой карыя, Акбалта сыяктуу каармандар эсептелет. Мында кут түндүктөн түшкөн ак нур катары эсептелип, ал түшкөн үйдүн ээсинин жашоосунда жакшылыктар, ийгиликтер болору белгиленет. Кутту кээде элдик ишенимде нур болуп түшүп, ак чүрпөккө тосуп алганда катуу затка айланган (металл же таш) нерсе экендиги айтылат. Бул затты үй-бүлө мүчөлөрү ак чүрпөккө ороп, төрдөгү жүк үстүнө коюп сакташат. Эпосто элге, жерге да, маселен, Манас баатыр төрөлгөндө кут түштү деп эскертилет.
- Табу (полинезия тилинде — тыюу) алгачкы жамаат коомунун адамдарындагы айрым бир жорук-жосундарга коюлган чектөө, тыюу системасы, ыйык, колдонууга болбогон, айтууга тыюу салынган (тергөө) сөздөр, суроолор, ойлор ж. б.). Алгачкы адамдар кээ бир нерселер менен буюмдар адам сыяктуу эле сыйкырдуу жашыруун күчкө ээ деп ишенишкен, ошондуктан аларды күндөлүк боло турган иш катары карабай ыйык тутушкан. Ыйык туткан эрежелерди бузуу, кудай же сыйкыр күчтөр тарабынан сөзсүз түрдө жазаланат деп билишкен (ооруга чалдыгуу, өлүмгө кириптер болуу ж.б.). Эпосто табуга байланыштуу мисалдар жыш кездешет [67, 262-б.]. “Манас” эпосунда да ыйык деп эсептелип табу катары каралган элдик түшүнүктөр орун алган. Алсак, ата-энеси зарыгып көргөн балага

эрезеге жеткиче өз атын айтпай башка ат менен, көбүнчө көз тийбесин деп жаман ат менен атоо. Башкы каарман Манас баатырды бала чагында сырткы кебетесине карап Чоң жинди дешкен, ал эми Көкөтөй хан карыганда талаадан таап алган уулуна Бокмурун деп, өлөрүндө Баймырзага керээзин айтып жатып, баламды көзүкпөсүн деп атын жаман койгон айыбым деп өкүнөт.

Адам турмушунда рухий тирек издөө табигый муктаждык. Ошондуктан эзелки доорлордон эле сыйынуу, табынуу аракети келип чыккан. Сыйынуу бул айлана-чөйрөгө, жаратылыш кубулуштарын, жан- жаныбарларга, арбактарга карата аткарылуучу диний-мифологиялык маанайдагы ырым-жырымдардын жыйындысы болуп саналат. “Манас” эпосунда дагы жаратылыш кубулуштарына, арбактарга, касиеттүү жер-сууга жана башка ушул сыяктуу нерселерге сыйынуу өтө кеңири орун алган. Магиялык сыйынуу ар түрдүү болгон, маселен, анимистик, тотемдик, фетиштик, арбактарга, жаратылышка ж.б. Кыргыз элинин байыркы замандагы идеологиясында мифологиялык көз караш элдин турмуш-тиричилигинде зор орунду ээлеп келген.

Мисалы, “Көкөтөйдүн ашы” эпизодунда арбакка сыйынууга карата эл чогултуп, аш берүү, каймана аракеттер, же болбосо Жакыптын бала көрбөй зар какшап “Жараткан жапар кудайым” деп күн сайын сыйынганы, ошондой эле “Көк Теңир, Умай энеге сыйынуу” жана башка ыр саптары эпосто жыш учурайт:

Эки көздөн аккан жаш,

Эсил Жакып карынын,

Эки бет ылдый кулады.

Эбедейи эзилип,

Эр экен Жакып байыңыз,

Эгемден бала сурады [141, 46-б.].

Ар бир сыйынуунун өз ирети, ырым-жырымы калыптанган.

Ар бир аң-сезимдин түзүмүндө кайсы бир деңгээлде мистикалык компонент жашайт. Мистикалык билимдердин табияты али да табышмактуу

бойдон калууда. [72, 398-б.]. Иликтөөгө алынган “Манас” эпосунда мистикалык компоненттин кездешүүсүн эки жагдайда кароо максатка ылайыктуу. Биринчиден, чыгармалардын мазмунундагы бул түшүнүктөрдүн берилиши, экинчиден, эпос айтуучулардын, манасчылардын экстаз абалында эпостун каармандары менен баарлашуусу. Эки аспект бири-бирин шарттап, манасчылык өнөрдөгү дааруу касиетин жана өзү “кайра жаратып” айткан чыгармадагы мифопоэтикалык туундуга эпос айтуучунун чын дилден берилгендигин да көрсөтүп турат. Мистикалык баарлашуу (манасчылыктагы дааруу касиети) адамдын Кудайды сезгендигин, өзүнүн берген суроолоруна анын жообун угуп-билгендигин, Актан (же асмандан, Көкө Тенирден) ага эмне айтышаарын түшүнгөндүгүн билдирет. Жараткандан келген белги, манасчыга берилген эпосту элге төгүп айтуу миссиясы, ырчынын өмүрүндөгү эң жогорку чек, эң сыймыктуу, ыйык, баш тарта албай турган татаал жол болуп саналгандыгы көптөгөн манасчылар, алардын өмүр жолу, чыгармачылыгынан байкалат. Алардын милдети — жогортон жөнөтүлгөн жарык идеяларды адамзатка жеткирүү, алардын жүрөгүн ачуу, аң-сезимин жаркытуу. Манасчылык, дегеле эпос айтуучулук өнөрдүн табияты түпкү аң-сезимдик, психикалык күчтөрдүн кескин активдешүүсүнө байланыштуу болуп, жогортон келген таасирдин натыйжасында анын чыгармачыл инсандын чыгармачылыгына түрткү берип, төгүп айтууга, импровизацияга шыктандыруусуна байланышат.

Манасчылардын аян келүү менен чоң жомокту айтып калуусу ошол антропософиялык жөндөмдүүлүккө байланыштуу дегенге негиз бар. Каралып жаткан теманы ачып берүүдө оозеки формада жашап көп варианттуулукка ээ болгон эпосту биздин күндөргө жеткирген манасчылардын муундарынын эмгеги, дүйнөкараш өзгөчөлүктөрү, динге карата мамилеси, эпосту айтуу манераларынын ар түрдүүлүгү сыяктуу маселелерге айрым токтолуп кетүүгө туура келет. Анткени, манасчы кайсы өңүттө маалыматы мыкты болсо ал айткан вариантта ошол тарабы кенен берилген. Ушул себептен манасчылар С. Каралаев жана Б. Сазановдун варианттарына басым жасалды. Ошондой

манасчы С. Орозбаков дагы өз заманынын өкүлү катары ислам динин тутунган, намаз окуган адам болгон экен. Ошондуктан ал айткан вариантта ислам динине басым жасалат. Бирок, эпос айтуучулар кааласа, каалабаса да көөнө диндер эпизоддордо орун алган, себеби эпостун жаралуу доору, анда баяндалган окуянын өзү байыркы, ал эми көөнө диндерди тутунгандар эпосто башка элдер, каапырлар катары берилет. Буга байланыштуу мүмкүн эпосубуз ошол байыркы доорлордо эле жазылып калганда көөнө ишенимдер өзүнүн алып жүрүүчү өкүлдөрү менен баштапкы турпатында сакталып бизге жетмек деген ой келет. Манастын өзүнүн көөнө ишенимдик Теңир катары образы эпосто жалпыланган мааниде көркөм чагылдырылган. Бул тууралуу окумуштуу М. Борбугуловдун эмгегинде Манас баатыр Айдын, Күндүн баласы катары берилиши, б.а. баатырдын генетикасында лунардык жана солярдык башталыштар бар экендиги белгиленип, башкы каармандын жүзүнөн нур чагылып туруусу көөнө ишенимге байланыштырылып каралат [21, 77-б.] .

Кыргыздын байыркы ишениминде теңирчиликтин негизги аткарган кызматы, табиятты ыйык көрүп, ага сыйынуу болуп эсептелет. Алар тотем эсептелген жаныбарларга, жаратылыш объектилерине жана предметтерине сыйынышкан жана бул сыйынуулар эң эски, теңирчиликке чейин деле өздөрү сырын билбес жаратылышка сыйынуунун доорунан бери келген. Бул тууралуу Дж. Фрэзер (1980), Л.Я.Штернберг (1936), С.А.Токарев (1964), В.Н.Топоров (1988), кыргыз окумуштууларынан С.М.Абрамзон (1990), Р.З.Кыдырбаева (1996), И.Б.Молдобаев (1989), К.Б.Ибраимов (1991) ж.б. маанилүү пикирлерин өз эмгектеринде билдиришкен. Аларга үчүнчү главада эпостун айрым мотивдеринин жана сюжеттеринин негизинде атайын талдоо жүрөт.

Диссертациянан максатына ылайык бул изилдөө үчүн маанилүү методологиялык үлгү катары жогорудагы окумуштуулардын эмгектеринде далилдүү ойлор айтылып, ынанымдуу фольклор таануучулук талдоолор аркылуу көрсөтүлүп берилет. Эл оозеки чыгармачылыгынын, мифологиянын көркөм сөзгө айлануу башталмаларына кайрылсак, жогоруда белгилегендей,

ыйык билим катары мифологиянын фольклорго өтүү эволюциясын байланыштын мүнөзүнүн өзгөрүш тарыхы катары түшүнүүгө болот. Фольклор өз башаттарында мифология менен байланышкан болуп, айрым тарыхый белгилерин жоготуп өзгөргөндүгүндө жатат. Адамзаттын көркөм сөз өнөрүнүн байыркы формалары ритуалдык-сыйкырдуу мүнөзгө ээ, алардын мазмундук негизги дүйнө тууралуу мифтик-поэтикалык элестөөлөр болгон.

Мифология менен дин эпостун тутумунда айкалышта келет. Фольклорист Г.Т.Жамгырчиеванын: «Мифология менен диндин айырмасына токтолсок, мифологиялык элестөөлөр жалпы уруулук, жамааттык мүнөздө болуп, ар бир жамаат мүчөсүнүн аң-сезимине жалпы, бирдей кирген, ал эми диний аң-сезим байыркы мифологиялык аңдоого караганда татаал болуп, өзүндө теологиялык жана догмалык компоненттерди алып жүргөн жана индивидуалдаштырылып, коомдун ар бир мүчөсүнүн аң-сезиминде ар түрдүү көлөмдө жашаган. Ошентсе да, алгачкы жамааттык коомдун кийинки этаптарында коомдун жалпы социалдык жиктелиш нугунда культтук чөйрөдө адамдардын айырмачылыктары күчөйт, алсак, шамандар өзгөчө ритуалдарды, жөрөлгөлөрдү аткарып, дин өкүлдөрү башкаларга салыштырмалуу чоң көлөмдөгү мифологиялык маалыматтарды билишкен. Мындан мифологиянын көөнө дүйнөдөгү динден мурдагы алгачкы аң-сезим катары келерин, мифологиядан диний аң-сезимдин бөлүнүп чыгышы көптөгөн мин жылдыктарга созулганын баамдоого мүмкүн. Политеисттик жана монотеисттик диний салттарда көөнө ишенимдер негизги, өзөктүү бөлүгүн түзүп, алардын жаралышында башкы булак болуп бергендиги илимде улам такталып келе жаткан маселелерден болуп саналат» [37, 206-207-б.б.] деген пикирине кошулуу максатка ылайык. Демек, мифологиялык ой жүгүртүүгө образдуу, дүйнөнү жалпылап синкреттүү туюнтууга умтулган өзгөчө логика мүнөздүү. Алгачкы мифтер бөлүк менен бүтүндү ажыратып карагысы келбейт, убакыттын өткөн чагы менен учур чак, убактылуулук жана түбөлүктүүлүктү ажыратпайт. Баатырдык эпос ар кандай элдин көркөм өнүгүүсүндө мифтен өнүп чыккан сөз өнөрүнүн байыркы формасы болуп

саналат. Мындай мифтен көлөмдүү эпикалык поэзияга айлануу учурунда ар түрдүү стадияларын белгилөөгө болот, алар маселен алгачкы, эзелки стадия жана типологиялык кийинки стадиялар. Иликтөөгө алынган “Манас” эпосу биринчисине таандык болуп, көөнө ишенимдерге негизделген мотивдерге бай, архаикалык белгилери сакталган.

Баштапкы диндердин айрым элементтери, кыргыз турмушуна кийин келип кирген ислам дининин ритуалдарына аралаш сакталып колдонулуп жүргөндүгү маалым. Маселен шам жагуу, мазар деп эсептелген ыйык жерлердин ээси бар кабылданып, ал жердеги дарактарга ниет кылып, тилек айтып чүпүрөк байлоо, ошентип ыйык жер-сууларга зыярат жасоо (*2-тиркеме, 2-сүрөт*).

Манас баатырдын “курама жыйып журт кылып, кулаалы таптап куш кылып” дини, тили түрдүү элдерди бириктирип, Ата-Мекенди, эл-жерди боштондукка чыгаруучу чоң чабуулдардын алып баруусунда душмандын аскерлеринин санын, күчүнүн эсебин билүү, ага карата даярдык көрүүдө жогорудагы маалыматтар чоң роль ойногондугу көрүнүп турат.

Эпостогу мифологиялык кейипкерлер чыгарманын архаикалык өзөгүн ачуучу негизги элементтер катары каралат. Демек, мифология байыркы доордун аң-сезимдик деңгээли болуп, андан диний аң-сезимдин бөлүнүп чыгышы көптөгөн миң жылдыктарды камтыган. Байыркы доорлордун тереңинде мифологиялык түшүнүктөр диний аң-сезимдин алгачкы формасы болуп, дүйнөнүн бүтүн бир түшүнүгүн туюнуп турган жана ал туюнууда диний, практикалык, илимий, көркөм таанымдар али бири-биринен бөлүнө элек болгондугун фольклордук материалдар тастыктап турат.

Эзелки мифтердин тамыры ондогон миң жылдыктардан ары кетип, фольклордук салттын көпчүлүгүндө мифтер сакталбай да калган. Алар бириндеп, кайра башкача биригүүлөргө дуушар болуп, айрым жерлери унутулуп, мотивдешүүсү жаңыланып жүрүп отурганы байкалат. Аягында келип убакыттын өтүшү менен акырындан боло берген өзгөрүүлөр эпостордогу архаикалык мотивдерди кайрадан куруп чыгууга, толук

элестетүүгө мүмкүнчүлүк бербейт. Антсе да мифологиялык ой жүгүртүүнүн өзөктүү мотивденүүсүн, сюжеттик жүрүшүн түшүнүүгө мүмкүндүк бар. Мындан алгачкы мифтердин мазмундук негизин, “сөөгүн” түзгөн нерсе — жамааттык аракеттин категориясы түзөт. Кийинчерээк жаратылган тотемисттик, анимисттик ишенимдер жекече, уруулук мүнөзгө ээ болгон.

Мифке салыштырмалуу элдик эпостун байланыштык мүмкүнчүлүгү жөнөкөй, ал ыйык жана түбөлүктүү нерсе тууралуу эмес, жөн гана баатырдык жана өтүп кетүүчү тууралуу баян. Ошентсе да эпикалык баяндын чындыгына мифтегидей эле күмөн саноо жок. Эпос баяндаган окуялар мурдагы доорлорго таандык. Көркөм сөздүн сыйкырдуу мүмкүнчүлүктөрүнө ишенүү фольклордук чыгармаларды анын ичинде эпостордун өзүнүн мазмунунда, көптөгөн мотивдерде, образдарда, сюжеттик бурулуштарда чагылдырылган. Эпостон алынган төмөндөгүмисалда кытай элинин көөнө динге сыйынганы сүрөттөлгөн:

Калганы чыгып дайрадан,
Адамы калган аты өлгөн.
Ат өлүп киши жөө болгон,
Алты жүз токсон калыптыр.
Калгандары жыйылып,
Лаанатка сыйынып [138, 251-б.].

Мында лаанат деген сөз буддизм динине байланыштуу болуп, ошол диндин өкүлдөрү сыйынуучу бутту (*2-тиркеме, 3-сүрөт*) аташкан. Ушул эле маалымат манасчы Б.Сазановдо мындайча берилет:

Кытайдын баары чуркурап,
Келе жатат ошондо
Таш буркандап чуркурап [147, 355-б.].

Аталган вариантта Азизканга аярлары уулуң исламды тутунуптур деп айтып турган жеринде бутка сыйынуу тууралуу сөз кетет:

Аярлары кеп айтып,
Жалгыз уулуң Алмамбет,

Азыр келет – деп айтып,
Уулунду буркан уруптур.
Дин исламдын шартына,
Көөнүн жаман буруптур,
Ушу бүгүн жалгызың,
Кырат кытай бутунду,
Кыбыратпайт журтунду.
Сен талкалайт бутунду,
Казыр келип жалгызың,
Сенин талак кылат бутунду.
Ак теңге пулуң чачат - деп,
Өзүң менен бир тууган,
Өмөк менен Айсанды,
Өлтүрүп таштап качат – деп.

Айтып жаткан чагы экен...[147, 239-б.].

Эпостогу көөнө ишенимдер анын сюжеттик компоненттеринен болуп, чакан сюжеттик мотивдерден турат. Алардын бири катары жандын денеден бөлөк сакталышын алып карасак, аталган эпикалык мотив элдик оозеки чыгармаларда айрым кейипкерлердин жаны өзүнүн денесинен тышкары башка нерселерде жан-жаныбарларда, буюмдарда болушун, каармандын өлбөстүгүн, аны жеңүүнүн кыйындыгын көрсөтөт. Бул мифтик мотив түрк-моңгол жана башка дүйнө элдеринин жомокторунда кеңири учурайт. Байыркы адамдардын магиялык күчкө болгон ишениминен пайда болгон. Жандын денеден бөлөк сакталышы “Манас” эпосунда да орун алган. Манаска каршы согушкан Күйөнүш аярдын жаны башка жакта:

Күйөнүштүн өз жаны,
Кара курт деген куш экен.
Жакындабай жанына,
Жарым таш жерде турчу экен [142, 161-б.].

Күйөнүштү “Канча туурап салса да, кайтып болот ажыдаар”. Күйөнүштүн жаны сакталган Кара курт деген кушту эр Камбар мылтык менен атып түшүндүргөндө гана ал өлөт. Жандын денеден бөлөк сакталышы эпосто жомоктук-мифологиялык кейипкер Көңгөй дөөнүн образына байланыштуу да учурайт [66, 207-б.].

“Манас” эпосундагы Коёнаалы дал ушундай кырдаалдын курманы болот. Каныкейдин кармаганына болбой дүйнөдөн өтүп бараткан аяш атам менен коштошом деп, колун катуу кармайт. Ошондо жаш бала Коёнаалыга Манастын көзү тийип, ал көп өтпөй курман болот. Көз тийүү мотивине Саякбай манасчы экинчи бир төмөнкүдөй мотивди кошот. Балага көзү өткөн Манас анын атасы Көкбөрүгө кайрылат:

Менин айткан сөзүмө
Көнөсүңбү, Көкбөрү,
Кыяматтык дос элек,
Коёнаалы чыракты
Бересиңби, Көкбөрү?
Берип ыраа сен көрсөң
Достум ай, канжыгыма чалайын,
Ичинди жыйбай жакшы бер.
Чырагымды жолдош кылып алайын!
Колума кармап жалгызды,
Кыяматтык тар жолдо
Достумдан алган белек деп,
Ушуну кармап барайын [67, 248-б.].

Ал эми “Семетей” бөлүмүндө Манастын тигил дүйнөлүк жары Сайкал, жаш бала Коёнаалы анын көрүндө бирге жатканы айтылат. Байыркы элдерге таандык Евразиядагы айрым археологиялык эстеликтерден уруу башчылар менен ага тигил дүйнөдө кызмат кылууга аялы, жакын нөкөрлөрү кошо коюлганы белгилүү.

Бирок ошол эле учурда, эпостун алкагынан сырткаркы көрүнүштөр жана этнографиялык маалыматтар ал кыргыздын исламга чейинки дүйнөтаанымы болуп, бир кудайды туюнтуп, анын элементтери бүгүнкү күнгө чейин элдин аң-сезиминде сакталып калган башка көөнө ишенимдер менен бир катарда синкреттик формада жашап келүүдө.

Акыркы мезгилдеги изилдөөлөрдөн Н. А. Маничкиндин “Шаманизм и духовно-магические практики кыргызов” (2019) аттуу эмгеги бакшылык салтындагы кыргыз шаманизмине арналып этнологиялык аспектиде шаманизмди руханий-магиялык планда ачып берген эмгек катары белгилүү болду. Анда шаманизмге байланыштуу руханий-магиялык практика, ритуалдык тексттер жана кыргыздардын сакралдык элестөөлөрү каралат. Кыргыз шаманизмин этно-маданий контекстте аңдоо менен автор сакралдык практиканын экзистенциалдык маани жана үрп-адаттык көркөм өзгөчөлүктөр менен мифопоэтикалык толукталышын байланыштырат. Ошондой эле социалдык-тарыхый трансформацияларды баштан кечирүү менен өзгөрүлүп, кыргыздардын салттуу сакралдык практикалары жана билимдери өзүнүн маданий маанисин, руханий баалуулугун биздин күндөрдө дагы сактап келе жаткандыгын ачып көрсөтөт. Бул эмгекте кыргыз элиндеги бакшылык өнөр, алардын ак жана кара бакшы болуп бөлүнүшү, өзгөчөлүктөрү, бакшылык өнөрдүн кийинки доорлордо ислам дини тарабынан сүрүлүп чыгарылышы тууралуу сөз болот. Думана түшүнүгү жөнүндө иликтөө жүргүзүлүп, анын шаманизм жана суфизмдин ортосундагы мааниси белгиленет. Кыргыздардагы куучулук кесибинин турмуштагы орду, ошондой эле касиеттүү өсүмдүктөр жана сакралдык жаныбарлар тууралуу кызыктуу материалдар менен жабдылган [68, 264-б.]

Жыйынтыктап айтканда, жалпы адамзаттык абстракттуу ой жүгүртүүнүн, рухий өнүгүүнүн баскычы катары тотемизм, шаманизм, анимизм, жана фетишизм сыяктуу көөнө ишенимдердин түпкү мааниси табияттан тышкаркы турган жана көзгө көрүнбөгөн жогорку даражадагы күчтөргө ишенүү болуп саналат. Адамдардын өзүн курчап турган чөйрөдөгү

жаныбарларга, өсүмдүктөргө сыйынуусу тотемге ишенүү болсо, жамааттык коомдогу уруулардын жараткан менен адамдын ортосундагы байланышка көпүрө болуучу сыйкырдык күчкө ээ деп эсептеген адамдарын шамандар (2-тиркеме, 4-сүрөт) деп эсептешкен жана адамдар ошол шамандар аркылуу диний сыйынууларын аткарышкан. Ал эми кыргыздар тутунган негизги дин теңирчилик болгондугун “Манас” эпосундагы мисалдар тастыктайт (2-тиркеме, 5-сүрөт).

Биздин изилдөөнүн методологиясы орус жана ата мекендик окумуштуулардын чыгармачыл изденүүлөрүндөгү, эпостун эпикалык поэтикасындагы элдик көөнө ишенимдердин дүйнөтаанымдык жана сюжеттик тутумдагы маани-маңызы тууралуу идеяларга негизделди. Мындан сырткары, белгилүү фольклорист окумуштуулардын “Манас” эпосундагы элдик дүйнөтаанымдык, руханий көз караштар жөнүндөгү ой-пикирлери эпостогу көөнө элдик көөнө ишенимдердин өзгөчөлүктөрүн ачуу үчүн зарыл илимий-теориялык, методологиялык өбөлгө катары колдонулду.

2.3. Изилдөөнүн негизги материалдарына кыскача теориялык экскурс

Учурда кыргыз эли салттуу исламды тутунушат, атеисттик көз караштагы жарандар да бар, өлкөбүздө КРдин Конституциясынын негизинде дин эркиндиги сакталат. Кыргыз эли исламга чейин бир нече байыркы ишенимдерди тутунгандыгы маалым, алар фольклордук чыгармаларда көркөм чагылдырылып сакталып калган. Негизинен пенденин кудай менен баарлашуусу табигый муктаждык, аны кыйын учурларда колдоочу рухий күч катары чыгып, түрдүү формада ишке ашкан. Бул процесстер эл турмушунун ажырагыс бир бөлүгү катары “Манас” эпосунда көркөм чагылуусун тапкан. Мындай көрүнүштөр эл турмушунда бара-бара кайталануучулук мүнөзү менен салтка айланган эпикалык формулага айланып, анын ритуалдык белгилери калыптанганы көрүнөт. Иликтенип жаткан темага кайрылуу кийинки мезгилдердеги эл тарыхына, улуттук менталитетине, ыйык туткан ишенимдерине кызыгуунун жаңыланышына да байланыштуу.

Атап айтсак, буддизмдин түрк урууларынын арасында жайылуусуна уйгурлар чоң роль ойногонун тарыхчылар белгилешет, жана тибет тилинен уйгур тилине которулган буддисттик тексттердин негизинде уйгурлардын буддизмге жакындыгы бар экендигин болжолдошот. Арийне, “Манас” эпосунда буддизм тууралуу маалыматтар арбын, алар сюжеттик тутумда деталдуу шөкөттөлүп, кыргыздарга каршы тараптын, калмак-кытайлардын тутунган дини катары берилет. Мисалы, С.Орозбаковдо эпикалык башкы терс каарман Нескара арык каздырып жаткан эпизоддо бут жөнүндө маалымдалат:

Бут койдуруп бултуйтуп,
Эки ууртун дулдуйтуп,
Алтындан кылган баштарын,
Осмодон койгон каштарын,
Көөхардан кылып көзүнү,
Көркүн оңдоп өзүнү.
Сары алтындан бой кылып,

Забар зерден кол кылып,
Инжиден сайып тиш кылып,
Жыргатчудай иш кылып,
Эрди, мурду зумурут,
Эртели-кечти кызматын,
Эрикпей кылып олтурат [139, 178-б.].

Мында буттун көрүнүшүндө “анын бултуюп, эки уурту дулдуюп” турушу, келбетин жана башын алтындан, көзүн көөхардан, колдорун забар менен зерден, тиштерин инжиден, эрди-мурду зумуруттан жасалгандыгы сыпатталат да, ага башын уруп, анын “айтканын” жасап турууга милдеттүү экендиги баяндалат.

С. Орозбаков сыяктуу эле манасчы Б.Сазановдо дагы Чоң казатта Коңурбайдын Манаска кол салганы, экөө беттешип эр сайыш кылганын сүрөттөөдө Коңурбай сыйынган диндин атрибуту түрүндө сүрөттөлөт:

Баатыр Сыргак көк жалы,
Айдап жүрүп урганын,
Эсепсиз кытай кырганын,
Ошону Калча көрдү эле,
Калча кул кудаы кылган каңкорго,
Качырып найза салды эле.
Таш буркан – деп кыйкырып,
Бери чык – деп бакырып.
Асаба колдо калкылдап,
Тоту куштун куйругу
Айдалыда жаркылдап.
Шуру отого шаркылдап,
Таш буркан – деп чакырып,
Алдындагы Алгара ат,
Ооздугун кемирип,
Кара жерди жемирип [147, 357-б.].

Ал эми аны жамандоо, ага терс мамиле жасоо адам баласына жамандык, кырсык алып келиши мүмкүн экендиги эскертилет. Адамдын башына келген түрдүү оор кысталыш учурларда бут же буркан өз керемети менен аларды сактап кала тургандыгы жөнүндө ишеним айтылат.

Аталган варианттагы эпостун “Семетей” бөлүмүндө Абыкенин Манаска аш берем деп Эсенканга жазган катындабул атрибут сыйынуу объектиси катары ачык келтирилет. Мында буддизм жана анын түрдүү багыттарда колдоочу кудайларынын эстеликтери тууралуу сөз болот:

Абыкедей зор ушу,
Амал менен айлалап,
Атышчу душман кайдалап,
Баатыр Манас көкжалдын,
Күлчоросун чогултуп.
Күркүрөтүп тооролуп,
Кайыптарын чогултуп,
Камап алып торултуп.
Жетимиш эки бурканын,
Барын жыйнап коюптур.
Ажайыпкана чоң сарай,
Аземдеген бир далай,
Ажыдаар октолуп,
Алып жүрчү эмедей,

Алты ийрилип токтолуп [148, 161-б.].

Кыргыздан башка айрым түрк калкынын тарыхында кездешкендей, кайсы бир кылымдар аралыгында кээ бир уруулар кабыл алган дин буддизм болгон. Негизинен буддизм Кушан мамлекетинин доорунда Түркстандын аймагында жайыла баштаган [121, 26-б.]. Кийинчерээк Көктүрк империясынын мезгилинде (VI к.) кеңири тарай баштаган буддизм кыргыздар менен кимактарга да өз таасирин тийгизген. Буддизмдин жайылышы кийинки жылдары дагы улана берген. XVI кылымдан кийин, өзгөчө жунгар ханы Алтан

хандын доорунда (1507-1583) Тибеттин чыгыш өрөөндөрүнө карай багыт алуусу – монголдордун ичинде дагы бул диндин тарай башташына жол ачкан. Мунун бардыгы тең монголдорго жакын жана алар менен чогуу жашаган кээ бир түрк урууларынын (кээ бир кыргыз урууларында дагы) ламаисттик буддизмдин таасирине кабылуусуна себеп болгон. Этнограф С.М. Абрамзон жыйнаган этнографиялык материалдар боюнча, мындай урууларга сарбагыш, мундуз жана баргы уруулары кирген. Муну менен бирге хансилер, тувалыктар жана казактардын бир бөлүгү бул динге кирип кеткендигин белгилейт [5, 22-23-б.].

Түрк урууларынын ичинде жайылган диндердин дагы бири христиан дини болгон. Окумуштуу В.В. Бартольд бул диндин чигилдер, карлуктар, кимактар, гуздар сыяктуу түрк тектүү элдерге тарагандыгын көрсөткөн [16, 50]. Мындан сырткары, исламдан мурун Кашкар, Талас жана Самарканд сыяктуу шаарларда да христиан динине ишенген кишилердин жашагандыгы маалым [16, 241-б.]. Бирок, “Манас” эпосунун сюжеттик курамында бул тууралуу маалымат кездешпейт.

Албетте, кийинки доорлордо ислам дининин ургаал киргизилиши менен аталган диндердин элдик аң-сезимде калыптана баштоосу солгундап, дээрлик жок болууга чейин азайгандыгы белгилүү. Ал эми тарыхчы Ю.С.Худяков IX кылымдын ортолорунда кээ бир кыргыз урууларынын арасында христиан дининин несториан агымы тарагандыгын жана мында карлуктардын таасиринин болгондугун айткан [120, 135-б.]. Кийинки учурларда Кыргызстанаймактарынан кабыр үстүнө коюлган несториан дининин эпитафиялык жазуулары, маркумдун жашаган жылдары көрсөтүлгөн жалпак таштар табылган. Аталган дин агымдары ар кылым катмарларында кыргыз маданиятына таасир бергенине карабастан, анимистик дүйнөкараш сакталып келген. Байыркы кыргыз жаратылыш менен дайым бирге болгон, дүйнөнү бүткүл турпаты менен кабыл алган, андан күнү да түнү да бөлүнгөн эмес. Жаратылышты өзүнөн улук сезген, ага багынган, ага каршы чыкпай, өзүн табияттын бир мүчөсү катары сезген, аны сыйлаган. Азыр дагы улуу муундагы

адамдар жайында жайлоого чыккан биринчи күндөн тартып конуштагы чөп-чарды, өсүмдүктөрдү жулдурбайт, көгөрүп турсун дейт. Жаштардын эмнеге антебиз деген суроосуна өсүп турган чөптөрү жулунса табият ыйлайт, күн жаайт дешет. Бул жаратылыш менен гармонияны билдирет. Адам жаратылышты сактаса, ал адам баласын сактайт. Кыргыз жашоо-тиричилигин чечмелеп айтканда, көроокат, каракурсактын түйшүгүнөн кутулаары менен табиятка сүкүт салган, өзүн аман сактоонун жолу — жаратылышка табынуу деп боолгологон, өзүнүн бактысы, ыракаты —табият менен шайкеш жашоодо экендигин андап билген. Жалпылап айтканда, теңирчилик адам баласын табият менен эриш-аркак жашоонун негизинде акыл-оюн байытып, рухий дүйнөсүн өстүрүүгө жардам берген.

Ар улуттун элдик оозеки чыгармачылыгы жалпы адамзатка мүнөздүү болгон диний-мифологиялык башаттарга барып такалат, башкача айтканда, элдин көркөм сөз өнөрү эзелки доорлордо адамзаттын алгачкы жамааттык доорунда аң-сезимдик деңгээлде жашаган көөнө ынаным-ишенимдерден, мифтерден өзөк алган. Изилдөө объектиси катары тандалган “Манас” эпосундагы байыркы диний мотивдердин эпосто кездешүүсү, аны жараткан кыргыз элинин дүйнөдөгү эзелки элдерден экендигине түздөн-түз байланыштуу, себеби элидин эпикалык ойлоосунда, анын туундусу катары эпосто диний ишенимдик байыркы катмарлардын белгилери сакталып калган. Эпос жанрында, анын ичинде “Манастагы” сюжеттик тутумда эпос калыптана баштагандан бери жашап келе жаткан, элдин байыркы дүйнө таанымын көркөм чагылдырган көөнө мотивдер чыгарманын өзөгүн сактоочу элементтерден болуп саналат. Алардын бири катары көөнө диний ишенимдер эпостун идеялык-композициялык курулушунда өзүнчө жүк көтөрүп, анын архаикалуулук белгилерин ачыктап турат. Исламга чейинки көөнө диний ишенимдердин дүйнөлүк фольклордо кездешүүсү, анын ареалынын кеңдиги бул мотивдердин жалпы адамзаттык маанисин белгилейт.

II глава боюнча кыскача корутунду

2.1. “Манас” эпосундагы көөнө мотивдерди эпикалык өңүттө изилдөөнүн объектиси жана предмети. Фольклордук чыгармачылыкта, анын жанрларынын эпикалык арымдагы түрү катары “Манас” эпосунда эл турмушунун бардык жактары кенен камтылган. Адам баласынын жараткан менен баарлашуусу түрдүү формаларда болгону менен алардын жалпы маңызы түбү барып кудайдан жардам суроо, ага сыйынуу менен өз аманчылыгын камсыздоого, анын колдоосу, көмөгү менен кыйынчылыктан чыгып, ийгиликке жетүүгө умтулуу — негизги идея. Диссертациялык изилдөөнүн объектиси: “Манас” эпосу. Ал эми изилдөөнүн предмети “Манас” эпосундагы көөнө ынаным-ишенимдердин эпикалык мотив катары келиши болуп эсептелет. Изилдөөдө исламга чейинки кыргыз эли тутунган байыркы ынанымдар иликтөөгө алынып, алардын эпостун сюжеттик тутумундагы орду, мааниси, окуянын өнүгүүсүнө кошкон салымы белгиленет.

2.2. “Манас” эпосундагы көөнө мотивдерди изилдөөнүн методологиясы жана методдору. Аталган изилдөө ишин жазууда чет элдик жана ата мекендик илимпоздордун темага байланыштуу жазган эмгектерине таяныч жасалды. Изилдөөнүн методологиясы орус фольклористикасын түптөгөн окумуштуулар Э.Тайлор (1989), Дж. Фрэзер (1980), К.Г.Юнг (1998), Л.Я.Штернберг (1936), С.А.Токарев (1964), В.Н.Топоров (1988), ата мекендик илимпоздордон Э.Абдылдаев (1981), С.М.Абрамзон (1990), Р.З.Кыдырбаева (1996), И.Б.Молдобаев (1989), Т.Д. Баялиева (1972), Р.Сарыпбеков (1977), ж.б. эмгектериндеги байыркы эпикалык мотивдердин эпостун сюжеттик тутумундагы маани-маңызы тууралуу идеяларына, ошондой эле фольклорист окумуштуулар Орозобекова Ж.К., Нарынбаева Н.О., Жамгырчиева Г.Т., Бакчиев Т.А., Бекмухамедова Н.Х., Мырзажанова Г.Б. ж.б. изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде айрым каралган учурларында айтылган ойлорго негизделди. Изилдөөнү алып барууда алар таяныч, багыт берүүчү өрнөк болду.

2.3. Изилдөөнүн негизги материалдарына кыскача теориялык экскурс: кыргыз эли исламга чейин бир нече байыркы ишенимдерди тутунгандыгы

маалым. Алар фольклордук чыгармаларда көркөм чагылдырылып сакталып калган. Негизинен пенденин кудай менен баарлашуусу табигый муктаждык, аны кыйын учурларда колдоочу күч катары чыгып, түрдүү формада ишке ашкан. Бул процесстер эл турмушунун ажырагыс бир бөлүгү катары “Манас” эпосунда көркөм чагылуусун тапкан. Мындай көрүнүштөр эл турмушунда бара-бара кайталануучулук мүнөзү менен салтка айланган көрүнүш болуп, анын ритуалдык белгилери калыптанганы көрүнөт.

Жалпы адамзаттык абстракттуу ой жүгүртүүнүн, рухий өнүгүүнүн баскычы катары тотемизм, шаманизм, анимизм, жана фетишизм сыяктуу көөнө ишенимдердин түпкү мааниси табияттан тышкаркы турган жана көзгө көрүнбөгөн жогорку даражадагы күчтөргө ишенүү болуп саналат. Адам баласын өзүн курчап турган чөйрөдөгү жаныбарларга, өсүмдүктөргө сыйынуусу тотемге ишенүү болсо, жамааттык коомдогу уруулардын жараткан менен адамдын ортосундагы байланышка көпүрө болуучу сыйкырдык күчкө ээ деп эсептеген адамдарын шамандар деп эсептешкен жана адамдар ошол шамандар аркылуу диний сыйынууларын аткарышкан. Кыргыз тутунган негизги ишеним теңирчилик кыргыздардын исламга чейинки дүйнөтаанымы болуп, абстракттуу бир кудайды туюнтуп, анын элементтери бүгүнкү күнгө чейин элдин аң-сезиминде сакталып калган башка көөнө ишенимдерменен бир катарда синкреттик формада колдонулуп келүүдө. Кыргыз эли исламга чейин тутунган теңирчилик дини элдин рухий өнүгүшүнүн маанилүү баскычы болгон. Ал адам ой жүгүртүүсүнүн конкреттүү кырдаалдагы тар алкагынан чыгып, жалпыланган абстракттуу ой жүгүртүү менен дүйнөнү таанып-билүүгө өтүүдө чоң роль ойногон.

“Манас” эпосун түрдүү өңүттөн изилдөө азыркы мезгилдин актуалдуу маселелеринен болуп саналат. Ар кандай элдин элдик оозеки чыгармачылыгы жалпы адамзатка мүнөздүү болгон диний-мифологиялык башаттарга барып такалат, башкача айтканда элдин көркөм сөз өнөрү эзелки доорлордо адамзаттын алгачкы жамааттык доорунда аң-сезимдик деңгээлде жашаган көөнө ишенимдерден, мифтерден өзөк алган. Диссертацияда изилдөө

объектиси болгон “Манас” эпосундагы байыркы диний мотивдердин эпосто кездешүүсү, аны жараткан кыргыз элинин дүйнөдөгү эзелки элдерден экендигине түздөн-түз байланыштуу. Ошондуктан кыргыздын эпикалык ойлоосунда, анын туундусу катары эпосто ишенимдердин байыркы катмарындагы белгилер сакталып калган.

III ГЛАВА. КӨӨНӨ ИШЕНИМДЕРДИН “МАНАС” ЭПОСУНДА ЭПИКАЛЫК МОТИВ КАТАРЫ БЕРИЛИШИ

3.1. “Манас” эпосундагы исламга чейинки көөнө ишенимдердин эпосто эпикалык мотив катары кездешүүсү, анимизм жана ага ага байланыштуу ишенимдердин эпосто көркөм чагылдырылышы

Жаратылыш күчтөрүнө сыйынуу, мисалы: көктүн, жердин, тоо-таштын, булактардын, көлдүн ээси бар деп, алардын касиетине ынануу исламга чейинки көөнө ишенимдердин арасынан өзгөчө бир кеңири жайылган көрүнүш болуу менен жалпы жонунан жер-суу культунун негизин түзүп турат. Бардык эле байыркы калктар басып өткөн архаикалык ынанымдардын ырааттуу баскычын кыргыз эли дагы башынан кечирген. Мисалы, элдекүнгө, айдын ар кыл өзгөрүү циклдерине: жаңырган айга, толгон айга табынып, тилек тилөө, жылдыздардын кыймылына карап төлгө кылуу болуп келген. Жаратылышка сыйынууда тиричиликтин башаттары катары жер-сууга табынуу маанилүү орунду ээлеген. Кыргызда кудайды бүтүндөй жер бетин, жер-сууну жараткан ээси катары көрүшкөн.

Бул тууралуу кыргыз этнография илиминде С.М.Абрамзон, И.Б.Молдобаев монографиялык эмгектерди жазып кетишкен. Ал эми өткөн кылымдагы кыргыздын көөнө турмушун, ынаным-ишенимдерин сүрөттөгөнбаалуу материалдарды Б.Солтоноев, Ф.А.Фиельструп, Т.Д.Баялиева, К.Мифтаков, Ы.Абдыракманов жана аты аталбай кеткен ондогон фольклор жана этнограф иликтөөчүлөр жыйнаган. Элдин байыркы ынаным-ишенимдеринин айрым белги-ишараттары (символдор жана каймана фактылар) ташка чегилген пиктографиялык жазууларда, сүрөттөрдө сакталып калган. Күн баштуу адамдар, эки колун көтөрүп Күнгө сыйынып жаткан адамдардын сүрөттөрү таш жазууларда арбын кездешет.

Анимизм курчап турган чөйрөдөгү нерселердин жаны бар экени тууралуу ынаным (2-тиркеме, 8-сүрөт). Анимистик ишеним боюнча чөйрө,

жаратылыш ак ниеттүү жана кара ниеттүү күчтөрдөн турат. Адамдар табиятка жер-сууга, отко, тайынышкан. Алардын ээсине курмандык кылышкан. Азыркы учурда да ыйык жерлерге барып сыйынуу, ал жерлердин, алсак, булактардын, дарактын, тоонун, үңкүрдүн ээси бар деп эсептеп, ага тайынып, ага арнап курмандык чалуу элде сакталып келет. Мындан байкалгандай, көөнө ишенимдердин баштапкы формасы катары анимизм жаратылыш объектилерин жана кубулуштарды жандандыруучу, бүткүл дүйнө көзгө көрүнбөс жашоочулар менен толгон, алар жапан жаратылыш койунунда жашап гана тим болбостон адамдын жашоосуна таасир этет, анын денине кирип алат, алар адамдардын мамилесине карай оң жана терс мааниде болот, ошондуктан аларды тайып туруу керек деген ишеним жашайт. “Манас” эпосундагы жер-суу ээлерин, мазар жерлерди таюу ушуга байланыштуу келип чыккан. Мисалы, Манас баатырдын төрөлүшүнөн мурун перзент тилеген Жакып менен Чыйырды мазар жерлерге сыйынып, курмандык чалат. Бул эпостун дээрлик бардык варианттарында айтылат. Ал эми эпостун түштүк жергесинен, атап айтканда Ноокат районунан 1941-жылы эпос айтуучулар Б.Султанов, А.Ташов, М.Акбаевдерден жазылып алынган чакан көлөмдөгү кара сөз жана ыр аралаш варианттарында анимистик мотивдер ислам динине айкалыштырылып берилет. Бул көөнө элдик ишеним болгон анимизм менен исламдын синкреттешүүсү. Окумуштуу К.Б. Калчекеев эпостун түштүк варианттарын изилдеген эмгегинде бул тууралуу белгилеп көрсөткөн [62, 26-б.].

Жер-сууга сыйынып-табынууда курмандыкка мал союу дагы эң байыркы ырым-жырымдардын бири болгондугу белгилүү. Кыргызстандын Түштүгүндө жашаган эл эң байыркы замандан эле Сулайман тоосун ыйык тутуп, ага сыйынып келген. Ислам дини чыккандан кийин бул тоо Фергана чөлкөмү үчүн экинчи Мекеге айланган. Түндүк Кыргыздын эли Кочкор өрөөнүндөгү Кочкор-Ата тоосуна сыйынып, ал жер ыйык мазарга айланган. Кыргыздын тоо, көл, булак, дарак, ашууларды ыйык тутуусу чарбачылыкка көчмөн турмушка байланыштуу келип чыккан. “Семетейде” жаныбарлар жана

өсүмдүктөрдүн колдоочулук функциясы жөнүндө эпизод бар. Каныкей жалынып турганда, Байтеректен сүт чыгат:

Байтерек ата күүлөнүп,
Шамал болгон эмедей,
Өзүнөн өзү ырганып,
Кийин качып түбүнөн
Каныкейден күч кетти,
Кутба жаккы бетинен,
Бир бутактын четинен
Ошондо, булактай агып сүт кетти.
Ачка болгон карыптар
Жан аякты сунушуп,
Жайнап чыккан аппак сүт,
Тосуп эле ичип тунушуп,
Баякы гана сүттү ичкенде,
Ооруган жерлер басылып,
Баякы, Каныкей менен Чыйырды,
Умачтай гана көзү ачылып [143, 124-б.].

Эпосто Байтерек ыйык дарак катары берилип, колдоочу эненин кейипкери катары келет. Байтеректи пааналап канча түрлүү жаныбар, канаттуу жашап, алардын баары бул даракты пааналап, анын камкордугуна бөлөнөт. Каныкей ага кадимки адам сыяктуу кайрылып, аянычтуу тагдырын айтып, көмөк сурайт. Дарактын жалбырак, бутактары ийилип, андан кадимки ак сүт агат, чаалыккан жолоочулар аны ичип тоюнушуп, түбүндө түнөп калышат.

Күндүн, айдын касиети менен бирге эле отко тайынуу ырым-жөрөлгөсү эл турмушунун айрым каада-салтында байыртадан боло келгендиги дагы илимдеги көп сандаган изилдөөлөр жана практикалык байкоолор тастыктайт. Кыргыздар арчадан от жагып табынган, аны касиеттүү деп эсептеген. Айрыкча, жазында, жаңы жыл келгенде оттон балдарды секиртишип,

жамандыктан тазалашкан. Бекеринен бабалар от, ал жанган очок үйдүн ыйык бурчу делген. Үй ээси — от агасы, журт ээсин — от башы деген. Казактарда жана Түштүк Сибирди жердеген алтай, хакас, тыва элдеринде азыр дагы ушул формада колдонулат.

Кыргыздын ата-бабасы, тектеш түрк-монгол калктары сыяктуу эле очоктон аттабаган, отко суу төкпөгөн жана түкүрүп, акарат кылбаган, жаңы төрөлгөн баласы бар үйдөн от беришкен эмес, сыркоолоп калган адамды от менен ысырыктап аластаган. Байыркы бабалар жылкыны дарт чалса алоолонто жагылган эки оттун ортосунан айдап өткөргөн, ошону менен алар кеселден тазаланган. От жамандыкты айдап кетет, тазартат деген.

Отко табынуу жана сыйынуунун айрым элементтери эл турмушунда азыр дагы сакталып калган. Мисалы, келин-күйөөнү от жагып алып аны айлантып бастыруу салты азыр Кыргызстандын түштүк-батышындагы Аксы, Ала-Бука райондорунда кездешет, ошондой эле жаңы келген келинди отко май чачып, жүгүнтүп, отко киргизишет.

Жер-суу культу, маселен, тоого, көлгө, булакка, жалгыз өскөн мазар даракка табынуу башка түрк-монгол калктары сыяктуу эле кыргыз элиндеги эң көөнө ишенимдерден. Кыргызстандын түштүк жергесиндеги байыркы Ош шаарынын чок ортосунан орун алган Сулайман-Тоо буга ачык мисал боло алат. Аты айтып тургандай эзелки доорлордо бул тоодо Сулайман пайгамбар мекендеп, адамдар жана жан-жаныбар, куштардын тилин билгендиктен алар менен да баарлашып, эсебин алып, сурагын жүргүзүп олтурчу экен деген уламыш кеңири таркаган.

Кыргыз элинин менталитетинде элдик оозеки чыгармачылыктагы сөзгө зор маани берүү, аларды ата-бабадан калган рухий баалуулук катары аздектөө калыптанган.

Сөздүн керемет күчүнө ишенүү эпостогу бата берүү айтымдарында, дем салууда, алкыш, каргыштарда уюган. Маселен, Каныкейдин образында анын сарамжалдуулугу белгиленип, уздугуна, акылмандыгына басым жасалат. Көкөтөй хандын ашында ал даярдаган кандагай үчүн ыраазы болгон Кошой

карыя бата берет.

Абакениз Эр Кошой,
Алакан жазды буркурап,
Атпай журттун баарысы
Бата кылды чуркурап.
Көп жыйылган өзү ушул,
Көпчүлүктүн көзүнчө,
Кошойдун айткан сөзү ушул:
Тилекти берсе бир алда,
Туулса мындан бир бала,
Ургаачы болбой эр болсун,
Аюу болбой, шер болсун!
Аташканын алсын деп,
Күрөшкөнүн чалсын деп...
Акыры тууса эркеги

Аты болсун Семетей [140, 67-б.].

Бул эпизод Кошойдун олуялыгы, андан бата алган адамдын байып кетүүсү, перзентсиз жүргөн аялдын балалуу болушу жана да жоортулдарда жеңиштерге жетүү, жашоо турмуштагы ийгиликтердин болушуна байланыштуу көп мисалдардын бири. Албетте, мында сөздүн магиялык касиетине өзгөчө басым жасалат. Чындыгында эле, ой сөзгө айланып, сөздөн иш аракет келип чыгары маалым.

Баатырдык баяндын башында Манастын төрөлүшүнө байланыштуу эпизоддо айтылган Акбалтанын сөзүндө сөздүн магиялык касиети ачык байкалат:

Бизге бир арыслан баатыр табылат,
Үзүлгөнүң уланат,
Чачылганың жыйылат.
Өчкөн отун тамылат,
Өлгөн жаның тирилтет.

Кырк үйлүү кыргыз журт элең,
Кара калпак, манжуунун,
Ортосунда эл элең.
Баабединиң бат айткын,
Жараткандын өзүнө,
Ай туяк баштап ат айткын [142,109-б.].

Ай туяк — түлөөгө, курмандыкка мал чалуу ырымынын бир түрү. Мындай ырым-салт убагында жылкы союлат. Көөнө ишеним катары Айга (курмандыкка чалынуучу малдын туягы ак түспөлүнө ээ экендиги — ай туяк), ак түскө (курмандыктын талабына ылайык малдын ак түстө болуусу — ак боз бээ) табынуудан даана көрүнөт. Түлөө өткөрүү жөрөлгөсү эпосто түрдүү сюжеттик кырдаалдарда келет, маселен, баатырлар жеңишке жетип, кубанычтуу окуялар болгондо, же болбосо бир эл үчүн пайдалуу чоң ишти баштаар алдында жаратканга жалынып, мал союп кан чыгарып курмандык чалышкан:

Түлөө кылып буркурап,
Түгөл кыргыз чуркурап,
Күйүттүн баары ачылып,
Күптүнүн баары жазылып [138, 313-б.].

Жакыптын Акбалтай менен Алтайдан Ала-Тоого көчүшү, Жолойдун кол салуусу деген бөлүмдөгү бул эпизоддо түлөө жөрөлгөсүнүн аткарылышы жөнүндө сөз болуп, курмандык чалуу ритуалы айтылат. Курмандык чалуу дүйнөлүк диндерде бар жөрөлгө болуп, кудайдан тилек тилөөдө ритуалдык компонент болуп саналат. Бул адатта узак жолго чыгуу, казатка аттануу, же бир илдеттен кутулуу сыяктуу максаттарды көздөгөн. Манастын Таласка көчүп келип конгону окуясында Бакай Манаска жолуккандан кийин курмандык чалат.

Абасы Бакай көк жалдын
Муруту кетти суюлуп,
Сүйүнгөндөн чыдабай,

Эки көздөн аккан жаш
Акырек ылдый куюлуп,
Баабединин бат айтып
Алда Таала кудайга
Ар тилегин бат айтып,
Жетелеген ак боз бээ -
Жетип Бакай кабылан,
Желкеден кармай калды эми,
Кыймылдатпай ошондо
Коркуратып боз бээни
Курмандыкка чалды эми [143, 371-б.].

Мисалган алынган тексттеги Баабедин – Бахауддин деген ысымдын кыргызча аталышы. Диний уламыш боюнча Бухара шаарынын колдоочу пири. Бул ырым-жырымда адамдар түрдүү кырсыктардан кутулуу үчүн тилек тилеп, Баабединге атап курмандык чалган. “Манас” эпосу боюнча Баабедин — дыйканчылыктын пири.

Анимизм — алгачкы коомдогу ишеним болуп, ал боюнча жаратылыштагы өсүмдүктөр, жаныбарлар, адамдарда денеден тышкары дагы аларды кыймылдатуучу, өстүрүүчү, өнүктүрүүчү жан түшүнүгү бар. Ошентип, анимизм жан жана ата-бабанын арбагына ишеним болуп саналат. Термин англиялык этнограф Э.Тайлор тарабынан алгачкы жамааттык коомдогу ишенимдерди сүрөттөөдө колдонулган. Ал окумуштуунун ою боюнча бардык башка диндердин негизи болуп саналат. Анимистик ишенимдин бир катары байыркы адамдардын түш көрүү, оору, өлүм сыяктуу кубулуштарды, ошондой эле транскa түшүү, тынчсыздануу абалдарына байланыштуу ой жүгүртүүлөрүнөн келип чыккан, анда жандын денеден өлгөндөн соң бөлүнүп чыгышы сыяктуу түшүнүктөр сакталган. “Манас” эпосунда Кызыр:

“Колдодум” деп, Манаска
Ичинен ыпча тон берди,
Кырк чилтендин баарысы,

Шай ата баштык карысы

Кыдырата кол берди [143,161-б.].

Анимистик ишенимдин башкы идеясы колдоочуларга ишеним болуп эпостогу Манастын төрөлүшү, Жакыптын Теңирден перзент тилеп курмандык өткөрүүсү берилет. Ал эми каармандардын жеңишке жетпей калуусу теңирдин колдобогондугун билдирет. Дүйнөнүн үч кабаттуу болушу анимистик ишенимдин көрүнүшү болуп, жер асты, ортоңку дүйнө Көк теңирде жашоонун мүмкүнчүлүгү туралуу көөнө элестөө “Манас” эпосундагы Эр Төштүктүн окуяларында кездешет. Жандын өлбөстүгү, түрдүү формада жашашы тууралуу түшүнүктөр да анимиздин туундусу. Жакыптын уулу Манас үчүн кыжалат болуп анын чымындай жанынын эсендигин каалашы, Бооң аяр менен болгон согушта Ошпур анын ичин канжар менен тилсе, кандын ордуна суу, түтүн чыгып, башын кесип алса да жаны чыкпай, Ырдык аярдын дуба окуганында гана “көк түтүн чыгып буркурап” [139, 114-б.] чыгышы эпостогу анимистик ишенимге мисал тартууга арзыйт. “Манас” эпосундагы баатырларды колдоочу, жол көрсөткөн, кырсыктардан сактаган кырк чилтен жана пирлер анимистик ынаным түрүндө эпостун идеялык мазмунуна шайкештелип турат [66, 91-б.].

Кыргыздын мифтик түшүнүгүндө асманда, жерде курчап турган чөйрөдөгү нерселердин бардыгында сүйлөй турган тил болот деп түшүнүшкөн. Ошондуктан, асмандагы ай, күн, жылдыздар, перилер, жердеги тоо, суу, дарак, айбанаттар да ой жүгүртөт, адамча сүйлөөнү билет, сөздү угат деген. Маселен эпостун “Семетей” бөлүмүндө Каныкей Байтерек дарагы менен сүйлөшөт. Эпостогу каармандарда мейли алар адам болобу, мейли жаныбар же өсүмдүк болобу тилдик тосмо жок, алар тоо-таштар, асман телолору болгон ай, күн, жылдыздар менен ээн-эркин баарлаша беришкен. Бөтөнчө бир сыйкырдуу тил болот деген түшүнүк кийинчерээк, XIX-XX кылымда жашаган манасчылардан бизге жеткендеринен маселен С.Орозбаковдо бар. “Кошойдун окуяларында” Кошой Кырмусшааны каратууга барганда анын укмуштуу аспабын алып мойнуна илип алат, анын

боорундагы буроосун бурап койсо бардык тилдерди түшүнүп калат. Мындан байкалып тургандай, алгач түз эле мааниде кабылданган түшүнүк бара-бара конкреттешип, мисалда көрсөтүлгөндөй, сюжеттик мотивге сыйкырдуу буюм тууралуу укмуштуу-кереметтүү жөө жомоктук элемент кирип калганы байкалат.

Эгерде археологиялык материалдар диндин тарыхынын байыркы мезгилин изилдөөдө жардам берсе, этнографиялык, өзгөчө фольклор, анын ичинде «Манас» эпосу кыргыздын кийинки мезгилдеги бир топ көөнө ишенимдери жөнүндө баалуу маалымат берет. Көзү өткөндөр жөнүндө жаман пикир айтууга болгон эмес, сөөк коюлган күмбөз, мүрзөлөр “ыйык жерлер” деп эсептелип, түштүк кыргызда аларды мазар дейт. Жан-жаныбарлардан садага чабылып, мал союлган. Белгилүү болгондой, ата-бабалардын арбактарына сыйынуунун негизин “ата-баба арбактары, алардын элеси көзгө көрүнбөс күч түрүндө чындыгында жашайт деген анимистик көз караш түзөт. Ал боюнча алганда ата-бабалардын арбактары өздөрү өтсө деле артында калган урпактарынын жашоо-турмушун байкап, укум-тукумун коргойт деген мындай ынаным-ишеним коомдук өнүгүүнүн патриархалдык-уруулук коомуна таандык салт болгон. Себеби бул мезгилде уруунун аксакалдары жогорку сый-урматта болуп, алар өлгөндөн кийин дагы өздөрүнүн уруусундагы адамдардын турмуш-тиричилигинин баарын көрүп, аларды колдоп турат дешкен. Ал эми арбак түшүнүгү элдик көөнө ишенимде өлгөн денеден бөлүнүп чыгып, өз алдынча жашоосун улантуучу адам жаны, элеси катары эсептелет. Элде ата-бабанын арбактары ыйык саналып, колдоосуна ишенип, аларга арнап курмандык чалынып эскерилет. Ислам дини келип киргенден тартып, арбактарга арнап куран окутулат. Анын мааниси дагы аларга ыраазылык билдирүүнү туюнтат. Ата-бабалардын арбактары урпактарын колдойт деген ишеним кыргыздарда алмустактан бери жашап келет. Эпосто ата арбактын колдоосуна байланыштуу мотивдер көп учурайт. Манас баатырдын арбагына сыйынуу азыр деле күчүн жогото элек. Эпосто:

Арслан Манас көкжалдын,

Ичсе канга түк тойбос.
Кытай эмес кылымды,
Туулса жаны тек койбос.
Арбагы оор, аты улук,

Берени ошол, бели ошол [142, 87-б.].

Мындагы арбагы оор дегени куту күчтүү деген мааниде болуп, баатырдын арбагынын да күчтүүлүгүн, зарыл керектүү учурда, оор кырдаалда ага кайрылган, сыйынган кишиге жардамы тиери тууралуу баяндалып жатат.

С.А.Токарев арбак түшүнүгүнүн культтук мааниси, ата-бабалардын арбагынын колдоочулук функциясы тууралуу: «Уруулук очокко же башка ыйык нерсеге ыйгарылган үй-бүлө жана уруунун символу ошол топтун идеологиялык бириктирүүчүсү, адам аң-сезиминдеги үй-бүлөлүк-уруулук биримдиктин фантастикалык чагылуусу катары кызмат өтөйт. [109, 265-б.] деген пикирин билдирет. Арбак ишенимин тутунган элдердин катарында кыргыз элинде ата арбакты туу тутуп, сыйлап-урматтоо, анын колдоосуна ишенүү байыртан келе жаткан түшүнүк, анын эволюциясы жогорудагы окумуштуунун кийинки жыйынтыгына ынанууга алып келет: “Сыйынуучу ата-бабанын образы тотемдик ата-бабанын алгачкы мифологиялык образын алмаштырып жана өлгөн адамдын жаны идеясын өнүктүрүү менен ошол эле мезгилде үй-бүлөлүк-уруулук акылман колдоочунун идеясынын трансформациясы катары келет» [109, 265-б.].

Идеологиялык көз караштан алганда ата-бабанын сыйынуучу образы мазмуну боюнча үч алгачкы элестөөлөрдүн натыйжасы болуп саналат: өлгөн адамдын жаны, тотемисттик ата-баба жана үй-бүлөлүк-уруулук колдоочу идеялары» [109, 265-б.]. Изилдөө объектиси катары каралып жаткан “Манас” эпосунда ата арбакты сыйлоо, культ катары ардактоо, башкы каарман Манас баатырдын арбагына сыйынуу эпостогу каармандарда, анын урпактары Семетей, Сейтек ж. б. кандай болсо, кийинки муундарда, жалпы элибизде биздин күндөрдө да дал ошондой сакталган. Бул арбак культунун эл тарыхында, этнографиясында, маданиятында канчалык тамырлаганын даана

көрсөтүп турат. “Манас” эпосундагы арбак түшүнүгү шаманизмге негизделип, кийинки доорлордо келип кирген исламдын канондорундагы түшүнүктөр менен синкреттешкен.

Өлгөн кишинин жаны бир жылга чейин үйүнөн алыстабай, башка дүйнөгө кетпей турат деген ынаным болгон. Балким, экинчи жагынан тулга күйөөсүнүн кийимдерин жаап, жесирге эш тутуу сезими дагы болгон чыгар. Демек, тул жоготуунун ордун толуктаган убактылуу предмет катары дагы кызмат өтөгөн. Жесир аял ары карап, ошол тулду багыттап олтуруп алып кырк күнгө чейин күйөөсүн кошок кошуп жоктогон. Эл жайлоого же жайлоодон кыштоого көчкөндө үй ээсине салган тулду минип жүргөн атынын ээринен орнотуп, жесири жетелеп алган ырым көчмөн турмушта орун алган.

Кийинки жылдардагы эмгегинде Т.Баялиева тул маселеси боюнча оюн улантып, Манас баатыр өткөндө Бакай теректен тул жасаганын мисал тартат [18, 15-б.]. Эпосто Бакай менен Каныкей көпчүлүктүн көзүнө баатырдын сөөгү деп, теректен киши сөлөкөт жонуп, аны кепиндетип көмдүрүп, чыныгы сөөктү Эчкиликтин тоосундагы үңкүргө кабыр жасап койгондугу тууралуу эпизод бар:

Супка салып оротуп,
Булгаары менен чаптатып,
Ак кийизди жаптырып,
Кадимки Манас окшотуп,
Табытына салыптыр...
Айкөлүм деп колжойтуп
Жыгачты көөмп салды эми [142, 252-б.]

Бирок, жыгачтан жонуп, кабырына коюлган Манастын жалган сөлөкөтүн С.М.Абрамзон менен Т.Баялиева “тул” деп аныктаса [4, с. 325; 18, с. 15], И.Б.Молдобаев [76, с. 230] аны тул деп эсептебейт: (Айкөлүм деп колжойтуп, жыгачты көөмп салды эми) [С.Каралаев, 252-б.]. Демек, тул арбак культуна таандык, дүйнөдөн жаңы көзү өткөн үй ээсинин арбагын эскерүү, урматтоо үчүн үй ичине коюлган арбакка зыйнат көрсөтүү предмети болгон.

Мындай салт ислам дини келип ургаал киргенден кийин деле жашоосун улантып эл ичинде сакталып калган. Эл ичинде өлгөн кишинин аялын “тул калган аял”, “тул катыны” деп, жесир калган зайыпты каймана мааниде атоо дагы бар. Эпосто Манас өлгөндөн кийин Сайкалга тул салдырып, Манас баатырдын жесири деген статусун берет:

Алтымыш катын кошокчу
Тул салдырып берди эми.
Ал күнү Сайкал конгондо
Таң кашкайып сүргөндө,
Ордого жарык тийгенде,
Эр Болот ыйман айтыптыр.
Бир түнөбөй ордого,
Карачанын Сайкалы

Дүнүйөдөн кайтыптыр [143, 991-б.].

Окумуштуу Т.Д. Баялиева тул тууралуу: «Ата-бабалар культу жана ага байланыштуу өткөн кишинин сөлөкөтүн жасап коюу адамдын сүрөтүн тартууга тыюу салган ислам догмаларына каршы келген салт катары түрк тектүү элдерде кеңири белгилүү болуп ага кыргыздар дагы кирген. Көөнө элестөөлөргө ылайык, дүйнөдөн өткөн эркек кишинин жаны бир жылга чейин *тул* деп аталган сөлөкөттө сакталган. Мындай сөлөкөттөр Кыргызстандын түрдүү жерлеринде ар түрдүүчө болгон. Диссертанттын көз карашында көбүрөөк байыркы негизге чаткалдык тулдар ээ. Тулду жыгачтан оюп, башы, колу-буту жасалган. Көчкөндө өлгөн адамдын жесири тулду атка мингизип өзү атты тизгинден алып жетелеп жүргөн» деген маалыматты берген [17, 64-б.].

Эпикалык чыгармаларда дагы арбакка арнап мал союу, арбак, мүрзө таюу бар. Бул кыргыз эли эле эмес дүйнө элдеринин эпосторундагы салттуу диний мазмундагы мотив болуп саналат. Маселен, жалпы эле түрк-монгол элинин фольклору жана этнографиялык материалдары күбө болгондой, бир чоң ишти баштаар алдында, же ийгиликтүү бүткөн бир иш-чарадан соң жер-

суу, мазар таюу, арбактарга арнап мал союу, курмандык чалуу, аларга ыраазылык билдирүү учурайт. Дүйнөлүк мифологиялык түшүнүктө, анын ичинде кыргызда дагы адам өлгөндөн кийин деле анын жаны түбөлүк жашайт жана тирүү дүйнөдөгү жакындарын колдоп жүрөт деген бекем ишенич жашаган. Мисалы, эпосто Каныкей уулу Семетейдин Букарда өткөн тоюнда Тайторуну чапканында Манас баштаган баатырлардын арбактары келип тулпарды сүрөөнгө алып, анын биринчи чыкканы айтылат. Каныкей Семетейди атасы Манастай баатыр чыгар бекен деп төлгө кылып, Тайторуну жарышка салат. Тайторуну Алмамбет, Чубак, Манас баатырлардын арбактары келип, сүрөөнгө алат. Муну арбак колдоочулардын каармандардын иш-аракеттерине жардам берип көрсөткөнүн билдирген көөнө элдик ишеним катары кароого болот. Арбактар колдоп, Тайторуну атчабышта алдыга колдоп чыгарды. Семетей Үргөнчтүн кирип жаткан суусун кечкенде да арбактар колдойт.

Арбак колдойт деген эски ынанымдан сырткары колдоочулардын катарын мифтик образ Кызыр дагы толуктайт. Элдик түшүнүктө ал мифтик каарман адамдарга жакшылык жасоочу олуя, ал ак ат минген аксакал карыя болуп жер кезип, жолоочуларга, кыйын кырдаалга туш болгон адамдарга, жетим-жесирлерге колдоо көрсөтөт. Ал жолуккан адамдын иши жүрүп, ийгиликке жетишет деген ишенич азыр да эл арасында бар. Эпостун Б.Сазанов айткан вариантындагы Алмамбеттин Көкчөгө келишиндеги Акэркечтин сөзүндө Кызыр колдосун деген тилек айтылат:

Соогат-соогат Алмамбет,
Көк жал аттанып чыксаң жол болсун,
Жол болгондо мол болсун,
Кызыр болсун жолдошуң,
Пирлер сени колдосун.
Ошону айтып Акэркеч...[147,79-б.].

Кызыр— адам баласына жакшылык кылуучу аксакал олуя. Түрк, иран элдеринин жомокторунун байыркы кейипкерлеринин бири, көбүнчө жашыл

тончон, кула ат минген аксакал карыя түрүндө сүрөттөлөт. Орто Азия элдеринин түшүнүк, ишениминде Кызыр түбөлүк жер кезип, жолу ачыла турган кишиге же адашкан жолоочуларга, кедей-кембагалдарга жана кыйын кезеңге туш келген бардык пенделерге жардам көрсөтө билген сыйкырдуу кейипкер. Кызыр жолоочу дубана, майып киши, кээде тааныш кишинин кебетесинде кездешет. Жолунан кезиккен андай аксакалдын оң колунун баш бармагын кармап калууга үлгүрсө жана анын сөөгү жок болсо, демек ал жөн киши эмес, Кызырга салам берген болосуз деген ынаным эл арасында кеңири тараган. Түрк элдеринин эпосторунда акылман карыя, баатырлардын колдоочусу катары айтылат. “Манас” эпосунда бул мифтик кейипкер Манаска, башка баатырларга колдоо көрсөтүүчү олуя, жол ачуучу сыйкырдуу күч катары учурайт. Ал жер кезип жүрүп, кыйынчылыкка тушуккан адамдарга жардам көрсөтөт. Манас баатырдын колдоо көрсөтүүчүсү. Манасчы Б.Сазановдун вариантындагы Манас баатырдын туулушунда Кызыр колдоо эпикалык мотиви кездешет:

Жакып, дүнүйө бердим колуңа,
Жакып, ааламды бердим колуңа,
Ак сакалдуу кишиси,
Көздөн кайым болду эле,
Кызыр салам бабам деп,

Ошондо Жакып билди эле...[147, 17-б.].

Ушундай эле сыйкырдуу күчкө эгердер кейипкерлер: Айчүрөктүн Аккуу, Акбалык болуп кубулуп Семетейге кез келиши, перинин кызы Көкмончоктун кайып болуп кеткенде аны коштоп жүрүшү сыяктуу архаикалык мотивдер, эпостун “Семетей”, “Сейтек” бөлүмдөрүндө башкы каармандардын бири катары катышкан Айчүрөктүн түпкү тегинин перилерге байланыштуулугу, Семетейдин Тайбуурулду тартууга берүүгө аргасыз болуп, натыйжада жоодон жараланып, балдызы Көкмончок Кайыпчынын Кара-Үңкүргө алып кетүүсү — анимистик түшүнүктүн туундусу.

Кызыр-ата менен катар Умай эненин образы — кыргыздын ири колдоочу пирлердин бири. Изилдөөлөрдө тастыкталгандай Умай жөнүндөгү мифтик түшүнүк адамзаттын энелик доорунда пайда болгон. Кыргыз мифтеринде Умай эне жөнүндө сюжеттер берилип, анда колдоочу эненин образын жаратылган. Үй-бүлөлүк турмуштук ырым-жырымдарды жана байыркы түшүнүктөрдү Умай Энеге сыйынуунун калдыктарын бириктирген. Кийинчерээк, азыркы мезгилде деле, байбичелер бала-бакыраны эмдеп, жүрөгүн көтөрүп, бешикке салганда: “Менин колум эмес Умай Эненин колу” деп ырымдаган. Курсакта бала Умай эненин касиети менен жарык дүйнөгө келет деп бекем ишенген. Бакшылар: “Умай эне, алтын эшигинди ач” деп төрөп жаткан аялга кайрылган. Мындай көөнө ынанымдын көркөм сүрөттөлүшү эпосто мындайча:

Умай эне бериште

Урду келип баланы.

Урганына чыдабай,

Ужугту көздөй барганы [С.Орозбаков 1995. 1-т. 135-б.].

Умай энеге сыйынууда элдик түшүнүктө бул ыйык энени асмандан түшкөн деп берилип, ал өзү менен эки нерсени: куш менен даракты ала түшкөн дешет. Ошон үчүн дайыма чынар дарагында куш конуп отурат. Кыргыздын оймо-чиймесинде “умай” аттуу оймо канатын жайып учуп бара жаткан куштун элесин берет.

Колдоочу пирлер, сыйкырдуу күчтөр табиятта болбогон, бирок мифтик түшүнүктөн улам баёо элестетилип, баштапкы коомдун адамдары өздөрүнө каршы күчтөр, жаратылыштан тышкары күчтөр катары санаган ишенимдер эпосто кездешет. Мында миф менен диний түшүнүктөр чырмалышып келип, дүйнөдөгү бардык заттарда жаратуу бар деген диний түшүнүккө алып келет. Бул түрдөгү ишенимдер баштапкы коомдук түзүлүштүн адамынын түшүнүк даремети жетпей, примитивдүү элестетүү менен фольклордук чыгармачылыктагы эпос деңгээлине алып чыгууда көркөм интерпретациялоого аракеттенгенин көрсөтөт. Ошондуктан фольклордук

чыгармаларда ташка айлануу, кубулуу жана адамдарга бакыт-таалай алып келүүчү Кызыр, эне-баланын колдоочусу Умай, жер-суу ээси, мал ээси, мүрөктүн суусу сыяктуу эле элестетме образдар жаратылган. Дөө, желмогуз, албарсты, ажыдаар, алпкаракуш сыяктуу мифтик кейипкерлердин образдарын жаратып, жан-жаныбарлар, адамдар ошолордун колунан мертингени, ошолорду жеңүүгө аракеттенген образдарды жаратып, адамдарды баатыр болууга кайраттандырган күрөш жасоо аркылуу ар кандай каардуу күчтөрдү жеңип чыгууга боло тургандыгына ишеним туудурган.

Баштапкы коомдун адамдары тарабынан курчап турган чөйрө мифтик түшүнүктө элестетилет. Бул фольклористикадагы эпикалык мезгил-мейкиндик маселесине да байланыштуу. Ал эми мифология көөнө түшүнүктөрдүн келип чыгуусуна башат катары кызмат өтөгөнү белгилүү. Элдик ынанымда колдоочу күчтөр кереметүү жана жер түбүндөгү күчтөр деп эки чоң түргө бөлүнөт. Кереметүү күчтөр жөнүндөгү мифтерде кубулуу тууралуу айтса болот. “Манас” эпосундагы жан түшүнүгү ал “көк чымын” же “көк түтүн” сыяктуу формада болот деген элестөө болгон. Киши өткөндө “жаны денеден чыкты” деген. Маселен “Эр Төштүктө” Чоюн кулактын жаны кара кучкачтарда болот. Баатыр анын жанын таап, өлтүрбөсө алп өлбөйт. Маселен “Сейтекте” Кыястын, “Эр Төштүктө” Чоюн кулак алптын жаны башка буюмда же башка бир жандыктын ичинде жайгашкан.

Эпостаануучу Н.Х. Бекмухамедова адамдын көзү өткөндөн кийин жанынын бул дүйнөнү таштап куш болуп учуп кетүүсү тууралуу: “Жан-куш” символунун амбиваленттүүлүгү адамдын туулуу жана дүйнөдөн өтүү идеясын байланыштырып поэтикалык мотив деңгээлинде ачыкталат” деген пикирин билдирет [20, 133-б.]. Андан ары казак тарыхчысы А.Бисенбаевдин эгерде адам туура эмес жашаса өткөндөн соң жаны куртка айланат да Төмөнкү дүйнөдөгү Эрликке кетет, туура жашаса жаны учуучу майда жандык түрүндөгү кут-жанга айланып башка дүйнөгө, Теңирге кетет, ал жерде аны ата-бабалары, дос-туугандары күтүп алат деген мисалын келтирет [20, 133-б.]. Бул мотив “Манас” эпосунда баатырдын туулганга чейин эле куш кебетесинде

атасынын түшүнө киргенинен көрүнөт, ошондой эле Манас баатырдын колдоочусу катары алп кара куш согуш талаасында үстүндө айланып учуп колдоо көрсөткөнү, сактаганы, күч бергени айтылат.

Тарыхчы жана этнограф С.А.Токарев “Дин дүйнө элдеринин тарыхында” аттуу эмгегинде: “Мен анимизмдин диндин тарыхындагы кандайдыр бир белгилүү стадияны, айрыкча алгачкысын мүнөздөбөгөндүгүн көрсөтүүгө аракет жасап жатам. Анимизм — ар кандай диндин маанилүү элементи” деп белгилеген [109, 24-б.]. Ал эми анимизм жана магия көөнө диндин маанилүү өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт.

Жыйынтыктап айтканда, анимизм куштар, жандыктар жана адам баласы сыңары эле жер-суу, тоо-таш, чөп-чардын баарысын тең жаны бар деген ишенимди туюнтуп турат. Мындай ишеним тигил же бул формада түрдүү диндерге мүнөздүү. Анимистик элестөөлөр диндин эволюциясындагы кийинки баскычтарда кеңири өнүгүүгө жетишкен. Маселен, адамдын, жан-жаныбар, өсүмдүктөрдүн жаны (көзгө көрүнбөгөн), периштелер жана кара ниет күчтөрдүн кудуретине ишенүү көзкарашы жатат. Мындан байкалгандай, анимистик элестөөлөрсүз учурдагы ири деп эсептелген дин тарамдарынын өнүгө албай тургандыгын окумуштуулар белгилешет [109; 109; 110,17]. Эпосто туруктуу кездешкен көөнө анимистик түшүнүктөр сюжетти өнүктүрүүдө кызмат өтөп, эпикалык мотивдерде сюжет куруучу ролду аткарып, кээде эпизоддук көрүнүш катары эпосто өз изин калтырган. Эпикалык мотивдерди иликтөөдө жана жиктөөдө көөнө ынаным-ишеним элементтери сюжеттин түптөлүүсүндө чоң орду бар.

3.2. Тотемизм, ага байланыштуу ишенимдин эпосто көркөм чагылышы

“Манас” эпосундагы байыркы көөнө ынанымдардын эпикалык мотив катары көркөм берилишине бир топ мисалдарды келтирүүгө болот. Главада изилдөө объектиси катары байыркы анимизм, тотемизм, шаманизм, фетишизм, теңирчиликтин элементтеринин эпосто сюжеттик мотив иретинде учуроосун иликтенет (1-тиркеме).

Л.Я. Штернберг: «Дин институту жер шарынын бардык учурларындагы жана бардык элдердеги эң универсалдуу, эң кеңири таралган институттардын катарына кирет. Азыркы учурда кандай төмөнкү маданий деңгээлде турса да, кандайдыр бир дини жок бир дагы эл табылбайт, жана да азыркы илим диний элестөөлөрү таптакыр жок байыркылыкты билбейт» [123,с. 241] деп белгилеген. Түштүк Сибирде туруучу этностордо учурда дагы маанилүү: «Якуттарда, алтайлыктарда, эвенкилерде, ненецтерде аң уулоого чыгуунун алдында токойдун (тайганын), суунун (деңиздин) ээлерине (духтарга) сыйынуу азыр да күчүндө» [106, 115-б.]. Ушул сымал эле кыргыз элиндеги көөнө хореографиялык искусствонун фольклордук көрүнүшү катары мергенчинин аң уулоого чыгаар алдында жолум болсун деп кайберендин пирине жалынып, аны таюусунан келип чыккан деп болжолдоого толук негиз бар.

Тотемдик мифтер, ал уруучулук коомдогу адамдын жаныбардан келип чыгуусу тууралуу көөнө ынанымдарды билдирген диндин байыркы формасын туюндурат. (2-тиркеме, 6-сүрөт).Э. Тайлордун эмгегинде бул тууралуу төмөнкүчө белгиленет: «Түндүк Американын алгонкиндеринде аюу, карышкыр, ташбака, бугу, коен ж.б. жаныбарлардын аталыштары урууларга бөлүнүп кеткен кландарды билдирүү үчүн кызмат кылат. Мындан сырткары кланга тиешелүү ар бир адамды аюу, карышкыр ж.б. деп аташат жана бул жаныбарлардын көркөм чагылышын жергиликтүү образдуу (элестүү) жазууда белгилешет. Оджибвелердин жалпы кланынын жаныбар колдоочусу ототем

деп аталат жана бул сөз “тотем” деп өзгөртүлүп, этнологдордо мындай элестөөлөрдү белгилөө үчүн бүткүл дүйнөлүк термин болуп калды, ал эми урууларды бөлүштүрүүнүн мындай системасы тотемизм деген аталыш алып калды» [108, 382-б.]. Мындан байкалып тургандай, түндүк америкалык түпкүлүктүү уруулардын тилинде “тотем” деген сөз “анын уруусу, теги” дегенди туюндурган. Адам менен айрым социалдык жамааттардын жаныбарлар жана өсүмдүктөр менен адаттан тыш өзгөчө байланышы бар деген ишенимге негизделген түшүнүк болуп саналат. Тотемизмдин келип чыгышы архаикалык ой жүгүртүүгө ылайык адамдын жаратылышка карата жекече мамилесине түздөн-түз байланыштуу.

Кыргыздардын көз карашында көөнө ишенимдердин мурдагы калдыктарынан сакталып калган эң алгачкы формаларынын арасында тотемдик (ыйык) түшүнүктөр орчундуу орунда турган. Ал боюнча айрым уруктардын же уруулардын келип чыгышы жагынан кээ бир жан-жаныбар, канаттуу менен тукумдаш (бир кандаш) деген идеяга негизделип, ошолордун сөөктөрүн, канаттарын жана башка мүчөлөрүн ыйыкташтырууга алып келген. Түндүк кыргызынын бир чоң уруусунун бугу уруусу деп аталышы, ага байланыштуу бир катар ишенимдердин болушу кыргыздардын бүгүнкү күндө да өздөрүнүн түпкү теги катары айрым бир жаныбарларды урматтаганын айгинелейт. Буга бүркүт, карышкыр, тоо текени урматтоо жөнүндөгү кеңири жайылган ишенимдерди байланыштырууга болот. Ошону менен катар, кыргыз зороастризмдик мүнөздөгү ишенимдерге ылайык кээ бир жаныбарга дагы сыйынышат. Мындай урматтоолордун объектиси мифтик элестөөлөрдөгү ак тайлак, ак илбирс, жылан, үкү сымал жан-жаныбар, канаттуу куштар болгон. Маселен элдеги үкүнүн канатын баш кийимге саюу көзүккөндөн, көз тийгенден сактайт деген ишеним бар болуп, кийинчерээк бул кооздук маанисине өтүп, эстетикалык жагдайга оогон.

Окумуштуу Т.Д. Баялиеванын пикири боюнча: «Жаныбарларга, канаттууларга тотемисттик урматтоо мамилеси менен бир катарда аларга сыйынуу, табынуу (зоолатрия) да орун алган. Мындай сыйынуу объектиси

катары жылан эсептелген. Жылан культу автордун иликтөөсү боюнча Орто Азияда эле эмес дээрлик универсалдык таралууга ээ. Аны дарылык көз тийдирбей турган жана дарылык касиетке ээ деп башын, терисинен жаш балдардын кийимине тигип коюшкан» [17, 28-б.]. Ал эми “Манас” эпосунда жылан, ажыдаар ыйык жаныбар болуп, баатырдын мифтик колдоочусу катары согуштарда артынан сойлоп жүрөрү айтылат. Дал ушундай эле мифтик жагдайдагы тотемдик колдоочулар Манасты атасы Жакып Ошпурга берген жеринде айтылат:

Жаратып мындай жан болбос,
Бир мүчөлүн карасаң
Комдонуп жаткан көк жолборс.
Кара чаар кабылан
Капталында чамынып,
Чолок көк жал арслан
Оң жагында камынып,
Асмандан Алпкаракуш Зымырык
Азыр эңип кетчүүдөй
Арбайтып бутун салыптыр.
Колдогону бир тогуз,
Өзү шай колдогон шер экен! [143, 100-б.].

Кыргыз элинде бөрү уруусу бар, демек бөрү тотеми эл тарыхында алмустактан эле боло келгендигин тастыктайт (*2-тиркеме, 7-сүрөт*). Бөрү тотеми “Манас” эпосунда дагы жыш кездешет. Манасты даңазалоочу туруктуу эпитеттерден “көк жал”, “көк бөрү” ушуга байланыштуу. Фольклорист З.А. Кулбаракова тотемизмдин “Манас” эпосундагы орду тууралуу төмөнкү пикири айрыкча кызыгууну жаратат: «Эпостогу жаныбарлардын көркөм чагылдырылышы жана алардын тотемдик белгилери анын эпостук чыгарма катары жаралышында, идеялык-эстетикалык бүтүндүк катары түптөлүшүндө, улам кийинки доорлордо өнүктүрүлүп, сюжеттик жактан бутактанып, жаңы окуялар менен толукталып отурушунда негизги ролдордун бирин аткарып

келгени анык. Анын эпосто архаикалык көз караштан тарта бүгүнкү күнгө чейинки катмарланган, ар тараптуу, улуттук маданий жана ишеним системасынын баалуу фольклордук эпикалык булагы катары орду терең» [53, 24-б.].

Түрк-монгол элинин эпикалык эстеликтеринин баарында, ал эми кыргыз эпосторунан “Манаста”, “Эр Төштүктө” ж.б. минген аты башкы баатырга жардам берет, башка жаныбарлар кайберендер колдоочу болуп эсептелет. Алсак, Б.Сазановдун айтуусунда баатырлардын колдоочулары төмөнкүчө сыпатталат:

Канкорго кудай бериптир,
Беш кытайдын кер кайып,
Өзү сүйүп келиптир.
Көк ала кулжа даң салып,
Кап туурадан келгени.
Кайып бири келгени,
Муну Чубак көрүптүр.
Качыргандан кайтпаган,
Чагарак куйрук чаар төш
Жолборс бор чамынып,
Кара кулак шерлери,
Туш-тушунан камынып.
Эки түгөй сур жылан,
Асыз бири болчу экен.
Куюшканга чалынып,
Ажыдаар баштанып,
Жалман тилдүү сур жылан,
Жаланып карап турганын

Муну Чубак көрдү эле [147, 212-б.].

“Семетей” бөлүмүндөгү Байтерек тууралуу эпизоддо тотем жаныбар бугунун колдоо көрсөткөн учуру эпосто мындайча сүрөттөлөт:

Атасынан баласын,
Колдоп эле жүргөн пири экен,
Ошондо он эки айры ак бугу,
Чуркап жетип келди эле,
Бешиктеги беренин -
Семетейди көрдү эле.
Эмчегин берип ал бугу,
Мойнун гана бөлөк буруптур,
Бу баланын өзүнө

Эмчегин берип туруптур [144, 52-б.].

Мындагы бугу тотем жаныбар болуп, анын тарыхына кайрылганда кыргыз уруулары кырылып жок болуп баратканда бугу эненин колдоосу менен аман калып, ал эмизген балдар кийин бугу уруусунун келип чыгышына себепчи болушкан.

“Манас” эпосунда кайсы бир окуялар, байыртадан бери туруктуу карманып келген үрп-адат, кадаа-салттагы көөнө ишенимдер ислам дини менен журулушуп, синдезделип калган. «Манаста» диндин орду менен анын элементтери белгилүү манасчылардын варианттарында айтылат. Эпосто адамзат жашоосу башталгандан берки диндердин түрлөрүн табууга болот. Буларга биз изилдөө предмети катары алган көөнө ишенимдер кирет.

Эпостогу соңку катмарлардын бири катары ислам дини кире баштаган соң, эпоско мусулман мотивдерин кошууда Манас баатырдын курал-жарактарынан Аккелте мылтыгы, Ач албарс кылычы аманат болуп берилип, аны Айкожо алып келген деген эпикалык мотив эпоско кийинки доорлорго таандык. Ислам дининин издери байкалган айрым мотивдер С.Орозбаков өңдүү ислам динин сиңирүү мүдөөсүн көздөгөн динчил манасчылар тарабынан эпостун эпизоддорундагы кээ бир саптарга аралашып кирип, эпостун оозеки жашап келген акыркы доорунда өзгөртүлүп кошумчаланган.

Мурунку доорлордо хан көтөргөндө адамдан курмандык чалуу салты орун алып келгени тарыхый көркөм чыгармаларда баяндалып жүрөт (алсак,

“Сынган кылыч”, “Көчмөндөр кагылышы” ж.б.) Ушул жөрөлгөлүк салт кудайга жагуу, аны ыраазы кылууга багытталган болуп “Манас” эпосунда дагы ордун тапкан. Ороздунун көзү өткөндө Сары-Өзөн Чүйдү басып алып жердеген, кийин Манас баатыр жеңип сүрүп чыгарган хан Акунбешим бут кудайына сыйынып, анын урматына жети жүз адамды курмандыкка чалдырат. «Манас» эпосундагы бул эпизоддо буддизмдин ритуалдары сүрөттөлүп жатат.

Иликтөөгө алынган көөнө диндердин орду Саякбай Каралаев, Сагымбай Орозбаков, Багыш Сазанов өңдүү бир катар манасчыларды айттырып, алардан жазылып аланган варианттарда белгиленген көөнө ырым-жөрөлгө, ынаным-ишенимдин калдыктары рухий таяныч катары кыргыз турмушундагы ролу чоң болгондугу анык.

Жогоруда белгиленгендей, С.Каралаевдин вариантындагы “Семетей” бөлүмүндө Каныкей менен Чыйырды Байтеректин сүтүн ичип чарчап уктап калганда Семетей жөргөлөп кетип калат. Каныкей чочуп ойгонуп баласын таппай издейт. Анан Ак маралдын эмизип турганын көрөт. Ал качырып барганда:

Караса көзгө илинбейт,
Кайда экени билинбейт,
Ошол турган Ак марал
Кайып эле болуп калды эми.
Тамашалуу кызыкка
Баткан гана экен Семетей,
Арбак конуп залкайып,
Калган экен Семетей
Кайыптын сүтүн артык ээмп,
Алган экен Семетей.
Тамашага бек далай,
Баткан экен Семетей,
Буркурап эле тердеп, буу чыгып,
Жаткан экен Семетей.

Бир караса балада,
Ажыдаардын түрү бар,
Бир караса балада
Алты миң эрдин сүрү бар! [144, 132-б.].

Акмаралдын Семетейди эмиизиши аны энелик статуска алып чыгат, мындан соң бугу-марал кол тийгис, ата-энелик орунда болуп, сый-урматка эгедер тотем жаныбарларга айланат. Т.Баялиева жыйнаган этнографиялык материалдардын ичинде кыргыз шамандары тек гана ак бугу келбетинде элестетпестен, “Ак марал менин апакем”[18, с. 15] деп, аны эне культу катары урматтаган.

Эпостогу ажыдаардын образына кайрылганда “Манас” эпосунда ал мифтик каарман түрүндө сүрөттөлүп, төрөлө элек баатыр энесинин түшүнө ажыдаар кейипинде кирет. Ал эми баатырдын кийинки өмүрүндө ажыдаар анын мифтик колдоочусуна айланат. Чоң чабуулдарда баатырды колдоп, сойлоп чыгат. Буга мисалдар параграфтын башталышында келтирилди.

Ушул эле Саякбай манасчы айткан варианттагы сюжеттик тутумда Манаска кырк чилтен, Кызырдын жолукканы жана Акбалтайдын кеңеши менен Манастын Кошойду көздөй жөнөгөнү тууралуу окуяда баатырдын мифтик колдоочулары, алардын катарында Кызыр олуя тууралуу баяндалат жана бул эпостогу эрдикти даңазалоочу пафосту дагы бийиктетип ага шаң берет, элдик чыгарманын эстетикалык жүгүн аркалайт:

Оң жагына караса
Кыядан түштү кырк киши,
Кырк чилтендин өзү экен,
Бөрү болуп кубулган
Аты Алейкисалам өзү экен,
Өзү турмак береки,
Караган кара көзү экен,
Карышкыр болуп кубулуп,
Манаска жолукканы жүргөнү

Белестен чыкты беш киши
Ак селдеси казандай,
Айкырса үнү азандай,
Зорлугу тоонун теңиндей,
Айбаты жанды жегидей,
Шай атамдын өзү экен,
Кырааның Манас көк жалга,
Жолуга турган кези экен,
Кол алышып турду эми [143,161-б.].

Кырк чилтен жана Кызыр Манас баатырдын колдоочулары. “Кырк чилтен” деген сөздө “чилтен” деген компоненти фарсы тилиндеги “чахилтан” деген сөздөн алынып, “кырк” дегенди билдирет, кырк чилтен эпосто баатырды колдогон кырк адам. Чилтендер бала баатыр Манас менен бирге ал төрөлгөнгө чейин эле Жакыптын Туучунак атын издеп кеткен Мендибай балага көрүнөт, алар чогуу ойношот. Кийинчерээк бала Манас Ошпурда малайлыкта жүргөндө кырк чилтен бөрү болуп кубулуп, Манаска кайра көрүнүп, аны ар дайым колдоорун билдиришет. Буга улай бөрү тотемине келсек С. Каралаевде анын карышкыр аталышы кездешет. Жаныбардын бөрү деп аталышы көөнө баштапкы ат болуп, кийинчерээк бөрүнүн жырткычтыгынан улам азар тарткан эл аны карышып кал деген каргыш маанисинде карышкыр деп да атай башташкан. Негизи бөрү жүрөктүү, өжөр, тайманбас жаныбар болуп, баатырдыктын символу. Эпосто туруктуу эпитет катары бөрү баатырдын ысымы менен бирге бөрү Манас деп сыпатталып берилген учурлары да бар. Ошондой эле, Манастын мифтик колдоочуларынын бири көсөө куйрук көк бөрү болуп саналат.

Келтирилген мисалдагы дагы бир колдоочу Шай ата жигит пири шаймердендин кыскартылган айтылышы болуп, эркек кишилерди колдоочу пир катары эске алынып жатат. Ал согуштук иш-аракеттерде, жоокерчиликте жигиттерге колдоо көрсөтөт.

Эпостун сюжеттик курамында туруктуу учуроочу кейипкер катары Кумайык иттин пири катары каралат. Бакай, Ажыбай, Чубак, Манас Медийен чөлүндөгү Кум-Булактын белинен Манас кол башындай сур күчүк кайыбынан табылат:

Анда Ажыбай муну айтат:
Арслан Манас, көк жалым,
Кутмаарек болсун күчүгүң!
Кызыр чалган кырааным,
Кыйланын баары кабылды,
Чын Кумайык табылды.
Чын Кумайык өзү экен.
Көк жору тууп таштаган,
Кымбаттуу кыраан башыңа
Алда Таала кудайың
Куп келтирген кези экен.
Ушу турган Кумайык
Адам колу өткөндө
Айып болот дечү эле.
Эркек бакса ушуну
Алты күнгө толгондо
Кайып болот дечү эле.
Коштоп жүргөн ак боз бээ
Кокуй, Чубак, бери тарт!
Ак боз бээни соелу,
Этине биздер тоёлу,
Алакан жайып баарыбыз,
Бата кылып коелу,

Атын чын Кумайык коелу!”[143, 525-б.].

Бакай күчүккө Кумайык деп ат коёт. Каныкейди сынап аны алты ай бактыртат. Кумайык жорудан туулуп, кийин адам багып алса тайган болот.

“Манастагы” бул тотемдик түшүнүк эпостун экинчи бөлүмүндө уланат. Тотемдик ынанымдар эпосто башкы образдын сапаттарын ачууда көмөк болот. Тайбуруул баштаган жаныбарлардын баатыр дүйнөдөн өткөн соң кайып болуп кетиши, ошондой эле сүйлөөчү жана канаттуу буудандардын болушу сыяктуу мотивдерди мисалга тартууга болот.

Уруулук түзүлүш өткөндөн кийин тотемдик ынанымдар өз күчүнөн тайган: «Тотемизм диний форма катары, алгачкы уруулук коомдук түзүлүштүн кулашы менен бирге жок болот» [75, 552-б.]. Тотемизм дүйнө калктарында бар, элдик оозеки чыгармачылыгында орун алган. Манастын туула элегинде белги берген жана бала чагынанколдогон кадимки кырк чилтен да карыщкыр кейпине кубулат. Бөрү тотемине эпостогу Манастын бала чагында кырк чилтендин бөрү кейпинде келиши ачык мисал:

Кырк чилтен деген биз деди,
Козуңа салган тиш деди.
Бир силкинип бирөөбү,
Көк бөрү боло калганы.
Бирде бөрү, бирде адам,
Анык сонун экен деп,
Көөнүнө бала алганы! [138, 97-б.].

Мындан колдоочу пир жана тотемдик колдоочунун бир образда биригип келиши көрүнүп турат. С.Каралаевде каралып жаткан мотив Манастын туулганын Акбалтай Жакыпка айтып турган жеринде баатырдын бабаларын баяндоодо келтирилет:

Туулган бала Манастын
Оң ийинден бир жыттап,
Сол ийинден бир жыттап,
Күр-күр этип толгонуп,
Берен менен арслан
Кошо жатты комдонуп.
Бир карасаң баладай,

Бир карасаң сур жолборс
Аман жүрүп чоңойсо,
Беттешкен адам аман түк болбос! [143,70-б.].

Бул мотив эпос айтуучу Б.Сазановдо Чоң казатка бара жаткан жолдогу Манастын портретинде өз ордун тапкан:

Тууганы жоодон качпаган,
Душманга колтук ачпаган.
Кара кандуу, көк беттүү
Кабылан тууган бу каңкор.
Качырганы жолборстой,
Кабагы таштай түйүлгөн... [147,186-б.].

«Байыркы кыргыз элинин тотемдик көз караштарынын таасири аркасында “Манас” эпосундагы баатырларды эр жүрөк жырткычтарга жана алгыр куштарга салыштыруу пайда болгон. Манас окшогон баатырлардын эрдиги кабылан, жолборс ж.б. менен салыштырылат. Эпосто арстан, жолборс, кабылан, көкжал бөрү, кыраан, шумкар, туйгун ж.б. эпитеттер кездешет. Тотемдик көз караштын калдыктарынын “Манас” эпосунда сакталып калышы эпостун кээ бир окуялары байыркы убакытта, уруулук коомдо пайда болгонуна күбө болот» [1, 58-б.]. Мындан көрүнгөндөй, кыргыз эли эзелтен тутунган элдик көөнө ишенимдердин ичинде тотемдик культу адамдардын кандайдыр бир түрдөгү жаныбарлар, өсүмдүктөр менен жалпы келип чыгуу тектери бир экендигине жана кандаштык туугандыгына болгон ишенимге негизделген.

Окумуштуу Дж. Фрэзердин: «Качан гана “алгачкы” адам өзүн жаныбардын аты менен атап, аны өзүнүн “бир тууганы” катары билсе жана аны өлтүргүсү келбесе, анда ал жаныбар тотем деп аталат. Эгерде кайсы бир уруу өзүнүн ата-бабасы катары жаныбарлардын же өсүмдүктөрдүн тигил же бул түрүн эсептесе, анда уруунун тотем өсүмдүк болушу да мүмкүн жана мындай учурда ал уруу ошол өсүмдүктүн аты менен аталат. Мунун негизинде уруунун ар бир мүчөсүнүн жашоосу кандайдыр бир жаныбарлардын же

өсүмдүктөрдүн жашоосу менен байланыштуу жана ал жаныбар өлүп калса же өсүмдүк куурап калса, анда ага дал келген адам да жок болот деген ишеним жатат» деп белгилейт [119, 348-б.]. Тотемдик түшүнүктө адам менен жаратылыш, жандыктар, жашыл аалам болгон өсүмдүктөр менен туугандык, жакындык мамиледе болору тууралуу сөз болот.

Байыркы кыргыздын тотемдик ишенимдери убакыттык көз караштар жуурулушуп, тотемдик ата-бабалар жарымы адам, жарымы жаныбарлар жашаган кандайдыр бир иллюзиялык убакыт бөлүнүп чыккан мезгилде пайда болгон. Жалпы түрк тектүү эл сыңары эле кыргызда тотемдик ишеним маанилүү орунду ээлеген. Буга мисал кыргыздын баштапкы маданиятында “бөрү” жана “бугу” (акмарал) өтө кеңири тараган. Ал эми “Манас” эпосунда аталган тотемдик образдар менен катар эле Кумайык, Желмаян, Аккуу, Алпкаракуш (Зымырык), Акшумкар, кара чаар кабылан, суржолборс, көкжолборс өзгөчө урматтоо менен, көркөм жалпыланган формада ачык көрүнөт. Маселен, эпостун баш каарманы “көк жал Манас” деген эпитет мүнөздөлүп, таза тотемдик түскө ээ. Тотемизм тууралуу конкреттүү пикир окумуштуу С.А. Токаревге тиешелүү: «Бирок тотемизмдеги эң маанилүү нерсени диний магиялык ишенимдин объектиси көпчүлүк учурда жаныбар болгондугунан издебөө керек. Эң маңыздуусу адамзат тобунун бул жаныбар менен туугандыгы идеясында камтылган» [109, с. 67]. Мындай табият, андагы түрдүү жандуу, жансыз заттар менен адамдын биримдиги тууралуу ой жүгүртүү алгачкы көөнө ишенимдердин келип чыгышына негиз болгон, аларга мүнөздүү белги болуп саналат.

Жыйынтыктап айтканда, эпостогу тотемдик байыркы ишенимдин сюжет курууда өзүнө таандык белгилүү деңгээлдеги ролу, кызматы бар. Ал каралып жаткан эпосто образ жаратууда да белгилүү деңгээлде роль аткарган жана эпостун тутумунда сакталып биздин күндөргө жетип келди. Дүйнө элдериндеги фольклордук материалдарда дээрлик бирдей мааниде, тактап айтканда, адам баласынын жаныбарлар дүйнөсү менен тектик байланышы, белгилүү бир уруунун айрым бир жандыктан келип чыгуусу, кийинки

жашоосунда анын коргоосунда болуусу тууралуу көөнө ишенимдин элдик оозеки чыгармачылыкта, анын ичинде эпос жанрында эпикалык мотив катары учуроосу байкалат жана окумуштуулардын изилдөөлөрүнө булак болуп тынымсыз кызыгуу жаратып келет. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгына зооморфтук белгилерге көңүл буруу мүнөздүү. Эпосто адам образдары менен бир катарда эле жандыктардын образдарына олуттуу маани берилген. Буга эпостогу жогоруда каралган жаныбарлардын образдары мисал боло алат. Көөнө солярдыкжаналунардык символго тиешелүү болгон тотемдик белгилер кийинчерээк уруулук белги-ишаратка өткөнү сезилет. Элибиздин байыркы доорлордогу Күнгө, Айга табынып-сыйынуусу, жандыктарды анын баласы деп кабылдоосу тууралуу мифтик түшүнүктөр “Манас” эпосунда баатырдын колдоочусу, керек кезде коргоочусу катары келген көсөө куйрук көк бөрү, бугу, ак марал сыяктуу тотемдик жаныбарлардын образында изин калтырган. Бул өз кезегинде баатырдын архетиптик образынын түптөлүшүнө таасир эткендиги байкалат.

3.3. Шаманчылык менен жайчылык касиеттин байыркы элдик ишеним катарында эпосто көркөм чагылдырылышы

Эпостогу шамандык ишенимдерге жана жайчылык касиетке негизделген эпикалык мотивдер талданат. Эпикалык мотив фольклордук чыгарманын өзөгүн түзгөн чакан бөлүк болуп саналары белгилүү. Ал эми элдик оозеки чыгармачылык чындыгында бир көркөм ой жүгүртүүгө, сөзгө шыктуу адам тарабынан жаратылса да оозеки жашаган табиятына ылайык ооздон-оозго, муундан-муунга өтүп, жамааттык мүнөзгө ээ болот. Эпос айтуучулук өнөр айрым белгилеринде, ырым-дарым жасоо, аба ырайына таасир берүү, оору-сыркоону сакайтуу жаатында шамандык өнөргө да окшошуп кетет. Анда эл тарабынан жашоодан алынган сабактар, билимдер орун алып, кийинки урпактардын турмушун жеңилдетүүчү касиетке ээ. Кыргыздын көөнө ынаным-ишенимдеринин ичинде жай таштын магиялык касиети жөнүндө абдан мол этнографиялык маалымат жыйналган. “Манас” эпосунда дагы жай таштын аскердик магиядагы аткарган кызматы өтө кеңири орун алган. Бирок жайчылык касиетти аркалаган бакшы дагы, шаман дагы эмес, Алмамбет, Мурадыл, Коңурбай, Жолой өңдүү эпос кейипкерлери. Жай ташты дубалап аба ырайына таасир этүү тууралуу эпизоддор эпостун сюжеттик тутумунда жогорку көркөмдүктө сүрөттөлөт.

Ушундай эле магиялык аракеттер манасчылардын “Манас” эпосунан үзүндү айтуу аркылуу дагы ишке ашып туган. манасчылык өнөрдүн ооруга чалдыккан кишиге дарман берүүчү жагдайы эл арасында эзелтен бери кеңири белгилүү. Кар аз түшүп жут болгондо, айылды оору-сыркоо басканда, аялдар төрөй албай кыйналганда башка дагыкыйын кырдаалдарда жомокчуну чакырып “Манасты” айттырышкан. Мындан баатырдык баянды айтуу жараянындагы энергетикалык деңгээлдеги тазалоочулук касиетти туюнтат.

Шаманизм — диндин баштапкы формасы болуп, анын уңгусунда транс абалында шамандын рухтар менен баарлашуусуна негизделген ишеним жатат. Шаманизмдин элементтери түрдүү диний системалардын тутумунда

кездешет. Ал Европанын түндүгүндөгү элдерде, Сибирь, Ыраакы Чыгыш, Түштүк Чыгыш Азия жана Африка, Түндүк жана Түштүк Американын түпкүлүктүү урууларында (индеецтерде) ж.б. этностордо өнүккөнү белгилүү. Тигил же бул формада шаманизм дүйнөнүн көпчүлүк элдеринде жашап келген. Ал он миңдеген жылдарды камтыган көөнө ишеним болуп саналат. Дегинкиси, азыркы диндер жалпы мифологиялык негиздеги түп башатка ээ экендиги илимде белгиленип келет. Бул мифологиялык уңгу ареалдык өзгөчөлүктөргө ээ. Алсак, африкалык, америкалык, евразиялык шаманизмдин таянган мифтик системалары спецификалык өзгөчөлүктөргө ээ [124, 70-б.]. С.А.Токарев шаманизм боюнча ойлорун жыйынтыктап келип бул маселени кароодо эмнеге негизги көңүлдү буруу керектигин көрсөтөт: «Шаманизм маселесиндеги эң кыйын нерсе — биологизмге түшүп кетүү, шамандык кубулуштардын нервдик-психикалык тарабына негизги ролду ыйгарып, тарыхый, социалдык жактан шартталган тараптарын көңүлдөн чыгарып жиберүү. Бул же тигил тарабынын туура айкалышын аныктоо – иштин түпкү маанисинде маселенин туура чечилишин табуу дегенди билдирет» [109, 291-б.]. Окумуштуунун бул пикири менен эсептешпей коюуга мүмкүн эмес. Буга мисал катары азыркы Кыргызстандын аймагынан табылган көрүстөндөргө коюлган жазуулары бар таш белгилерди алсак болот [85, 89-б.]. Ритуалды шаман өзгөчө транс абалына кирип аткарышкан. Транс — өзгөртүлгөн аң-сезим, мында адамдын аң-сезими демейдеги тышкы фокуска эмес, ички фокуска багытталган болот. Таш доорунан бери карай адамдар жаратылыштагы суу, от, шамал, тоо-таш сыяктуу көрүнүштөргө көңүл буруп, аларга адамдык сапаттарды ыйгарышкан. Ошентип алардын ээси бар деген түшүнүк келип чыккан. Шамандар ошондой эле адам менен арбактын ортосунда көпүрө да болуп кызмат кылган. Алардын пикир алышуусуна көмөкчү, ортомчу болгон. Өзгөчө транс абалына кирип шамандар көп суроолорго жооп табышкан. Маселен, түшүм жакшы болуш үчүн кайсы күнү үрөн себүү керек, буга аба ырайы качан ыңгайлуу болот, арбак менен сүйлөшүп маалымат алуу, тагдырды алдын ала айтуу, ооруну кантип

айыктыруу сыяктуу маалыматтарды биле алган.

Шаманчылык жана дарылоонун ага байланышкан түшүнүктөрү, ыкмалары кыргыздардын көз карашында маанилүү орунду ээлеп, алардын турмуш-тиричилигинде бекем сакталып келген. Шаман эркектерди «бакшы», ал эми шаман аялдарды “бүбү” дешкен (*2-тиркеме, 9-сүрөт*). Кыз балдарга ысым берүүдө ушул сөздү кошуп коюшкан. Ал эми бакшылар ак жана кара болуп, өтө кудуреттүүсү кара бакшы деп эсептелген. Бакшылардын негизги милдети ооруларды, эң башкысы жандуу ооруларын дарылоо, көзү ачыктык кылып алдыдагы ишти алдын ала айтуу болгон. Алар «жиндердин» жардамы менен дарымдашкан. Бакшылык касиет укумдан-тукумга калат деп эсептелген. Ата-бабалардын арбагына сыйынуу кыргыздардын исламга чейинки диний көз караштарынын ичинен көрүнүктүү орунда турат. Элдик көөнө ишенимдерди изилдөөчү археологиялык, этнографиялык жана ошондой эле фольклордук материалдар муну тастыктай алат. Шамандар бул өнөрдү мурас катары алган, өнөр муундан муунга мурас катары калган, бул үчүн эки нерсе зарыл болгон:

- 1) транса кире билүү;
- 2) жер-суу ээси, ооруунун ээлери менен сүйлөшө билүү.

Мындан байкалып тургандай шамандык өнөр, же кыргызча айтканда бакшылык ырымдап-дарымдоо процессинде аткарылуучу жөрөлгөлөр, ритуалдар менен коштолот. Бул тууралуу окумуштуу А.К. Мурзакметовдун кыргыз элиндеги баланын төрөлүшүнө байланыштуу ырым-жырымдарга байланыштуу пикиринде төрөттө кыйналган аялга бүбү, бакшылардын чакырылгандыгы, аялдын бакан кармап төрөөсү тууралуу пикири бар. Анда аялдын баканды таянып төрөшү баланын бакандай бекем адам болуусу жөнүндөгү тилектен, ырымдан келип чыккандыгы тууралуу элдик жөрөлгө экендиги эскертилет [78, 20-б.]. Мында бүбү эне менен баланы кароо, колдоо, жардам берүү, сактоо функциясын аткаrsa, бакшылардын аткаруучу кызматы кыйла кеңири болуп, алар жин ооруларын сакайтуу сымал функцияларды да аткарышкан.

Бакшынын жашоо-тагдыры оор болгон, татаал жолду баскан. Көбү ата кесибин кууган, өнөр укумдан тукумга өткөн. Айрымдары кесипке жеке эмгеги же устаты аркылуу жеткен. Алардын көбүнүн өздөрү ооруп жүрүп, көздөрү ачылган. Аларды ак бакшы, кара бакшы деп бөлүшкөн. Кара жиндүү бакшылар көбүнчө талмалуу же илешкени бар кишилерди карашкан. Адатта жиндерди чакырып, арбак менен сүйлөшүп, камчы, бычак же комуз, дап менен ооруну куушкан. Айрымдары күзгү менен же жиндери аркылуу дарылашкан. Тиш ооруганда, жылан чакканда өлөң (айтым) менен бадик айтып эмдешкен. Оорулуу адам менен малдын оорусун башкага көчүрмөккө куу сөөккө дартты байлап, алыска ташташкан.

Байыркы бакшылар ноокас адам жаткан боз үйгө кишилерди чогултуп, эшик, түндүктү жаптырып, комуз чертип, зикир чалган же дапты кагып, майда коңгуроолордун шылдыратып, чарк айлана үйдү тегеренип, короодогу малдардан секирип, түндүккө чейин чыгып, жинин чакырган. Колдоочулары күчтүүлөрү арбак менен сүйлөшкөн, ордуна так секирип, оозу-башын кыймылдатып, көзүн алаңдатып, өзүнчө алка-шалка түшүп, аса таягын силкилдетиپ, көрүнгөндү камчы, таягы менен сабап ийип, эбелек атып, акыры эси ооп жыгылып, көптү кыбырап сүйлөгөн.

Илгеркинин “бакшы” аталган окумуштуулары адамдарга жабышкан оору кандайдыр бир тышкы күчтүн таасири менен болорун баамдашкан. Жаратылыштагы заттардын ээси, пирлери болот деген түшүнүк боюнча, оорулардын да ээси болот, ал ээлерин таап, адамга жармашкан ооруну айдатып чыгарууга болот деген түшүнүк менен ошого ылайык көркөм, касиеттүү сөздөрдүн тизмектерин курап чыгышкан. Ошол касиеттүү сөздөрдү бакшылардын “чымындары” аткарып, адамга жармашкан илдет, ооруларды айдап, кууп чыгат деп түшүнүлгөн. Ошондуктан бакшы ар кайсы заттардын ээлерин чакырышкан. Алардын эм-дом аракеттери жабышкан илдетке сүр көрсөтүү аракеттерине негизделген. Аракет менен сөз касиети эм болот деп түшүнүшкөн.

Бакшы жазында, көктөм маалында арчадан албууттанта от жактырып, сапырылган жалындан секирткен, өзү оттун кызыл чогуун жылаңайлактанып алып кечип кеткен. Отко бычакты кызартып, тили менен жалаган. Бакшы адамга келер жакшылыкты, коркунучту, уурунун келери сыяктуу аяндарды билип турган.

Алтайдагы кыргыздардын бакшыларынын колдоочулары, пири катары жан-жаныбар, Актайлак, Акмарал, айрым куштар деп эсептешкен. Айрыкча маралды бакшы колдоочу, түп бабабыз деп айтышкан. “Манас” эпосунун “Семетей бөлүмүндөгү баатыр дүйнөдөн өткөндө ички душмандардын кордук көрсөтүүсүнөн соң Каныкейдин Семетейди алып Букарга качкан жолунда маралдын бөбөк Семетейди эмизгени эскертилди.

Шаманчылык жана ага байланышкан бакшылыктан сырткары көчмөн калктардын көөнө маданиятында жайчылык касиетке ээ кишилер жөнүндө дагы этнографиялык маалыматтар жана фольклордук материалдар сакталып калган. Мына ушул жагдай Ч.Валихановдун: «Шаманчылык табиятка толук жана жарым жартылай сыйынуу. Адам табияттын таасиринде жашайт жана аракет кылат. Ушул жагынан алып караганда шаманчылык алгачкы материализм болуп эсептелет» деп белгилегенине негиз болгон сыяктуу [25, 29-б.]. Шаманизмдеги башкы идея адам менен аны колдоочу же зыян келтирүүчү күчтөрдүн ортосундагы байланышка негизделгендигин байкоого болот.

Курчап турган чөйрөнүн мифтик өңүттө сыпатталышы “Манаста” чырмалышкан, аралаш түрдө учураары жогоруда эскертилди. Жалпы эле социумдук деңгээлде алганда элде көбүнчө көөнө ынаным-ишенимдер синкреттешкен формада болот. Анын ичинен “Манас” эпосунун сюжетинде дагы жайчылыктын күчүн аскердик кармаштарда пайдалана билген жайчы жоокерлер тууралуу дагы эпизоддор абдан арбын учурайт, эпосто жайташ жана жайчылык өнөрү түшүнүгү менен байланышкан окуялар кеңири кездешет:

Карыкандын жай ташты,

Бир чөйчөктө кара суу,
Суф дедирип ургамын.
Жердин башын каккылап,
Үзөңгүнү чапкылап,
Үч кыйкырып, үч үйлөп,
Үч ышкырып турганда,
Кабагым бүркөп калганда
Асмандан булут сабоолоп,
Жердин бетин камоолоп...[143, 618-б.].

Мындагы мисалдарда жайташты колдонуу менен аба ырайына таасир этүү жайчылык ритуалды аткаруу аркасында аба ырайын өзгөртүүчү аярдын керемет күчү баяндалып жатат. Адамдын жаратылыш күчтөрүнө таасир эте билүү тууралуу кыялынын өзгөчө атрибуту катары жай ташты мисалга тартуу максатка ылайык. Түрктилдүү боордош элдерде бул сыйкырдуу түшүнүк арбын кездешет. “Манас” эпосунда Чоң казаттын алдында Чоң Бээжинге чалгынга Алмамбет менен Сыргак барат. Алардын артынан Чубак барып Алмамбет экөө урушуп кетишет. Алардын артынан Манас барып жараштырганда Алмамбет өзүнүн келген жайын айтып берет. Алты жашка чыкканда ажыдаардан жайчылык өнөрдү үйрөнүп алганын айтат.

Төмөнкү жалгыз көздүн элинде,
Суук-Төр деген төрүндө,
Аверден деген көлүндө
Алтымыш баштуу ажыдаар-
Анын сырын окуп кел.
Күндүзү бүркөк, түнү ачык,
Бурганактап шыбыргак,
Кубултуп күндү бузуучу
Жайдын жайын окутат,
Атышка кирсең алдырбас,
Октун жайын окутат [143, 605-б.].

Алмамбет энеси Алтынайдын качып кет, Эсенкан сени атаңа өлтүрткөн жатыптыр деген катын алгандан кийин Чоң Бээжинден качып чыгат, ал Карыкандын жай ташын ала чыгат. Ал жай ташты дубалап сууга салганда:

Карыкандын жай ташты,
Бир чөйчөктө кара суу,
Суф дедирип ургамын.
Жердин башын каккылап,
Үзөңгүнү чапкылап,
Үч кыйкырып, үч үйлөп,
Үч ышкырып турганда,
Кабагым бүркөп калганда
Асмандан булут сабоолоп,
Жердин бетин камоолоп,
Асмандан булут тумчулап,
Алек болуп жаанга,
Учуп кетти асманга,
Канча кытай чыркырап.
Карагай кулап, тоо учуп,
Катуу бороон жүргөндө
Аскар бийик зоо учуп,
Жады окуп кытайдын,
Жайы күндү кыш кылдым.
Кийими жука кытайды,
Кылчылдатып суукка,
Кыңшылатып кыз кылдым.
Айла менен жай жайлап,
Күнүн, түнү-отуз күн,
Ойрон болгон кытайды,

Ошентип мен кыргамын [143, 618-б.].

Алмамбет баатырдын жайчылык өнөрдү кийин согуш иштеринде

кандайча колдонгону төмөнкүчө сыпатталат:

Алмамбет жайын салды эле:
Ошондо бөксөнүн башы мөндүрлөп,
Жаканын баары жамгырлап,
Асмандын булут сабалап,
Көктөн булут күркүрөп,
Жер жүзүндө камалап,
Тик каптаган кытай журт
Күн көрөргө зар болуп,
Согуш кылган чоң майдан
Найза бою нар болуп,
Жай убакта кыш болуп... [140, 194-б.].

Коңурбай менен согушуп жатканда Алмамбет жай ташынын жардамы менен Күрпүлдөктүн чоң дайрасын тоңдуруп, аскерлерди аман суудан өткөрөт:

Алтын айдар, чок белбоо,
Азизкандын жалгызы,
Арслан тууган Алмамбет
Жарык күндү түн кылды,
Жайдын күнүн кыш кылды.
Күндү жайлап жаздырып,
Күрпүлдөктүн чоң дайра...[143, 746-б.].

Мындан байкалгандай, жай ташты колдонуп атайын дубаны окуу менен жыл мезгилин өзгөртүүгө, “жайдын күнү кыш кылууга” болору, ал аркылуу жоону жеңүүгө жеңилдик жаратылары эпосто берилип жатат. Өкүнүчтүүсү жайчылык өнөрдөгү айтымдардын тексти сакталбай каганы өкүнүчтүү. Манасчы С.Каралаевде башкы каармандардын бири Бакай дагы акылмандык сапатынан тышкары жайчылык өнөргө ээ экендиги айтылат. Окуянын жүрүшүндө Ажыбай элчи болуп Керке ханга Аккелтени алганы барат. Керке алты айдан кийин берем дейт. Ажыбай кеткенден кийин жер ченчисин

чакырып алып кетүүсүн буюрат. Алар алып кетип жатышканда Бакай жолун тосуп жайчылык өнөрү менен:

Караанын көрүп алардын,
Кабылан Бакай кырааның
Арабча тил окуп,
Күндүн көзүн байлаптыр,
(Өзү жайчы, өткүр шер,
Өлчөсөң Бакай мындай эр).
Күндүзү бүркөк, түнү ачык,
Күндүн куюн бузултуп,
Карагайдын үстүнө
Кара булут тундуруп,
Жер ченчинин үстүнө
Алты сай мөндүр куйдуруп,
Колоттон туман табылып,
Асмандан булут жабылып,
Кара булут асмандан
Казыр чыкты дүрүлдөп,
Төбөсүнөн жети сай мөндүр күрүлдөп,
Чөп айрылып кыбырлап,
Туш-туштан ала канчык шыбыргак.
Колот чуңкур аң болуп,
Алтымыш ченчи, кырк төрө
Бир карарга зар болуп,
Булуттун баары быркырап,
Туш-туштан муздак шамал зыркырап,
Жерден кара буу чыгып буркурап,
Жети күңгө толгондо,
Асмандан булут чачылып,
Кудайдын күнү жарык ачылып [143, 398-б.].

С.Каралаевде ошондой эле кыргыздарга баскынчылык кылган Жолойду
Манас кууп жөнөгөндө, ал жай таш менен аба ырайын өзгөртүп качып кутулат:

Калмактардын кан Жолой
Өзү жайчы кул экен,
Токойго кирип барганы,
Күн жаадырчу жай ташты
Көтөрүп сууга салды эми.
Астыдан булут табылды,
Жер жүзүнө көгөрүп,
Жөө туман түшүп жабылды,
Туш-тушунан зыркырап,
Муздак шамал урду эле,
Тоо башына дүмпүйүп,
Кара булут турду эле.
Булут учуп кыбырлап,
Асмандан алты сай мөндүр куюлуп,
Ак ала жамгыр шыбыргак
Кудай бетин көргөзбө,
Тоо-тоонун башы жабылып,
Чуңкурдан туман табылды.
Бөксөөнүн баары мөндүрлөп,
Жаканын баары жамгырлап,
Аңгектин баары тыгындап,
Арыктын баары жыгындап,
Асман менен куюлган
Алты сай мөндүр шыбыргак,
Жердин үстү бузулуп,
Кыян жүрүп кыбырлап,
Коктудагы жыгачтын,
Дүмүрү чыгып короюп.

Тоонун баарын карасаң
Кыян жүрүп бузулуп.
Кызык кылып күн жайлап,
Кызыталак Жолой кутулуп,
Жолойду таппай кайгырып,
Кан ичер канкор зор Манас,
Алтайга тартты кайрылып [143,155-156-б.б.].

Ал эми манасчы Б.Сазанов айткан эпостун “Семетей” бөлүмүндө Абыке Манаска аш берем дегенде Эсенкан анда барып кыргыздарды басмырлайбыз, чабабыз дейт, алар келе жатканда Абыке элге кайрылып сөз айтып, кытайлардын жайчылык өнөрү жөнүндө эскертип, андай амалдан сак болууга чакырат:

Асманда булут чүмкөлдү,
Ачык күндөр тутулат.
О береги ордогу,
Киремин деп жутунат.
Качып келе жатканы,
Кантип мындан кутулат.
Арымы көп кытайлар,
Жай ташын сууга салган бейм,
Күн жайлатып койгон бейм.
Туура туман курчалат,
Күнүндүн жүзүн алган бейм,
Көктөн мөндүр салган бейм.
Булактын көзүн муңайтып,
Сегиз ай мөндүр шыпырган,
Тескери шамал дарылдап,
Учуруп кетчү эмедей,
Утур тетир ырылдап,
Уйгу-туйгу болот да...[148, 171-б.].

Мында жайчылык өнөр аба ырайын өзгөртүүчү касиетке ээ экендиги тууралуу айтылып, жоонун саны көп болгондо жыл мезгилин өзгөртүп, жайдын күнүн кыш кылып, душмандын аскерлерин тондуруп өлтүрүү менен азайткандыгы тууралуу баяндалып жатат.

Бул мотив тууралуу баяндап жатканда маселен тектеш элдердин фольклорунда, маселен, алтай элинин эпосторунда жай таш жада деп аталып, каармандар аны узак, татаал жолго чыкканда ала жүрүшөт. Алардын максатын ишке ашыруусунда бул магиялык предмет чоң роль ойнойт. Дегинкиси жай таш тектеш элдеринин фольклорунда, айрыкча эпостордо сюжет өнүкүрүүчү эпикалык мотивдин өзөгүн түзгөн предмет катары келет. “Манас” эпосунда Алмамбет баатыр Көкөтөй хандыш ашанда күлүктөрдүн санын азайтуу үчүн Манастын тапшырмасы менен ат чабыштын алдында жай ташты дубалап Каркыра дарыясына салы жайдын күнү кыш түргөн эпизод бар. Натыйжада начар аттар катардан чыгып чабылуучу күлүктүн саны азаят. Экинчи бир окуяда, Бээжинге казатта кытай баатыры Мурадыл жай ташты колдонуп жеңишке жетүүгө аракет жасаганы айтылат.

Каш карарып түн кирип,
Көзүн жылдыз ачканда.
Кырымдын уулу Мурадыл
(Анык жайчыл кул ушул).
Жай ташын сууга салганы
Жайлап туруп калганы.
Жай ташты көлгө урду дейт,
Жай дубасын күбүрөп,
Жайлап карап турду дейт,
Кара сууну уютуп,
Кайра колун сунду, дейт
Туруканын тунук көл,
Ого бетер тунду дейт [146, 194-б.].

Жайташ—жайчылык касиетти аркалап жүргөн жайчынын магиялык предмети. Изилдөөлөр тастыктагандай, жай таштын жардамы менен “күндү жайлаган” эпикалык кейипкерлер шаман эмес, тек жайчылык сыйкырды мыкты өздөштүргөн жоокерлер болгон. “Манас” эпосунда дагы Алмамбет, Мурадыл өңдүү жайчылардын өнөрү жогорку көркөмдүктө даңазаланат. Аба ырайын башкара билүү кыргыздан башка түркүмонгол калктарынын эпосторунда жана этнографиялык материалында өтө жыш кездешет.

Эпостогу көөнө ынаным-ишенимдердин мааниси коомдук аң сезимдин бир формасы катары өзгөчө орунда турат. Буга байланыштуу сюжеттик мотивдер адам баласынын өз тагдыры, миссиясы тууралуу ой жүгүртүүсүн чагылдырып, анын бул жашоодогу орду, өмүргө келүү максаты эмне экендиги тууралуу изденүүлөрүн көркөм жалпылайт. Жалпы адамзаттык баалуулуктарда билим, илим, көркөм маданият кандай орун ээлесе, рухий баалуулук катары келген дин дагы адам менен жараткандын баарлашуусуна негизделип, зор мааниге ээ:

Абалында түрк уулу,
Ойлонуп көр сен муну,
Отко, сууга табындың,
Ошончолук жаңылдың.
Ырас десең эски дин
Ыйманыңдан кагылдың.
Айды көрсөң чокундуң,
Намазым деп окундуң.
Күндү көрүп табындың... [140,51-б.].
Кай бир түркүн калкыңар,
Кара чоюн, бут куюп,
Табынган кандай наркыңар?
Жылдызды көрсөң чогулдуң,
Жыйылып алып чокундуң [140, 51-б.].

Жогоруда келтирилген саптарда көрүнгөндөй байыркы ата-бабаларыбыз

дүйнө элдери тутунган тотемизмди, шаманизмди, ошондой эле көчмөн элдер тутунган теңирчилик ишенимин рухий таяныч катары карманып келгендиги манасчы Сагымбайдын айтуучулук версиясындагы текстте байыркы ынанымды четке кагуу тууралуу сөз жүрүп жатат. Өткөөл мезгилди, эзелки нарк-насилди жерип тануу, арабдарда пайда болуп күч менен таркатылган ислам динине баш коюу процесси “Манастын” тексти аркылуу айтуучу тарабынан угучунун аң-сезимине таңууланып жаткандыгы көрүнөт.

Негизи мифтик ой жүгүртүүдө образдуулук болуп, ааламды синкреттүү кабылдоого ылайык жалпылоо бар. Мифтерде мейкиндик жана убакыт өлчөмү чексиз. Мифтен бөлүнүп чыккан диний ишенимдик ой жүгүртүү, көз караштар эпосто поэтикалык чагылуусун тааап, чыгарманын сюжеттик өнүгүшүнө салым кошот. Эгерде, эпостогу диний мотивдерди алып таштасак, жанрдын бүтүндүгү бузулуп, табигый нук өзгөрүп кетери бышык. Ошондуктан турмушта, коомдо кандай рухий баалуулуктар болсо, анын ичинде диний мотивдер да өзүнүн мыйзамдуу ордун ээлеген.

Элдик оозеки чыгармачылыктын мифтик башаттары жөнүндө сөз кылганда мифология менен элдик диний ынанымдар мотивинин айкалышы мыйзам ченемдүү көрүнүш экендигин байкалат. Анткени бул түшүнүктөр элдик аң сезимдин табигый формасында биринен бири келип чыгып, синкреттешкен формада кездешет.

Байыркы ишенимдердин ритуалдык өнүгүн караганда, элдик жөрөлгөлөр белгилүү бир иш-аракеттер менен коштолуп аткарылганын көрүүгө болот. Мисалы, шаманизм жана анимизмдин биригип келүүсү жер-суу ээлерине атап курмандык чалууда көрүнөт. Бул мотивдердин өзгөчөлүгүн эпос айтуучулар сезип-туя билип, аяр мамиле жасап баянында ырга салган.

Кийинки мезгилдердеги илимий-техникалык прогресстин өнүгүшү менен фольклордук чыгармачылыкка муктаждык азайып, угармандардын көңүлүн билим, илим, көркөм маданият жаатындагы башка маалыматтар басымдуу ээлей баштаган. Бул коомдогу материалисттик ойлоонун күч алышына да байланыштуу. Ошол эле мезгилде фольклордук

чыгармалардын тарыхый, таанып-билүүчүлүк, рухий мурастык мааниси жогорулаган.

Жогоруда белгиленгендей, эпос мифтен өрүш алган жанр болуп өнүгүү тарыхында бир нече этаптарды басып өткөн. Ошондуктан да “Манаста” көөнө мотивдер арбын, диний эпикалык мотивдер көөнө ишенимдер менен ислам мотивдери айкалышта келген учурлары көп кездешет. Тарыхчы Анвар Байтур бул тууралуу мындай дейт: «...караханилер хандыгы курулган доордун ичинде анын бийлигинде турган жана шаарларга жакын жашаган кээ бир кыргыз уруулары ислам динин кабылдаган. Бирок, алыс тоолордо жашаган кээ бир кыргыз уруулары жана илгеркидей эле өз шамандыктын салттарын сактап калып, өздөрүнүн илгерки көчмөн мал чарбачылык турмуш салты менен кала берген...» [15, 286-б.]. Бул пикирден көөнө ишенимдердин кийинки мезгилдерде келип чыккан жаңы ишенимдер менен шайкештикте жашап, кээде унутулуп кээ бир элементтери гана калган учурлары бар экендиги тастыкталат. Анвар Байтур жогорудагы оюн андан ары улап: «Тянь-Шань кыргыз уруулары бул доордо ислам дининин диний адаттары менен шаман дининин диний адаттарын бириктирип алып пайдаланган. Кээ бир отурукташкан дыйканчылык турмушуна өткөн кыргыз урууларында болсо ислам дининин адаттары башка тайпа жана элдерден анча айырмаланбаган» [15, 288-б.]. Учурда көөнө ынанымдардын айрым элементтеринин сакталганы, алардын бөлөк диндер менен эриш-аркак жашоосу байкалат. Алгачкы адамзаттык ойломду чагылдырган мифтер жер-суунун, курчап турган дүйнөдөгү бардык нерселердин жаралышы тууралуу баяндаган. Атүгүл асман телолорунун жаралышы тууралуу да чечмелөөгө далалаттар болгон. Ошону менен бирге жан кыйнаган оору-шат, күн, ай, жылдыздар жаратылат. Алгачкы адамдар желмогуздарды жеңип жерди жашоо үчүн ыңгайлуу абалга келтирүү үчүн сөздүн керемет күчүн пайдаланышкан. Негизинен магия анимизмдин да, тотемизм менен фетишизмдин да элементтерин камтыган сыйкырдуу күчтөрдүн касиетине ынанган адамзаттык көөнө аң-сезимде түптөлгөн ынаным болуп саналат. Ал жашоодогу кырдаалдарга, көрүнүштөргө таасир

эте алуу ыкмасы болуп, эпостогу жайчылык өнөр сыяктуу мисалдарда поэтикалык чагылуусун тапкан десек болот жана алар улуу эпосубуздагы сыйкырдуу-кереметтүү сюжеттик моитвдердин жаралышына шарт түзгөн. “Манас” эпосу байыркы эпикалык мотивдерди сиңирүүсү менен өтө баалуу. Ал көркөм мурас түрүндө улуттук аң-сезимдин базалык кору катары доорлор менен өлчөнгөн убакыт аралыгындагы маалыматты алып жүрөт.

3.4. Кыргыздын көөнө ишениминдеги фетиштик көз караштар жана эпостун сюжетинде көркөм сүрөттөлүшү

“Манас” эпосундагы адамзатка караштуу өзгөчөлүктөрдү, сапатты нерсеге, предметтерге таандык кылып, аларга таянуу менен тооп кылууга негизделген көөнө ишеним фетиштик ынанымдарга жатат (*2-тиркеме, 10-сүрөт*). Ал дүйнө калктарынын аң-сезиминде калыптанып, дүйнө таанымына таасир эткен. Бул ынаным примитивдүү болуп, жекече мүнөзгө да ээ.

Фетишизм сыйкырлоо үчүн буюм деген мааниде болуп, кээде этимологиясы тагдыр дегенди туюндурат. Ал кишинин кайсы бир буюмга артыкчылык берип, аны касиеттүү деп эсептеп, ага таянуу менен ишеним артканына байланыштуу ынаным болуп саналат.

Эл оозеки чыгармачылыгында культтук элестөөлөрдүн көркөм сөз өнөрүндө эстетикалык чагылуусун табуусу өзгөчө мааниге ээ. Иликтөөнүн актуалдуулугу берилген проблеманын кыргыз фольклористикасында, анын ичинде “Манас” эпосунда жетишсиз изилденгендигине байланыштуу. Бул темага кайрылуу улуттук маданияттын, этникалык салттын кайра жаралуусу жана өнүгүшү, диний-культтук элестөөлөргө, диний жөрөлгөлөрдү аткаруунун түрдүү формаларына кызыгуунун өсүшү менен шартталат. Фетишизм адамды курчап турган жансыз предметтерге сыйынууга байланыштуу келип чыккан көөнө ынаным. Кыргыз илиминде фетишизм тууралуу окумуштуулар С.М. Абрамзон, И.Б. Молдобаев, Т.Д. Баялиева ж.б. эмгектери бар [5, 76-17-б.].

Фетишизм жөнөкөйлүгү, элементардык жөрөлгөлөрү, басымдуу көбүрөөк жекелик мүнөзү менен айырмаланат. Анын негизинде предмет же нерсе тууралуу адамдын көчүрмөсү тууралуу элестөө жатат. Ал нерсе (фетиш) адамдык сезимдер, ой максаттарга ээ болуп, өз каалоосу менен адамга жагымдуу жана жагымсыз таасир этет. Бул фетиштин адамга ыраазы же нааразылыгынан келип чыгат деген түшүнүккө таянат.

Фетишизм француз тилиндеги “fetiche” — “керемет” деген сөзүнөн

алынып, “Манас” эпосундагы адамдарга тиешелүү сапаттарды буюмдарга, нерселерге да таандык кылып, алардын кереметтүү күчүнө ишенген көз караш. Фетиш нерселердин (мисалы: тумар) адам тагдырына таасир берүүчү кереметине ишенүү — байыркылардын дүйнө таануу жана түшүнүү жаатындагы мифологиялык ой жүгүртүүгө негизделген идеологиянын өзгөчө бир формасы. Ал адамга гана мүнөздүү сапаттарды тигил же бул буюмга, нерсеге таандык кылып, алардын адаттан тыш керемети бар деген көөнө ынаным-ишенимге таянган көз караш катары пайда болуп, аң-сезимге сиңген. Этнографиялык маалыматтарда жана эл оозеки чыгармачылыгында кыргыз турмушундагы фетиштик заттар арбын катталган жана алардын сыйкырдуу функциясы түшүндүрүлгөн. Мындай буюмдар тобуна: койдун карыжилиги, үкүнүн канаты, карышкырдын чүкөсү, бүркүттүн тырмагы сыяктуу бир топ предметтер кирген.

Эпостун сюжетинде бурканга сыйынууга байланыштуу окуялар сүрөттөлөт. Алардын бири катары Чоң казат бөлүмүндөгү төмөнкү окуя мисал болот. Коңурбайдын Калчасы мусулманча кийинип, селдесин ороп, куржунун асып Манасты көздөй жөнөйт. Кайтарып турган Кыргыз чал аны Чоң Бээжин кыдырган думана деп ойлойт. Ал барып, канча жылдан бери Манастын колунда мусулманмын деп алдап жүргөн Шуйкучу деген ашмачыга жолугат. Ал ашмачы Манастын кабары тууралуу айтылган катты нандын ичине салып берет. Аны алып барып Коңурбайга берет. Коңурбай катты окуганда, Шуйкучунун айтуусу боюнча Манасты бир гана таңга жуук азан айтып, намаз окуп жатканда өлтүрө аласың дейт. Анын кабарын уккан Коңурбай бурканына жалынып турган кези поэтизацияланат:

Тегерегин карабай,
Теңиз жанын аябай,
Карапчысын салынып,
Табынып турду Коңурбай
Бурканына жалынып:

“Кыйшыгым болсо оңдой көр, буркан!

Бурканым мени колдой көр!”

Тизеси жерге бүгүлүп,

Тилеп турду жүгүнүп,

Ыйлап турду буркурап,

Өкүрүп-өксөп дангырап,

Бурканына жалынып,

Күндү күндө эсептеп,

Күн эсебин алды эми.

Ай эсебин эсептеп,

Ай эсебин алды эми.

Эсептеги жети күн

Эринбей санап болду эми [143, 803-б.].

Элдик түшүнүктө кайсы бир нерсе башка нерсеге айлануусу мүмкүн делет. Кубулуу көрүнүшү эпосто Айчүрөктүн ак кууга айланып жер кезип учушундагы эпизоддо берилген. Мында адам баласынын жаныбарга айлана алуусу көркөм чагылдырылат.

Мифтик дүйнөтаанымдан өзгөчөлөнүп диний дүйнөтааным индивидуалдуу болуп, чектелген гана жөрөлгөлөргө, эрежелерге негизделет. Ал эми мифтик түшүнүктөр жамааттык мүнөзгө ээ. Кыргыздын кут түшүнүгү көктөн түшкөн касиеттүү, үй-бүлөгө жакшылык алып келүүчү нур катары кабылданган:

Асмандан болсо кут түштү,

Кытайга жаман жут түштү.

Карап жатса бул шайтан,

Кут уюган бул жакта,

Аярга кабар бербестен,

Кубалап учту куу шайтан,

Адаштырды да кудурет,

Шама-шаар кыдырып! [147, 31-б.].

Азыркы учурдагы куттуктоо түшүнүгү ушул байыркы ынанымдан келип чыккандыгы айкын.

Ошондой эле далы көрүү менен тагдырды алдын ала айтууда, башкача айтканда, төлгө салууда предмет катары койдун далы сөөгү колдонулган. “Манаста” төлгө тартуу өнөрү жөнүндө маалымат бар, төлгөчүлөр жөнөкөй турмушта да, жоокердик жортуулдарда да керектүү кишилер болуп, алдын ала берген прогноздору менен ийгиликке жетүүгө чоң көмөк көрсөтүшкөн:

Агыдай аттуу далычы
Далыны карап алганы
“Келген экен кол – деди,
Аскер арбын мол – деди,
Амбал Чулу зор – деди,
Илебин, Чулу, Кашкели,
Акунбешим жиберген
Булагасын көп эли,
Сары кыяр калдайы
Аскерине келиптир

Аярлардын далайы.” [139,57-б.].

Жогоруда мисалда келтирилгендей, далычы кесибин алып жүрүүчүлөр койдун тазаланган далы сөөгүн карап туруп, алдыда боло турган иштерди алдын ала болжолдоп көрүүчү адамдар болуп саналат. Баатырлар жортуулга чыгар алдында далычылардын кызматынан пайдаланып, алдын ала жортуулдун жүрүшүн аныктоого аракет жасашкан. Бул төлгө сыяктуу болуп, урушта жеңишке жетүүгө көмөктөшкөн.

Буга үндөш төмөндө төлгөчүнүн согуштук жортуулдагы кырдаалды болжоп алууда аткарган зарыл функциясынын маанилүүлүгүнө дагы бир мисалды эпостон келтирсек:

Төрө Бакай кеп айтат:
“Төлгөчү, ботом, төлгөңдү
Тартып көрчү?!” – деп айтат.

Төлгөчү төлгө алыптыр,
Төрттөн бөлүп таш санап,
Төлгө тартып калыптыр.
Төлгөчүсү кеп айтат,
“Агыдайдын айтканы
Анык экен! - деп айтат,
Аскер арбын мол экен
Атасынын көрү каапырдын,
Алты жүз миң кол экен!” [140, 58-б.].

Төлгө тартуу жалаң эле согуш иштеринде эмес саясий маселелерде, эл-жерди баскынчылардан бошотууда, кандарды каратып алууда, алар менен мамиле түзүүдө да колдонулгандыгы эпосто орун алган. Маселен Шоорук канга каршы согушка аттанып жатканда Манас кырк чоросунун бири Төлөк төлгөчүгө төлгө тарттырат.

Төлгөчү Кара Төлөгү
Төлгөсүн салып калды эми.
Төлөгү туруп муну айтат:
“Күйүтү кымбат Шоорукка
Күрөштү мыктап салыпсыз,
Бели кындай, бети айдай,
Белгилүү сулуу бир кызын
Колукту кылып алыпсыз.
Көлөкөң жандар каптаган,
Байтерек болуп калыпсыз!” [143, 458-б.].

Төлгө тартуу кырк бир даана майда таштар менен жүргүзүлүп, мында ар бир таш керектүү адамдар катары элестетилип, алдыда боло турган иштерди алдын ала билүүгө, аларды, өзүнүн пайдасына чечүүгө жардам берген.

Фетишке болгон ынаным байыркы элдин коомдук аң-сезиминде туруктуу орун алып, алардын материалдык жана маданий өнүгүшүнө өз таасирин тийгизген. Мифологиялык мындай түшүнүктөр менен ишенимдер

кыргыз элинде да жашап келген жана анын калдыктарын “Манас” эпосунан кеңири жолуктурууга болот [3, 114-б.]. Алсак текстте:

Мунарга жарык жагылды,
Коңгуроо бекем кагылды.
Коңгуроону укканда,
Зыйкырчы тегиз жабылды.
Илийи бичик колго алып,
Бичигинен көрүптүр [143, 47-б.].

Эпосто кытай сыйкырчылары бичигин окуу менен буруттан Эр Манас чыгып Бээжинди жок кылат деп айтып келген жеринде берилет.

Батыш изилдөөчүлөрү фетишизм деп аныктаган керемет касиетке ээ буюмдар изилдөө объектиси иретинде каралып жаткан эпостун С.Каралаев, Б.Сазанов айткан варианттарында туруктуу орун алып, ал эпостун байыркылык негиздерин бекемдейт. Байыркы адамдар буюмду жана нерсенин керемет күчүнө табынышы жана ал ишенимдин бир көрүнүшү катарында эпостогу кыргыздын эпикалык душмандарынын идол катары бутка же бурканга сыйынгандыгы көрүнөт (*2-тиркеме, 11-сүрөт*). “Манас” эпосунда бут жана буркан калмак-кытайлардын кудайынын сөлөкөтү катары сүрөттөлөт. Алардын керемет касиетине ишенүү эпосто кеңири орун алып, образдуу баяндалган. С.Каралаевде окуянын жүрүшүндө аксакалдар Жолойго тартуу берип багыналы деп кеңешет, Манас ага болбой урушуп душманды жеңет:

“Атаа, үч таш тулга, бир очок
Чанач мурун, чоң соргок
Этеги жерге тийбеген,
Эгемдин жалгыз экенин
Эч убакта билбеген,
Эртең менен турбаган,
Кызыталак, бүрүк ит
Эзелки кирип жуубаган,

Андай-мындай дебеген,
Мууздап малын жебеген,
Ыламасын бир кылган,
Малы арбын башы жок
Бурканын кудай дей берген.
Жыйылган кара калмагың
Каканчыдан Бээжиндин
Канынан буйрук алыпсың,
Калдай кара калмагың,

Каарды катуу салыпсың! – деп, Манас Жолойго каршы аттанат [143,145-б.].

Мында кыргыз эли байыркы доорлордо “Теңир урсун!” деп карганса, кытай-калмактар “Буркан урсун!” деп карганган. Эсенкан жаш баатыр Манасты издеп таап жок кылууга кол аткарганында Жолой Манаска каршы жоортулга аттанган алптарыменен кошо бурканга сыйынышат:

Балбан Жолой баатыр деп,
Бул айтканың акыл” деп,
Чогулушуп болушуп,
Колодон чаап жасаган,
Колдураган бурканды
Көкүрөккө урушуп:
“Ушу буркан урсун!” деп,
Чоң буйрукту тыңдашып,
Чогулушуп турушуп.
Чоң Жолой кебин угушуп,
Макул ойлоп алышып,
Балбанды бөлүп алышып.
Кайраттуусун, мыктысын

Как алдына салышып [143, 227-б.].

Бут менен буркандын касиетине, колдоочулук кереметине ишенүү мотиви эпикалык душмандардын аракеттеринде, согуштук сценаларда

конкреттүү окуялар менен бекемделип жүрүп олтурат. Мисалы, Көкөтөйдүн ашында Кошой менен күрөшөрдө Жолой бурканына сыйынып, колдоо күтөт. Ошондой эле Коңурбай, Манас жана анын баатыр чоролору менен кандуу кагылышка чыгарда бутка же бурканга сыйынат. Бул фетиштик көз караш Манас баатырдын тегерегинде өткөн окуяларда активдүү пайдаланылат. Эпостун “Семетей” бөлүмүндө фетиштик мындай буюмдар кеңири баяндалбаса да, “Каныкейдин жомогу” сыяктуу айрым бир эпизоддордо эскерилет. Ошондой эле Коңурбай Семетей менен беттешерде жеңишке жетишүү үчүн бурканына көмөк көрсөтүүнү сурап кайрылат.

Эпостогу баатыр АлмамбетКөкчөгө жолугуп аны таасири менен мусулман динин кабыл алган соң жаштыктын күчү менен атасына да ошол жаңылыгын кабарлап, алардын деле тез эле исламды кабыл алуусун көксөйт. Бирок бул алардын шартында мүмкүн эмес эле.Алмамбет атасына барып мусулман болууну айтат. Атасы баш тартат. Ошондо жини келген Алмамбет:

Сол кол менен бир чапчып,
Колодон соккон бурканын
Колунан тартып алгамын.
Жулуп алып кудайын,
Мундай сөздү салгамын:
“Колуң менен жасаган
Колоң кудай болобу,
Ушуга карап ишенип,
Жашаган адам оңобу?!”

Макул ата,
Кудайың болсо болсун-деп,
Анык кудай бу болсо,
Мен эшиктен чыгарбай,
Астыңдан мени сорсун” деп,
Колумдагы бурканды
Казандай болгон кара таш

Алып уруп чапкамын,
Сол бутум менен тебелеп,
Жерге жанчып баскамын [143, 620-б.].

Жогорудагы мисалдан байкалгандай, “Манас” эпосундагы көөнө ынаным-ишенимдердин бири болуп эсептелген фетишизм чыгармадагы диний катмарлануунун тутумунда кездешүүчү туруктуу эпикалык мотив болуп, эпостун түптөлүшүндө жана өнүгүшүндө мааниге ээ.

Сырткы жасалышы, кооздолушу, формасы жана сымбаты жагынан алып караганда калмак-кытайлардын бут жана бурканына окшош келген зат — тул кыргыздын көчмөн доорундагы турмушунда кеңири таркагандыгы эпостун айрым сюжетинде кезигет. Бирок, ага болгон ишеним мазмуну жана идеялык багыты бут менен буркандан кыйла айырмалуу жана бул ырым фетиш катары сыйынып-табынуу предмети болуп кызмат өтөгөн эмес. Тул көзү өткөн үй ээсинин жыгачтан сомдоп жасалган, анын кийим-кечеси кийгизилген сөлөкөтү болуп, кыргыздын көчмөн жана жоокерчилик эски доорунда арбак культунун атрибуту катары каада-салтта орун алган. Тул байыркы кыргыздын ишениминде туруктуу түрдө орногон жана кеңири тараган. Эри жаңы өлгөн зайыптын эринин келбетине, кебетесине окшоштуруп, жасап, өлгөн күйөөсүнүн кийимин жаап, көшөгө тартып, бурчка отургузуп, анын чоң ашын бергиче сакталган сөлөкөтү тул катарында эсептелип, анын арбагын сыйлоо, кастарлоо түшүнүгүн билдирген. Анткени, жан денеден бөлүнгөндөн соң ал өлбөй, улам өз үйүнө келип тууган-туушкандары анын арбагын канчалык сыйлап, урматтап жатканын байкап турат жана анын жарыкчылыкта калган адамдарга өзүнүн оң жана терс таасирин тийгизет деген ишенимге негизделген түшүнүктүн натыйжасы катарында чыккан [5, 223-224-б.б].

Башка көөнө ишенимдердин ичинде фетишизм алгачкы жамааттык коомдун адамынын баштапкы диний элестөөлөрүнүн комплексинин калыптануу жараянындагы акыркы стадиясы катары келет. Фетиштин пайда болуусу магиялык күчтөрдүн убакыт жана мейкиндикте которулуу менен бирге эле реалдуу дүйнөнүн предметтеринде орун алгандыгын көрсөтөт [3, 38-

б.]. Тарыхка көз чаптырганда эч бир доордо, эч бир коомдо адам ишенимсиз жашай албагандыгы байкалат. Ар бир пенденин турмушунда акылга сыйбаган керемет күчтөргө сыйынуу маанилүү роль ойноп, элдин андай күчтөргө болгон талабы эң байыркы доорлордон бери сакталып келген. Көөнө ишенимдер, анын ичинде фетишизм адамдын жан дүйнөсүн тынчтандырууда, көңүл төтө кылар нерсени, фетишти негиз кылып алган ишеним катары биздин доорлорго чейин жетип келди.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз фольклорунда өзгөчө орунду ээлеген “Манастагы” көөнө ишенимдер, анын катарында фетиштик элементтердин калдыктары эпостун сюжеттик катмарлануусунда сакталып калган.

Эпостогу мифопоэтикалык чыгармачылык адамдардын рухий турмушу жана диний элестөөлөрү менен тыгыз байланышта боло келген. Бул алгачкы жамааттык коомдогу адамдардын магиялык күчтөрдү буюмдарга, мисалы, тумар туткан предметтерге таандык кылуусу, анын колдоосуна ишенүүсү менен түшүндүрүлөт.

Эпосто кыргыз элинен башка дагы көп этностор сыпатталат жана алардын маданияты, диний ишенимдери тууралуу маалыматтар берилет. Коңшу жашаган кытай, калмак сыяктуу элдердин бутка, бурканга сыйынуусу, алардын кереметтүү күчүнө ишенүүсү эпосто көркөм сүрөттөлөт. Жыйынтыктаганда, фетишизм эпостогу көөнө эпикалык мотив катары чыгарманын түптөлүшүндө, калыптанышында белгилүү орду бар, ошондой эле ал элдин аң-сезиминдеги байыркы ишенимдердин бири катары эпостун текстинде сакталып калган.

3.5. Теңирчиликтин эпостогу мотивдери, кыргыз элинин рухий маданиятынын өнүгүү контекстиндеги орду

Көчмөн элдердин турмушунда диний байланыштар башка соода-экономикалык, маданий мамилелер сыяктуу эле жүзөгө ашырылган. Философия илиминдеги дүйнөдө кыймылда, аракетте болгон нерсе өнүгөт деген түшүнүктү эске алганда көчмөн элдердин жашоо образы, дайыма жаңы чөйрөгө жылуу, аракетте болуу бир эле элдин өзүн жоодон сактоосу, малга жайыт которуусу эмес, анын башка этностордун маданияты, жашоо образы, ой жүгүртүүсү менен да тааныш болуусуна алып келгендиги анык. Маселени ушул жагдайдан алып караганда кыргыз элинин дүйнөкарашы, диний ишеним-ынанымдары тектеш түрк-монгол элдери менен бирдей шартта, бирок, өзүнө таандык өзгөчөлүктөрдө калыптангандыгын байкоого болот. Маселен, кыргыз элинде кудайлар пантеону, алардын татаал иерархиясы тууралуу элестөөлөр тууралуу маалымат сакталбаган. Ал эми алтай, хакас, тыва, саха ж.б. элдердин мифологиясында, фольклорунда кудайлардын татаал иерархиялык структурасы кездешет. Бул кыргыздын Орто Азия чөлкөмүндөгү жашоосунда ислам дининин келип кириши менен мурунку көпчүлүк көөнө түшүнүктөрү күнүрттөнүп, эстен чыгарыла берүүсүнө да байланыштуу болууга мүмкүн.

Теңир терминин этимологиясы боюнча сөз кылаардан мурун, теңирчиликтин тарыхына токтолуу максатка ылайык. Негизинен түрк тектүү элдердин сыйынган диндерин карап көрө турган болсок, теңирчиликтин изин кездештирүүгө болот. Теңир байыркы түрк элдеринин кудайынын аты болуп эсептелет. Теңир сөзүнүн түпкү мааниси улуу нерсени билдирип, адамдардын көзүнө эмне улуу көрүнсө ошол нерсени “Теңир” деп аташкан.

Көк (Теңир) — мифологиялашкан космостун маанилүү бөлүгү. Көк жана жер жогору жана төмөндүн айкалышы, ал бардык нерсени “көрүп” турат жана дүйнөдөгү бардык нерсенин “үйү”. Көк ошондой эле дайыма аракетте боло келгенкосмостук кудурет. Дүйнөлүк мифология боюнча ал кээде аялдык (Нут,

Адिति) башталыш, көбүнчө эркектик (Тянь, Ахурамазда, Тенгри, Нуми-Торум) башталыш катары келип, аба жандандыруучу рух катары эсептелет. Макро жана микро космостун кош жарыш жашоосунда көк универсумдун жаны катары элестетилип, абсолюттук рухийлик катары кабылданат. Грек маданиятынын космогониялык мифтеринде көк хаостун бөлүнүшүндө келип чыккан деп, көк менен жердин ыйык никеси салыштырылат. Гейя жана Уран, Дьиаус жана Притхиви, Ан жана Ураш, Дева жана Ниту ж.б. алардын баштапкы биримдигин берет жана ааламдагы жашоонун башталышы катары кызмат өтөйт [72, 666-б.]. “Манас” эпосундагы башкы каарман Манас “асман менен жердин тирөөсүнөн, ай менен күндөн бүткөн” баатыр космологиялык сыпаттоолорго ылайык тирөөч кейипкер катары грек мифологиясында Атлант деп эсептелсе, мында көк менен жерди тиреп турган тирөөч, устун катары, башкача айтканда, хаоско жол бербей ааламдык тартипти сактаган жоокер катары көрүнөт. Буга байланыштуу жогоруда белгиленгендей, “Манаста” көөнө ишенимдер сюжеттик мотивдердеги көөнө катмарланууда учурайт.

Теңирге сыйынуу ар бир адамдын, түрдүү коомдун жана жалпы адамзаттын рухий турмушунда дин, анын философиялык-мифологиялык көз карашы, үрп-адаттары жана ритуалдары, культтары чоң орунду ээлейт. “Дин” деген аталыш исламга чейинки Араб өлкөсүндө — бийлик, баш ийүү, салт дегенди билдирип, кийинчерээк ислам дини учурунда Аллага, анын чексиз бийлигине баш ийүү, өзүн кудайга арноо, диний шарттарды аткаруу, чын дилден ишенүү маанисинде колдонулган. Тактап айтканда, ишеним, өзүн кудайга багыштоо дегенди билдирип калган [4, 172-б.].

Адамзат эволюциясынын узак жараянында дүйнөлүк диндердин негизги постулаттары иштелип чыккан. Түрк-моңгол элдеринде көптөгөн доорлордо жалпы диний ишеним катары келген Теңирге сыйынуу, теңирчилик дининин табиятына, аны илимий иликтөө маселесине кызыгууну жандантты. Чыгыш элдеринде Теңир асман кудайы деген мааниде колдонулат. Көк Теңир күчкө ээ деген түшүнүк орун алган. Журтубуз жаратылышка табынуу менен Теңир колдойт деген ишенимче табият менен гармонияда тиричилик өткөрүүгө

аракеттенген. “Манас” эпосундагы Көкөтөй хандын ашында Кошой менен Жолойдун күрөшүндө жеңиш тилеп Көк Теңирге сыйынуу төмөнкүчө келет:

Калмак, кытай, тарса, жөөт
Карап турган канча көп,
Өз дининче окуп,
Күн чыгышка бет алып,
КөкөТеңир колдо деп,
Батасын кылды чокунуп [139, 186-б.].

Жогоруда белгиленгендей, теңирчилик акыркы он жылдыктарда илимий изилдөөнүн предметине айланды. Анын катарында Кыргызстанда маданий феномен, диний идея, ачык дүйнөкараш катары атайын изилдене элек. Ошол себептүү кыргыз элинин маданиятынын көркөм чагылышы катары “Манас” эпосунда теңирчиликтин дүйнөкараш жагдайларын аныктоо зарылчылыгы бар. Эпосто теңирге сыйынуу, ага тилектерин багыштоо, табынуу кеңири кездешет. Каармандар жай турмуштук жана согуштук кыйын кырдаалдарда Көк Теңирге кайрылып, андан жардам сурайт. Ал эми Теңирди унутуп, туура эмес иш аракет жасаган каармандар тууралуу “Теңирин тааныбай калыптыр” деген айтым колдонулат. Ийгиликке жетишкен баатыр же эл башкаруучу тууралуу “Теңири колдоду” деген айтым колдонулат. Бул байыркы таш эстеликтери Күлтегинге жана Барсбек каганга арналган тексттердеги Теңирдин колдоосу тууралуу айтымдарга дал келет. Эпостогу согуштук эпизоддордо анын бири катары төмөндөгү мисалда баатырлардын урушка аттанаар алдындагы сыйынып камынганы да ушундайча берилет:

Алачык үйдөй чоюн баш,
Алды күүлөп колуна.
Алтын курбу калканды,
Тартып алды жонуна.
Көпкөк темир кийинип,
Көкө Теңир колдо деп,
Азыркысын жар бол деп[139, 82-б.].

Бул Сагымбай Орозбаковдун айтуусундагы эпостун вариантында Манастын Орго хан менен болгон согушу окуясында Орго хан Манаска каршы согушка аттанып жаткандагы учурун баяндаган эпизоддо айтылат.

“Манас” эпосундагы “Көкөтөйдүн ашындагы”, “Жолой менен Кошойдун күрөшү” окуясында эки тарап тең табынып, ар кими балбанын колдоону Көк Теңирден өтүнөт. Ал эми башка бир жеринде кырк жигит жөнүндө минтип айтылат: “Кийген тону көк темир, сыйынганы бир теңир” деп, эпостун С.Орозбаковдун айтуусундагы вариантында берилген. Зороастризм динин тутунгандар сыяктуу эле Теңирге сыйынгандар да өздөрүнүн башкы кудайын Чыгыштан нурларын чачыратып чыгып келаткан күн кейпинде элестетишип (*2-тиркеме, 12-сүрөт*), чыгып келаткан күнгө, алоолоп күйгөн отко табынышкан. Кийинки изилдөөчүлөрдө “теңиризм” — зороастризмдин чыгыш бутагы болгон болсо керек деген ойлор дагы бар. Кыргыз элинде “теңир” колдонулат. Борбордук Азиядагы “Теңир-Тоо”, “Кан-Теңир” деген тоо, чокулардын аттары да түрк элдери ушул динди тутунуп турган замандарда коюлган.

Тектеш монгол, бурят, алтай элдериндей эле кыргыз эпосторунда курчап турган табигый чөйрө, дүйнө, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүнө байланыштуу шамандык элементтер, буддизмдин катмарлануулары байкалат. Сөз культу, магия сыяктуу уруулук коомдун өнүгүшүнүн баштапкы учуруна тиешелүү ишнимдер дагы байыркы башаттарга ээ. Түбөлүктүү Көк Теңир жогорку күч жана түзүүчү башат катары ой жүгүртүүгө кирип, адамдардын иш-аракеттерин жөнгө салып турат, бирок, ал түз мамиледе биз үчүн жабык, кол жеткис. Алар менен байланышка чыгуу үчүн биз ата-бабалардын арбактарына, шаман-бакшыларга кайрылуубуз керек. Кыргыздардын шаманисттик ишенимдеринде жалпы жана жекече, т.а. жалпы элдик (Көкө-Теңир), уруулук (жер ээси, булак ээси, уруулук энеси ж.б.) региондук өзгөчөлүктөр сакталган. Ошондой эле жалпы элдик культтар – арбактын, аттын, энелик, ак сүттүк, суунун ж.б. культтары жашап келет. Абстракттуу түшүнүктөрдөн сөздүн культу, сакралдык сандардын культу бар (үч, жети,

тогуз, кырк). Кыргыздардын исламды шарттуу кабыл алганы жана өз турмушунда теңирчилик сыяктуу көөнө диндерди аны менен параллель, синкреттешкен формада алып жүргөндүгү тууралуу этнограф. С.М.Абрамзон өз эмгегинде бир нече жолу белгилеп кеткен [4,76-б.].

Теңирчиликти изилдеген Ч.Өмүралиевдин пикири боюнча: «Теңирчилик бул примитив дин эмес экен, көктү карап Күнгө, Айга табынуу же жер-суу таюу эле эмес экен, жан жаратылышка ызаат менен чектелбейт экен. Ал тээ алмустактан үзүлбөй уланып келген, узак өнүгүү жолунда иштелип болгон керемет философиялык система. Булуттуу Көктүн жолу, муундуу чөптүн жолу эле эмес, Күлтегин баба айтмакчы экөөнүн ортосунан жаралган, учту түпкө жалгаган Киши уулунун да жолу-жосуну тууралуу акылман билги нуска экен. Адам турмушун, жүрүм-турумун, адеп-ахлагынын бардык тарабын жөнгө салган, аны улуу Теңирдин ыкыбал-ритмине жууруп салган, ажайып гармония жарлаган, конкрет маңызга канык турмуштук керемет окуу» [85,9-б.].

Кыргыз журту башка этностор менен түрдүү жагдайда карым-катышта болуп, жанаша жашаган доорлордо ар кыл ынаным, ырым-жөрөлгө жаатында аралашуу процесстери боло келген. Кылымдар улам өткөн сайын жаңы диндер эскисин сүрүп, бирок, мурунку диндин компоненттери кийинкисинин эрежелерине аралашып эстутумда изи кала берген. Л.Н. Гумилев эмгегинде мындай көөнө ишенимдер жөнүндө: «Манихейчиликтин коом талабына дал келүүсү уйгурлардын коңшулар менен чырдашуусуна алып келген. Орто Азиядагы мусулмандар, Тибеттеги буддисттер, Кытайдагы конфуциандар, Кыргыз хандыгындагы шамандар — бардыгы жаңы окууну жапайы чектен чыгуучулук катары кабыл алышкан» [29, 381-б.] деп белгилейт. Мындан биз элдин кыска убакытка болсо да манихеизм, несторианчылык ишенимдерин айры региондордо кабылдаганын баамдоого мүмкүн.

Адамзат жашоосунда рухий таяныч катары диндин, ага байланыштуу үрп-адаттардын чоң мааниси бар. Элдик оозеки чыгармачылыктагы диний мотивдердин илимий изилдөөчүлүк багыты ар дайым кызыгуу жаратып

келиши эстетикалык мааниге ээ экендиги талашсыз.

Эпосто кырк жигит жөнүндө мындайча айтылат:

“Кийген тону көк темир,
Сыйынганы бир теңир”.

Теңир — универсалдуу кубулуш. Ал натурфилософиялык субстанция катары — кудай, социалдык күч, тартиптин башаты, жамандык менен жакшылыктын булагы. Мында сыйынууга караганда чыныгы дүйнөгө болгон реалдуу көз караш басымдуулук кылат. Эгерде христиан кудайын, табияттан сырткары турган адамзаттык инсан катары кабылдашса, ал эми Теңир бул объективдүү түрдөгү табият, жаратылыш катары кабылдаган. Ал эми ички маңыз, жан, чыныгы дүйнөнүн сыры. Динге ишенгендердин Теңирдин маңызын ушундайча түшүнүшкөндүктөрүндө позитивдүү билимдердин белгилүү бир элементтери камтылган.

Көрүнүп тургандай, жаратылыштын сыйкырдуу күчүнө болгон ишеним бардык эле түрктүлдүү элдердин, анын ичиндеги кыргыздардын эчен кылымдарды башынан кечирген дүйнө туюмдарынын жана дүйнө кабылдоолорунун өз алдынча методологиясы жана моралдык сооротуучусу болгон. Колдо бар материалдар күбөлөп тургандай, Теңир, көпчүлүк түрк элдериндегидей эле кыргыздарда, болмуштун трансценденттик дүйнөсү, бир эле учурда рух, дене жана алардын биримдиги [79, 31-б.].

Теңир түшүнүгү философ Чоюн Өмүралиевдин, адабиятчылардын, философтордун арасында убагында көп кызыгууларды, талаш-тартыш жараткан. Ал эмес, улуттук идеологиянын негизгин түзүүчү чыгарма катары баа берилген, элибизге белгилүү “Теңирчилик” илимий популярдуу чыгармасындагы адам, коом Теңир ата, Жер эне, ортосунда адамзат уулу мындайча айтканда, Теңирчиликтин дүйнө таанымы жөнүндө сөз кылган. Ал биринчилерден болуп адам жана коом, адам укугу түшүнүктөрүнө, анын баалуулуктарына бизге кандайдыр бир деңгээлде “англосаксондук” цивилизацияладан таңууланган нормаларда, батыштык ориентацияда эмес, таза улуттук уңгудан, чыгыштык философиянын өңүтүнөн баа берилген.

Теңирге сыйынууга байланыштуу эпикалык мотивинде кыргыз элиин көөнө ишеними катары мурдагы Жараткан түшүнүгүнөн кийин, Теңир түшүнүгү абстрактуу ой жүгүртүүнүн туундусу катары келип чыгып, бир кудайга ишенүүнүн, монотеизмдин көрүнүшү катары калыптанган. Табияттагы, жашоо-турмуштагы бардык нерселердин өз алдынча теңирлери бар деген ишеним болгон, маселен от теңири, суу теңири ж.б. сыяктуулардын мифтик баяндары айтылат. Көк теңир — Теңир асманда жайгашкан деген түшүнүктөн келип чыккан.

Кыргыз эпосу “Манаста” аң-сезимдин бир формасы катары мифологиялык ишенимдердин камтылышы табигый көрүнүш. Эпостун сюжетине кайрылсак, Манас баатырдын Текес ханды жеңген соң, анын иниси Тейишти ал элге хан шайлап, буга байланыштуу той берилет. Ошондо Манас менен кыз Сайкал эр сайышка чыгышат, кыз бала деп этияттаган Манасты Сайкал сайып түшүрүп коё жаздайт. Ачуусу келген баатыр чындап киришип, катуу сокку жеген Сайкал аттан түшө качып кайра сайышка чыкпай коёт. Анын кайра чыгуусун талап кылган Манас ага кайрылуусунда Теңирди эске алат:

Же жыгылсын, же жыксын,
Саалыкпай Сайкал бат чыксын.
Тейиш кан менен Айдаркан,
Жыгылбай байге берем деп
Теңир урган кандай жан [138, 63].

Мисалдагы “теңир уруу” сөз айкашы терс сапаттагы, туура эмес аракет жасаган адамга карата айтылып, аталган сөз айкашында туруктуу кездешет. Түпкү маанисинде бул айтым теңирчилик ишенимине негизделип, натуура иш жасаган кишинин Теңир тарабынан жазаланышы тууралуу көөнө түшүнүккө барып такалат.

Эпостогу сюжетке кайрылсак, Теңирдин колдоосу, тилектерди берүүсү тууралуу мисалдар арбын. Алсак, алардын бир катары Алмамбеттин уулдуу болуусу жөнүндөгү окуяда Шууту Таласка барып кабар алып келгенден кийин

Алмамбеттин жанына келип алганың Арууке эркек төрөгөнү турат дейт. Аны уккан Алмамбет сүйүнгөнүнөн:

Коросонго кой айтып,
Баабединге бат айтып:
“Өлгөн менен арман жок,
Менде кенедей арман калган жок!
Айлансам болот Теңирге,
Мындай кабар тийген соң,
Томсоруп кантип калайын,
Жылкыдан тулпар Сарала
Ай туякка чалайын
Көңүлдөгү дартымды
Минтип ачып алайын!” дейт [143, 791-б.].

Мисалда берилгендей, теңирге ынануу менен бирге эле коросон чечек оорусунун пири, колдоочусу болуп, көөнө элдик ишенимде Коросон атага сыйынуу, курмандыкка кой чалуу ырымы колдонулган.

Э.Тайлордун илимий ой жүгүртүүсү боюнча жалпы мифологиянын өзөгүндө жөнөкөй анимисттик дүйнө тааным жатат, андан бардык дин мазмундук башат алган [108, 20-б.]. Бул көз карашка ылайык диний ишенимдер мифтик ойлоодон өнүп чыккан бутагы болуп, улам кийинки доорлордогу адам урпактарынын аң-сезиминин өркүндөшүнө жараша абстракцияланып отурган.

Н. Харузин элдин көөнө ишенимдериндеги баштапкы булак катары мифология кызмат өтөгөн, ансыз динди да түшүндүрүүгө мүмкүн эмес деген. [94, 39-б.]. Окумуштуунун пикирине караганда диндин келип чыгуу тарыхында мифология негизги ролдо болуп, көөнө ынанымдардын өзөгүнө пайдубал катары кызмат аткарган. Көөнө ишенимдерде коомдогу адамдар аткарууга милдеттүү болгон жөрөлгөлөр башкы мааниге ээ.

Кыргыз эли арбакка, жандыктардын колдоочу пирлерине, жер менен суунун ээлерине сыйынышкан. Маселен аңчылыктын пири Байыңга

мергенчиликке баратканда сыйынып аңчынын бийи ритуал катары салттуу аткарылчу экен. Көөнө ишенимдер коом аң-сезиминин улам жогрулашындагы, абстракциялык ой жүгүртүүнүн өрүш алышындагы бөтөнчө форма болуп, көптөгөн баскычтаргаээ. “Манас” эпосунан буга мисал катары ак түстү ыйык көрүүнү келтирсек болот. Баатырдын минген аты Аккула тулпар, кушу Акшумкар, энеси ак байбиче Чыйырды ж.б. Чын дүйнөнү ак деп атап, өлгөн адамды akka моюн сунду дешкен. Албетте, көөнө ынанымдар мистикалык компоненттер менен коштолгон.

Жогоруда белгиленгендей, жашоодо көөнө ишенимдердин психологиялык формалары түрдүү болуп арбын кездешет. Бул психологиялык түрдүүлүк өз кезегинде диний мазмундун аң-сезимге кирип кетүүчү бөтөнчө касиетин аныктайт.

Түрк-монгол элдеринин цивилизацияга багыт алышы түрдүү тарыхый формадагы мамлекеттик түзүмдөрдүн калыптанышына, натуралдык чарба системаларынын түзүлүшүнө, руникалык жазуулардын келип чыгышына эле эмес, салттуу диний-мифологиялык дүйнөкараштын чөйрөсүндө да маанилүү өзгөрүүлөр болгон. Буга биринчилерден болуп система түзүүчү элемент катары улуттук монотеизмге умтулган теңирчиликти келтирүүгө болот. Эпостон дагы бир мисалга токтолсок:

Тең атанын уулубуз,
Теңиринин кулубуз.
Таягын жеп, тил угуп,
Тарап кетип тим болсок,
Теги болбойт мунубуз[140,10-б.].

Көкөтөйдүн ашынан кийин ал ашта Манаска таарынып калган Үрбүнүн жети кандын чатагын уюштуруп жаткандагы сөзүндө бардык пенделер Теңирдин кулу экендиги, ал тарабынан жаратылгандыгы тууралуу түшүнүк келтирилет. Чоң казатка Бээжинге баруу маселеси ушул окуяга байланыштуу келип чыгат. Дегинкиси теңирчилик – көчмөндөрдүн эзелки доорлордон тутунган ишеними, алардын эркин духун курчуткан таянар рухий колдоочу

күчү десек болот. Бул тирүүлүктө ар адамдын башына сөзсүз оор суроолор келип: “Мен неге туулдум? Киммин? Жашоом кандай болот?” деген санааркоого кабылат. Бул суроону адамзат эзелтен өзүнө-өзү берип, ага жооп табыш үчүн кудайга, табиятка кайрылып, тайынган.

Ата-бабалар табиятка коюндаша жашаганынан, дегеле сергектигинен Теңирдин кудуретин башка элдерден эрте тааныган жана ага тайынууга бабалар күнгө сыйынуудан (зороастризмден) кийин өткөн деген божомол бар.

Кыргыз эли байыртан башка көөнө элдер сыяктуу эле курчап турган аалам үч кабаттан турат деп элестетишкен. Жер түбү, жер үстү жана көк Теңир бул түзүмдүн бөлүктөрү катары эсептелген. Теңир ошентип асманда жайгашып жердеги жан-жаныбарларды, өсүмдүктөрдү коргойт, кишилерге эс-акыл, жакшылык берет, жамандыктардан сактайт дешкен [40, 87-б.].

Теңирчилик ынанымы мифтен өзөк алып адамдын физикалык денеси менен рухунун бөлүнүшү жөнүндө түшүнүк, ага ылайык жалган дүйнө, чын дүйнө түшүнүктөрү калыптанган. Мындан бир кудайга сыйынуу келип чыкканы маалым.

Биздин заманга чейинки II кылымда эле элибиз Теңирге табынганын байыркы кытай летопистеринде жазылган. Кыргыздын Алтайды жердеген доорунда Көкө Теңирге сыйынганы эпосто көп айтылат. Баатырдык баян көркөм тарых экендиги бул жерде эске келет. Кыргыздар эле эмес аны менен коңшулаш жашаган башка этностор, жалпы көчмөн элдин бардыгы Теңирге сыйынышканына көптөгөн тарыхый, этнографиялык ж.б. далилдер бар. “Манаста” каармандар Теңирди бетине кармап убадалашкан, ага тайынып жеңишке жетишкен, же бейпилчиликте акыл-насаат айтканда “теңир сактасын”, “теңирге тетири иш кылба”, “теңирим берет” деген [40, 98-б.].

“Манас” эпосунда Манас менен Бакай табышкандан кийин Ажыбай келип аларга кошулуп, Манас менен антташып турган жеринен мисал алсак:

Капырга казат баштасак,

Бирибизди бирибиз

Караан болбой таштасак-

Кудайлашкан ант урсун,
Курга түйгөн кат урсун,
Аккелтенин огу урсун,
Көк милтенин чогу урсун!
Акылдан кайта тартканды,
Убададан кайтканды
Төшү түктүү жер урсун,
Төбөсү ачык көк урсун![143, 389-б.].

Ушу сыяктуу эле Манастын хан көтөрүлүшү тууралуу окуяда баатырдын жетекчилигинде болуп, биригүүгө багыт алган кандар ант берүүсүндө да ушул аталган айтым ойду берүүдөгү өзөк сөз катары колдонулат:

Төрө Манас көк жалдын
Төп айткан тилин албасак,
Төшү түктүү жер урсун.
Төбөсү ачык көк урсун!
Ак келтенин огу урсун
Ак милтенин чогу урсун!”-
Деп, ошондо бусурман
Катар турду буркурап,
Каргыш кылды чуркурап.
Тил албай койгон баатырга
Тим эле өлүп кетсин,- деп,
Ак буудай унун чайнашты,
Ак куранды кармашты.
“Көндүк, көндүк, көндүк!-деп,
Эки тизгин, бир чылбыр
Эр Манаска бердик”, - деп,
Бычакты колго алышып,
Чыбыкты кыйып салышып

Ак боз бээни жарышып,
Ар кайсы кандар баарысы
Карысынан колдорун
Канга колун малышып,
Кеп ушундай болду, - деп,
Кеп ордуна конду, -деп,
Абасы Кошой карысы,
Канааттанды ошондо
Бусурмандын баарысы[143, 444-б.].

Мындай баатырлардын антташуусу эпосто кенири кездешет.

Байыркы доордон кыргыздар адамдын жаны, руху урпактарынан алыстап кол үзүп биротоло кетпейт, ар дайым өзүнө кийин калган укум-тукумун колдойт депэсептешкен. Арбакты сыйлоо адамга бакыт жолдорун ачат деп ал тууралуу макал-лакаптар келип чыккан. Алар сентенция түрүндө “Манас” эпосунун текстинде учурайт.

Ал эми бакшылар Теңир менен жөнөкөй адамдардын ортосундагы элчи, аларды байланыштыруучу касиеттүү адам катары каралган. Алар элдик медицинаны, рухий дарылоону, ал жумуштарды асмандагы жылдыздардын жайгашуу абалына тууралап алып барууну билген. Бул тууралуу “Манаста” сакталып калган элдик жөрөлгөлөр бар. Бакшылар балдардын атына жараша тагдыры болот дешкен, алар уста, окутуучу, ойчул, дарыгер, көзү ачыктар, салтты үйрөткөндөр болушкан.

Түрк-монгол элдеринин отурукташкан турмушка өтүүсү мамлекеттик түзүмдөрдүн пайда болуусу менен эле эмес салттуу мифологиялык дүйнөкараштын чөйрөсүндөгү өзгөрүүлөр менен да шартталат. Мындагы теңирчилик деген аталыштын негизинде түрк-монгол элдеринин рухий маданиятынын салттуу системасынын базалык түшүнүгүнөн келип чыккан, Евразиянын борборундагы көчмөн цивилизациянын түрдүү этноконфессионалдык салттарынын башатында турган “теңир” түшүнүгү бар.

Бул байыркы рухий түшүнүк Борбордук Азиядагы бардык салттуу диний түшүнүктөрдүн жана культтардын негизи болгон.

Саян-Алтай жана Борбордук Азияда жашаган түрк-монгол элдеринде “теңирчилик” жана “ак чаян” түшүнүктөрү үндөшүп келет. Мында ак чаян “ак ишеним” деген мааниде келет. Теңирчилик философиясын изилдөөчү И.С. Урбанаева бул туурасында мындайча белгилейт: «Шамандык мифология — теңирчилик рухий мурасынын бөлүгү. Бул ортоазиялык шаманизм жана теңирчилик, б.а. Көк Теңир жөнүндөгү байыркы окуунун терең дүйнөкараштык байланышы»[112, 24-б.].

Теңирчилик түшүнүгүн илимий иликтөөгө орто кылымдагы түрк-монгол коомчулугун изилдөөлөрүндө француз тарыхчысы Жан Поль Ру (1925-2009) киргизип, аны шаманизм түшүнүгүнөн бөлүп караган. Анын пикири боюнча саян-алтайлык түрктөрдө эки улуттук дин өкүм сүрүп, биринчиси теңирчилик империялык дин болуп, идеологиянын мамлекеттик формасы катары эсептелген, ал эми экинчиси шаманизм өзүнүн тарыхый-генетикалык уңгуларында палеоазиат жана тунгус-маньчжур этносторунун алгачкы жамааттык түзүлүшүнө барып такалат. Кийинки доорлордогу мал чарбачылыгына өтүүгө байланыштуу теңирчилик саян-алтайлык көчмөн цивилизациянын диний-дүйнөкараштык негизинде башкы түзүм болуп бейформал статус алып, көчмөн федерацияларда, түрк-монгол элдеринин империяларында социалдык-уюштуруучу фактор катары роль аткарып калган [88, 67-б.]. Окумуштуунун келтирилген пикиринде теңирчиликтин көчмөн цивилизациядагы орду, ролу тууралуу таасын айтылган.

Теңирчиликте дүйнө (аалам) — жогорку дүйнө, анда кудайлар, ыйыктар жашайт, ортоңку дүйнөдө адамдар жашайт жана астыңкы дүйнө — өлгөндөрдүн жери деп бөлүнгөн. Бул байыркы дүйнөнү тааныткан түшүнүктү эл арасына теңирчиликтин үгүтчүлөрү болгон бакшылар (шамандар) жайган. Шамандык, бакшылык кесип жана өнөр катары көөнө кыргыздардын арасында айрыкча VII-X кылымда өтө өнүккөн. Ал эми V-XII кылымда Батыш Сибирь элдериндеги манихейчилик, буддалык, ламалык диндерге моюн бербей

теңирчилик жана бакшылык көчмөндөр арасында Энесай, Орхондо өсүп-өнүккөн. Кийинки кыргыздар Теңир-Тоого көчкөнгө Орто Азияда тамырлаган ислам дини бакшылыкка тоскоол болгону байкалат.

Тарыхый булактарга, таш бетиндеги жазма эстеликтерге көңүл бурганда теңирчилик тууралуу, анын колдоосуна элдин, аскерлердин ишеничи тууралуу мисалдар жыш жолугат: «Колу алты миң эле, биз эки миң элек. Салгылаштык теңир алкады...жанган (кайткан) жолдо дагы өлдү. Андан кийин огуздар бардыгы келди (баш ийди)» [3, 159-б.]. Теңир ишениминин канчалык эзелки экендиги ушул таш бетинде байыркы ата-бабалар калтырган тексттерден ачык көрүнөт. Анын колдоосуна ишенүү элге, жоокерлерге чоң рухий күч берген.

Башка дүйнөлүк диндердегидей теңирчиликтин ыйык китеби болбогон менен теңирчилик доорундагы элдик акылман ойлор бизге аңыз, уламыш макал-лакаптар, накыл-сөздөр, ырлар, дастандар, жүрүм-турум эрежелери катары жетти.

Кыргыздын диний түшүнүгүндө маанилүү орунду табияттын көрүнүштөрүнө табынуу ээлеп, алардын эн эле байыркысы асманга-теңирге сыйынуу болгон. Кыйынчылык учурунда кыргыздар асманды карап: “Теңир колдой көр” деп тилек кылып суранышкан. Жаштарга бата бергенде же кимдир бирөөнү жакшы тилек менен алкаганда “Теңир жалгасын”, ал эми бирөөнү каргаганда “Теңир урсун” деп айтылган.

Республиканын түрдүү аймагынан табылган таш бетиндеги сүрөттөр, пиктографиялык жазуулар бар. Алардын бири — “Саймалуу-Таш” эстелиги. Анда элдик көөнө ишенимге негизделген аңчылыкка байланыштуу сюжеттер, теңирге сыйынуу, табынуулардын элестери чегилген.

“Манастагы” кайыптар дүйнөсү боюнча кыргыз мифтик түшүнүктөрүндө “кайып болуу” жөнүндөгү ишенимдер арбын кезигет. “Манас” эпосунан Кайыпчынын Кара-Тоо, Кайыпчынын Кара-Үңкүр, Манастын сөөгү коюлган Эчкиликтин тоосу сымал тоолор, ыйык саналган үңкүрлөр тууралуу маалыматтар алып, көөнө элдик ишенимдерге байланышкан түшүнүктөрдү кезиктиребиз. Анда эпосто баяндалышынча

“кайып болуу”, “кайыптан бүтүү” бүтүндөй ошол жерлерде болот деген бекем ынаным боло келген.

Эпостогу тулпарлар кайыптан болгон деп, кадимки Аккула, Ачбуудан, Кылкара сыяктуу аттар “алты айлык жолго минсе, кырт этип чөп жебей, кылт этип суу ичпей” чыдаган [39, 26-б.]. “Кайып болуу” деген түшүнүктө эпостун каармандары параллель дүйнөгө өтүп кеткендиги тууралуу айтылат. Алар кээде кайтат, кээси биротоло кайп болуп кетет. Маселен Семетей биринчи кайып болушунда кайтып келет, экинчи кайып болушунда беш берен болуп түбөлүккө кетишет. Кайыпчынын тоосу мында башка дүйнөгө өтүүдө өткөөл жер катары кызмат өтөгөн деген ынаным жашаган. Азыркы көз караштан алып караганда мындай жерлер башка өлчөмдөргө кирип кетүүчү порталдар болуп саналат.

“Манас” эпосунда Алмамбеттин аялы Арууке перинин кызы деп берилет. Анын кыз кезиндеги кайып болуп кайра келгени тууралуу эпосто мындай саптар бар:

Кайсы күнү жатаарда,
Кай кеткенин жан билбейт.
Кайып болуп калат деп,
Кайсы күнү катарлаш,
Кыздар менен кысылып,
Кошо жатып алат деп [149, 215-б.].

“Манас” эпосунда сыйкыр же магия өзгөчө биркубултуучу күч катары сыпатталат. Диний-мифтик баяндарда, магиялык өнөрдүн эң кырдуу учу болуп, сыйкыр өнөрүн билчүлөр “сыйкырчы” аталган, сыйкырчы аярлар атайын үйрөнгөн, машыккан катары берилет. Сыйкырдын түрүн канча көп билгендер ошончо жөндөмдүүлөр эсептелет. Сыйкырчылык “Манас” эпосунда да кеңири кездешет. Эпостогу оң каармандардан Алмамбет, Айчүрөк, Бооң аяр, Кошой сыяктуу каармандар сыйкыр билишет. Демек, сыйкыр жөнүндөгү түшүнүк, ынаным эпосто басымдуу орунду ээлейт. “Манаста” Кызыр кишилерге ырыскы, бакыт тартуулоочу аксакал адам

кейпиндеги колдоочу катары сүрөттөлөт. С.Каралаевдин айтуусундагы вариантта баатырдын колдоочусу катары Кызыр эскертилип турат, алсак, Алөөкөгө Манастын каршы аттанганы тууралуу баянда мындайча берилет:

Буудан Манас арсландын
Мурда түрүн көрө элек,
Кара чаар кабылан
Качырчудай октолуп,
Алдына түшүп алыптыр,
Чолок көк жал арслан,
Канкорундун жолдошу
Эки жагын каранып,
Эрди-мурдун жаланып,
Азыр алып салчудай,
Арслан эрдин жөкөрү
Катуу коштоп калыптыр.
Алпкаракуш Зымырык
Азыр алып кетчүдөй,
Асмандан бутун салыптыр.
Кырк чилтен, Кызыр Ныязы
Кырк миң колдой көрүнүп,
Кылкылдатып айзасын,
Кырып ийчү эмедей
Кыр-кырынан сунуптур,
Жылаңач Кызыр олуя
Жылоо салып туруптур.
Колдогону бир тогуз

Колдоп алган кези экен[143, 425-б.].

Манас баатырдын касиеттүү жандыктарынын бири Желмаян төө да ушундай эле жол менен ээсин табат. Манаска Шай ата баш болгон беш кызыр белгилүү төө Желмаянды алып келип берет:

Таң кашкайып сүргөндө
Жерге жарык тийгенде,
Кутпа жагын караса
Белестен чыкты беш киши.
Беделине көз салып,
Берен Бакай караса
Шай атамдын өзү экен,
Карарган кара көзү экен.
Берениме берем,-деп,
Белгилүү төө - Желмаян
Алып келген кези экен.
Ал Желмаян жарыктык
Асыйы кыркка толуптур,
Алда Таала Манаска
Бурак кылып коюптур.
Иш белгисин аныктап,
Оңдогону жүрүптүр.
Шай атам Манас баатырды
Колдогону жүрүптүр.
Манастын көк жал экенин,
Ал Шай атам билиптир.
Жалпак өркөч кара нар
Ал Манастын өзүнө

Тартуу кылып келиптир [143, 519-520-б.].

Мисалда берилгендей Желмаян Манастын баш төөсү, жортуулдарда баатырдын оор курал-жарактары ага жүктөлөт. Манас өлгөндө боздоп аза күтөт.

Ошондой эле Манастын Таласка көчүп келип конгону окуясында атасы Жакып мени Алтайдан көчүрүп келип малымдын баарын талаттың дейт.
Анда Манас:

Кара нээт Жакыпка
Чоң таарынып сүйлөнүп:
“Колдогонум Кожосан,
Колдойм-колдойм дечү элең
Колтугумдан азыр ал!
Аты Кызыр Дубанам,
Жолдош болом дечү элең,
Чылбырдан алып жолум чал,
Кырк чилтен баштык Шай атам,
Өз атам мага жоо болду,
Өзүң мени коштоп ал”!
Коңгураган көк жалың
Кара-Буура, Чаткалда,
Журт оор уйкуда жатканда
Каарданып таптанып,
Таалайлуу тууган артык шер
Таластан чыкты аттанып [143, 336-б.].

Кызыр баатырларга өзүнө ылайык бир өмүрлүк тулпар ат таап берүүдө да көмөктөшөт. Эпостогу башкы каармандардын бири Чубак баатыр өлчөөсүз эрдиги менен белгилүү. Ал эр жетип Меккеге барып келгенден кийин өзүнүн жалгыз экендигин жана ага ылайык тулпарды таппай издеп жаткандыгын айтып, кейип Медийен чөлүндөгү кайып булакка конуп уйку салат. Уктап жатканда Олуя Кызыр келип ага Көгала тулпарды берет.

Уйкуга Чубак кеткенде,
Ничке жолду төтөлөп,
Алып келди бир атты,
Кайып адам жетелеп.
Алып келип ошо жан
Аттын оозун бурганы,
Акбалтайдын Чубакка

Айкырык салып турганы.
“Моюнунду бизге бур, балам,
Уйкудан өөдө тур, балам!”
Кайыптын кара көзүмүн,
Олуят чалдын өзүмүн.
Берен Чубак чыгат,-деп,
Бейлеп эчак билгемин,
Убагында берүүгө
Көгала багып жүргөмүн.
Кезигишип турганым,
Медийен чөлдүн талаасы,
Коштоп келген Көгала
Желкайыптын баласы.
Куйругу саяң, жалы аз,
Куланды кууса куткарбас.
Капталында канаты,
Кагышка минсең камсыкпай,
Уча жүргөн адаты.
Тулпарлыктын белгиси-
Туягында тура жок,
Акбалтай уулу Чубагым,
Абайла менин кебимди,
Ушундан бөлөк мураа жок.
Туулганда чочконун
Капталында каты бар,
Катты окуп караса:
“Кабылан Чубак минет” - деп,

Как өзүндүн атың бар[143, 493-494-б.].

Мындан байкалгандай, Кызыр кишиге учураганда ар кыл сыпатта, бирде ат минген карыя, бирде кайыр сураган адам катарында жолуга берет экен.

Мисалы, жогорудагы Манастын Таласка көчүп келип конгону тууралуу окуядабаатыр Таластан аттанып жолго чыгып дубанага жолугат. Ал Манас менен биргеликте аштык айдоону айтат. Манас да макул болот:

Балам Манас, биле жүр,
Дыйкандар менен шерикмин.
Шердигиң каалап билемин,
Арыган атты семиртип,
Ачкан курсак тоюнтуп,
Жер үстүндө береке
Алда Таала кудайдын
Милдетин алып жүрөмүн.
Бек олуя көзүмүн,
Береним, бейлей жүрөрсүң,
Берекенин өзүмүн,
Кадимки Бабадыйкандын
Караган кара көзүмүн,
Көзү турмак, мен өзүм
Караган кара өзүмүн.
Ай-Талаада кезигип,
Балам Манас, угуп тур,
Бабадыйкан бата алдың,
Жер үстүндө адамга
Зайыппуруш аталдың.
Андай- мындай дегиче,
Ачып көздү-жумгуча,
Жанындагы ак сакал,

Көздөн кайым болгону [143, 344-б.].

Ошентип баатырга Баба дыйкан жолугуп, экөө дыйканчылык кылып дан эгип, натыйжада Аккуланы данга алмашып алат:

Манас өөдө турганда

Көңүлү атка бөлүндү,
Жетелеген чоң кула
Бурак аттай көрүндү.
“Кечээ Бабадыйкан карынын,
Айтканы анык тушу экен,
Айтып кеткен Кула аты
Анык өзү ушу экен.
Кең көкүрөк, тайкы жал,
Кетмен туяк, кең соору,
Аркар аяк, капкан бел,
Алыска чыдаар мал экен.
Атасы тоонун кайыбы,
Энеси чөлдүн бууданы,
Куп келтирип, куп жасап,
Кудайдын буйруп турганы.
Кайыбынан кабылган,
Жасаган экен жараткан,
Жаныбарым Аккула

Кайманадан табылган!”[143, 348-б.].

Дегинкиси элде колдоочу, пирлер, алардын катарында Кызыр жолугуп, даарыган адам бат эле иши оңолуп, бакыт, кадыр-баркка ээ болуп кетет деп түшүнүлгөн. Ошого бата бергенде Кызыр ата жылоолосун делет. Дөөлөттүн келишин эмгектен эмес, кандайдыр бир Кызыр аталган кереметтүү күчтөн келет деп ишенишкен.

Ал эми Баба дыйкан эгиндин, дандын ээси, колдоочусу деп тааныган. Кыргыздын салтында түшүмдүн берекесин Баба дыйкандан сураган, ал үрөндүн өнүшү эгинге илдет аралабоосу, данга береке берүүсүн калкалап сактап турат, үйүлгөн данга боз кептер конуп кетсе түшүмгө береке берет деген бекем ынаным болгон.

Колдоочулар тууралуу элдик ишенимдер эпостун “Семетей бөлүмүндөгү окуяларда тыгыз кездешет. Каныкейдин Семетейди Букарга ала качышы, Тайторуну чапканы, Семетейдин Таласка кайра кайтканы окуяларын алсак, Каныкей менен Чыйырды Абыке Көбөштүн кысмагынан Букарды көздөй качып кетип жаткан жолдо жети күн ачка калышып, Сыр-Дарыядан өтө албай турганда Каныкейдин жалынып турган жери:

Кол бергеним - Кожакмат
Көзүңдү качан саласың,
Кол беришкен - кырк чилтен,
Оо, Кудай, качан бир колдоп аласың?
Кең дайра кемел бирлерим,
Кешиги жок канчыкты
Качан бир колдоп аласың?
Кара чаар кабылан,
Канкорумдун жолдошу
Капталымдан чамынчы,
Чолок куйрук арслан,
Канкорумду колдоп жүргөн бирлери,
Ушу бүгүн маа кабылчы!
Кырк чилтен, кызыр Илиясым,
Кысталдым бүгүн жол берчи.
Жыңайлак кызыл дубана,
Кайгыртпай мага кол берчи,
Күпүлдөп аккан чоң дайра,
Бүгүн күйүттүү жанга жол берчи!” [143, 73-б.].

Каныкей менен Чыйырдыга Бакай жолугуп, аларды Сыр-Дайрадан өткөрмөк болуп Бакайдын жалынып турган кезинде да колдоочулардын жөлөгүн күтүп жалынуу бар:

Сырттан Бакай камынып,
А дүйнө кеткен Манастын

Арбагына жалынып:
“Колдогонум Кожосан,
Колтугуман жөлө деп,
Кол бергеним Ак эшен,
Бет алдыма келгиндеп,
Кара чаар кабылан
Капталыман чамынчы,
Чолок көкжал арыслан,
Бөйрөгүмөн камынчы,
Суу атасы Бууракан,
Сайың чыгып жол берчи,
Алмамбет, Чубак аты уйкаш,
Жетимиңе кол берчи,
Кырк чилтен, Кызыр Илиястар
Кыйналып кеттим жол берчи!”[145, 97-б.].

Бул кайрылуулар жогоруда аталган жер-суу ээлерине, пирлерге карата элдик көөнө ишенимди көрсөтүп турат.

Эпосто жогоруда белгиленгендей, перилер түшүнүгү бар. Перилер көктөгү теңирлердин кызы деп саналып, “Манас” эпосунда Манастын колдоочусу пери Кызыл кыз ар кандай кырдаалда Манасты колдойт. “Семетейде” Айчүрөк перинин кызы болуп атасы Акункан ууда жүргөн кезинде таап багып алат. Эпостогу аялдардын образдарынын эволюциясы тууралуу эмгегинде окумуштуу Н.Х. Бекмухамедова пери кыздары, алардын образдык өзгөчөлүгү, сюжет куруудагы кызматы тууралуу баяндап келип төмөндөгүдөй оюн билдирет: “Ошентип, “Манас” үчилтигинин монументалдуу варианттарында сыйкырдуу кыздардын тиби кеңири учурайт. Алардын арасынан жеткилең көркөмдүктөгү деп Көкмончок перинин, Алмамбеттин аялы Аруукенин, эпостун экинчи бөлүгүндөгү борбордук образ Сейтектин энеси, Семетейдин аялы Айчүрөктүн образын эсептөөгө болот. Бул типтеги каармандардын негизги ачык айырмаланган жактары – “кудай

тарабынан жаралгандыгы”, сыйкырдуу башка нерсеге айлануусу, өзгөчө сулуулугу, магиялык касиеттери аркылуу курман болгон баатырларды кайра тирилтүүсү көпчүлүк архаикалык түрк-монгол эпосторунун аял каармандарынын мотивдери менен айкалышат, бул Борбордук Азиядагы элдердин мифологиялык катмарларынын жалпы фольклордук генетикалык башаттары жөнүндө баяндайт” [19, 33-б.].

Кыргыз элинин мифтик түшүнүгү боюнча дөөлөр Көйкапты мекендеген адам кебетелүү, бирок, тулку бою өтө зор, жалгыз көздүүмакулук экени элестетилет. Дөө “Манас” эпосунда мындай деп туруктуу сүрөттөлөт: «Жылып жүргөн бир тоо бар, тообу десе дөбөдөй, маңдайынан бырышы, эл жайлоочу төр өңдүү, маңдайында жалгыз көз орто толгон көл өңдүү, каш кирпичин караса, карагай токой жер өңдүү, маңдайында жалгыз көз орто толгон көл өңдүү» [140, 143-б.]. Ошентип, дөөлөрдүн көркөм бейнелери эпосто таң калаарлык даражада көркөмдүктө сүрөттөлгөн. Кыргыздардын мифтик баяндарында, дөөлөрдүн жандары денелеринде эмес башка нерселерде болору айтылат. Ошондой эле жиндер тууралуу сюжеттик мотивдер да эпостон орун алган.

Көөнө түшүнүктөрдө жиндер киши жашабаган ээн жерде, талааларда, булганыч жерлерде өмүр өткөрүшкөн. Адар адамдын денесине ооз аркылуу кирет экен жана ачык калган тамак-аштарга жабышат деп ынанган. Кишиге чалдыккан оору-сыркоолордун себептерин адамдар биле албаганда, аны түшүндүрүүгө дараметтери жетпегенде мифтик таанымга салып, примитивдүү элестетүү менен жин образын жаратып түшүндүрүүгө аракеттенип, ал тууралуу уламыш, жомок жаратып айтышкан.

Кыргызда ошондой эле жылдыз, чагылган, куюн, жамгыр сыякуутабият кубулуштарын, булак, көл, арашан, арча — ажайып кооз жайларды касиетүү деп эсептешип, ошол ар бир мазарга табынуунун ырааты, айтар ниет-тилек сөздөрү, алкоолору, жол-жобосу болгон. Ата-бабанын арбагын таюу кыргыз рухунун баштапкы түшүнүктөрүнүн бири эсептелет. Биз карап жаткан “Манас” эпосунда Семетейдин, Сейтектин, башка каармандардын ата арбакка

сыйынуусу тыгыз кездешет, ар кандай чоң ишти баштаар алдында курмандык кылып, бээ баштаган мал союп, кан чыгарып, ата-бабанын арбагын тайып, жараткан өзү жар болсун деп жалынып, жолдорунун ачылышын сураган жерлери дээрлик ар бир ири окуянын алдында орун алган.

Арбак ишеними элдеги көөнө түшүнүктөрдүн бири. Аларды тайып туруу кийинки муундун милдети. Анткени арбак ыраазы болсо гана тирүүлөрдүн иши жүрүшөт. Ата-бабанын арбагына табынуу “Манаста” сакталган. Эпосто Манастан уулу Семетей, чоролору согушка аттанганда баатырдын күмбөзүнө кудайы кылып, арбагына сыйынган. С. Каралаевдин айтуусунда Семетей жортуулга барарда атасы Манастын жүрүшкө чыкканда алдырып жүрүүчү жан казанын кайнаттырып көрүп төлгө кылуусу бар, эгер казан жакшы кайнап чыкса анда баатырдын жолу болот, тескерисинче болсо анда жолго чыкпай эле койгону оң деп түшүнүлгөн. Манастын арбагы баатырларды дайым колдоого алган. Бул кийин салтка айланып, азыр да күчүндө. Атүгүл 1941-45-жылдагы Ата Мекендик согушта кыргыз жоокерлери Манас баатырдын арбагына сыйынып, жардам сурашканы айтылып келет. Ошондой согуш ардагерлеринин биринин эскерүүсүндө, эртеси чабуулга чыгабыз деп турган түнү жатарда кыргыз жоокери Манастын арбагына кайрылып аман сактоосун тилеп жатат, Манас баатыр түшүнө кирип: “Оңго бурул”, - дейт, ошондон кийин ойгонуп кетет. Эртеси катуу согуш болуп ок жаап жатканда эсине түшө калып оңго бурула калат, снаряддын огу кайып өтөт да аман калат.

Теңирчиликте изилдөөчү Ч. Өмүралиев терминдин түпкү маанисин “тең” түшүнүгүнө байланыштырып карайт [85, 27-б.]. Чынында эле Теңирчилик жаратылыштагы тең салмактуулукка негизделип көчкмөн турмуштун шарттарына туура келүүчү ишеним болуп көчмөн элдин көкүрөгүндө жашаган. Сыйынуучу үйү отурукташпаган, улам жылып жүргөн элде болбой, ачык диний-философиялык көз караш катары жашаган. Анын эрежелери көптөгөн кылымдар өтүп биздин доорго фольклордук жанрдагы этнопедагогикалык мааниге ээ болгон накыл сөз, макал-лакап түрүндө жетти.

Элдин рухий турмушунда диндин маанилүү орду бар экенин изилдөөдө баса белгиледик. Кыргыздарда диндин алгачкы формаларынын калдыктары азыр да сакталып калган. Азыркы Кыргызстандын аймагында исламдын таралып башташы IX-XII кылымдарга таандык. Кыргыздар алгачкы көөнө ишенимдерин дээрлик XVI кылымга чейин гана эмес, андан кийин да узак убакыттарга чейин кармап келишкени белгилүү. XVII кылымда Тенир-Тоолук кыргыздарга жунгарлардын бир катар кол салууларынын мезгилинде кыргыздардын бир бөлүгү мусулман калкы жашаган Фергана өрөөнүнө жана ага тутумдаш тоолуу райондорго оошуп отурукташуусуна байланыштуу мусулман дини кыргыздарга кеңири тарала баштаган, натыйжада кыргыздар жаңы дин болгон исламды тездеп кабыл ала баштайт. Бирок Жуңгар хандыгы кулагандан кийин кыргыздардын мурдагы жашаган жерлерине кайтып келиши менен алардын мусулмандашуу жараяны кайра жайлаган. Кыргыздардын арасында ислам дининин өтө кеңири таралышы Кокон хандыгынын учуруна туура келет. Анткени, динди таратуу Кокон башкаруучуларынын саясатынын бир бөлүгү болгон. Кыргызстандын аймагындагы стратегиялык мааниси бар жайларда чептер курулуп, мечиттер салынып, кокондук молдолор мечиттерди тейлей баштаган, анткен менен кыргыздардын диний турмушунда мечиттин ролу чектелген абалда болгон. Себеби, мечиттер көбүнчө отурукташкан чөйрөдө, когондолуп тосулган жерлерде тургузулуп, кыргыздар болсо эркин менталитетине ылайык алардан алысыраак көчүп жүрүшкөн. Ошого карабастан XIX кылымда кыргыздар маңызын терен түшүнбөсө да, исламдын негизги ырым-жырымдарын активдүү өздөштүрө баштаган. Исламга чейинки коомдук өнүгүүнүн ар түрдүү баскычтарынан калган диний ишенимдер каада-салттарда ислам менен бир катарда, айрым учурларда ага аралашып жашап келген.

Кыргыз эли исламга чейин тутунган теңирчилик дини элдин рухий өнүгүшүнүн маанилүү баскычы болгон. Ал адам ой жүгүртүүсүнүн конкреттүү кырдаалдагы тар алкагынан чыгып, жалпыланган абстракттуу ой жүгүртүү менен дүйнөнү таанып-билүүгө өтүүдө чоң роль ойногон. Мында

бир жагынан табият менен коомдун мыйзамдарын таанып-билүүдөгү түшүнүктөр жана улуттук уңгулардын жардамы менен турмуштук тажрыйбаны жалпылоо болсо, экинчиден жашоодогу ургаалдуу өнүгүү бирге алынгандыгы байкалат.

Алгачкы мезгилдерден тартып эле калган бардык түрк уруулары сыяктуу кыргыздар да Көк Теңирге ишенишкен. Көк Теңир ишениминде теңир баарынан жогору турган, кудуреттүү зат болуп эсептелген. Адамдын жашоосундагы ийгиликтер менен кыйынчылыктар, бактылуулук бактысыздык теңирдин буйругу менен болот деген түшүнүк орун алган. Психологиялык өнүгтөн караганда деле жашоо кыйынчылыгына тушуккан ар кандай адам өзүнө рухий таяныч издери чын. Мында, албетте, диний ишеним, кудай жардамга келет. Кудай түшүнүгү адамга жаратуучу жана колдоочу, кээде сыноочу, сындан өткөндөргө жакшылык ыроолоочу колдоочу катары келери белгилүү.

Эпосто кудай жөнүндө ага “көрбөй туруп ынангын” деп берилип, мындан ой жүгүртүүнүн абстракттуулугуна өтүү байкалат. Ушуга окшогон мисалдардан “Манас” эпосунда бир кудайга ишенүү исламга чейин эле болгонун баамдасак болот. Маселен, Көкөтөй хандын жерге берилиши жөнүндө айтылып жатканда: «Кымыз менен жуудуруп, кылыч менен кырдырып» деген саптар бар. Бул эски, шаманизмге чейинки ишенимдерге негизделген. Өлүктү жерге берүүнү кыргыздардын “сөөк коюу” деп атоосу байыркы денени сөөктөн ажыратып туруп, сөөктү көмгөн мезгилдер тууралуу баяндайт. “Манаста” бир кудайга ишенүү — монотеизм маселеси теңирчиликке байланыштуу. “Манас” эпосунан башка кыргыз элинде “Отор хан” эпосу айтылган деген маалыматтар учурайт. Аны Балыкооз манасчы, Тоголок Молдо да айткан экен. Анда кыргыз элини Теңирге сыйынганы боюнча маалыматтар берилген. 1952-жылы “Манас” эпосунун элдүүлүгү боюнча Фрунзе шаарында өткөрүлгөн илимий конференцияда жасалган баяндамаларда да кыргыз элинин теңирчилик динин тутунганы айтылган.

“Манаста” исламга чейинки дин теңирчиликтин элементтерин эпосто жыш

кездешет. Эпосто жаратылыш кубулуштарына, арбактарга, жер-сууга, Көк Теңирге, Умай энеге сыйынып-тайынган эпизоддор арбын учурайт. Мындан кыргыздар көөнө доорлордон эле диний көп түрдүүлүккө толеранттуу мамиле жасаганын көрүүгө болот. Аталган диндерди кыргыз эли башынан кечирип келгендигин эпостун сюжетинде поэтикалык формада сакталып калган. Коом турмушундагы көрүнүктүү окуялар эпостун өзөгүн түзгөн негизги сюжетке айланган жана ар бир доор өз изин калтырган жана мындан эпикалык катмарлануулар келип чыккан. Элдин эсинен чыкпай калган баатырлардын калкты жоодон коргоодогу эрдиктери ырга айланылып, каармандык баяндын тутумунда туруктуу орун алган. Булардын ичинде каармандар алдына койгон максатарын ишке ашырууда тилек тилеп, жер-суу ээлерине, Көк Теңирге сыйынганы, кайсы бир буюмду касиеттүү зат катары кармап, ал аркылуу көздөгөн максатына жетүүгө далалат жасаганы эпосто көөнө диний мотивдер катары сакталып калган.

“Манас” эл турмушундагы ургаал окуялардын жыйындысы катары, өз катмарларында бардык доордун изин өзүнө камтып алып, кайра көркөм сөз менен элге жеткирген чыгарма. Көөнө ишенимдердин бир нече түрү кабатталып келип жатканы ушул оозеки жашаган чыгармадагы катмарлануу жараянына байланыштуу. Эпосто маселен бир эле учурда маркумду жерге көмүүдө “кылыч менен кырдырып, кымыз менен жуудуруп” деген саптар эзелки сөөк коюу салтын билдирсе, бул саптарга улап эле “ак кепиндеп аруу жууп” жерге берди дейт. Бул мусулманчылыктагы өлүк көмүүгө мүнөздүү көрүнүш. Мындан байкалып тургандай, бир эле эпизоддо эки түрдүү сөөк коюу ырымы сүрөттөлүп жатат. Биринчи сапта салттуу поэтикалык айтым кетип, ага улай кийинки доордо кыргыздар кабыл алган ислам дининин сөөк маркумду узатуу жөрөлгөсү берилип жатат. Эпикалык ойломдо ушундай кош жарыш орун алган байыркы жана кийинки доорлордогу диний түшүнүктөргө байланыштуу салттык жөрөлгөлөр сюжеттик тутумда сакталып келет. Бул сыяктуу кайсы бир деңгээлде карама-каршылыктуу көрүнүштөрдү эпостун оозеки табиятына, фольклордун мыйзамченемдерине байланыштырып

кабылдоо керек. Логикалык жактан байланышпай калагандай көрүнсө да мындай кырдаалдарды эпикалык ойломдун көп доорлорду камтыган салтына жана кийинки кылымдарда келип кирген жаңы диний ишенимдер боюнча маалыматтын берилиши деп түшүнүү туура болот. Ошондой эле “Манастагы” көөнө ишенимдер менен бир катарда эл байыртадан карманып келген үрп-адаттарды, каада-салттарды өз ичине камтып, этностун жашоо образын чагылдырып турат.

“Манаста” байыркы жашоонун издери бар, алар жер каймактагандагы, андан соң топон суу жөнүндөгү адамзаттын жашоосунун өтө узак мезгилдер мурунку ынанымын баяндаган окуялар. Ырас ошондой болгон соң, ал мезгилдерге ылайык адамзаттык көөнө түшүнүктөр кошо берилет. Аларда конкреттүү нерселер жана абстракттуу түшүнүктөр айкалышта болуп, жалпылоолор бар. Маселен С.Орозбаковдо азыр географиялык ареалдарда жок экзотикалык жаныбарлар да берилет: «Жабыр баян деген бар, пил, керикти жеген бар» дейт. Ошондой эле кылыч куйрук баяс аттуу жаныбар да жырткыч жандык катары сыпатталат. Ал Манаста Алоокенин ажайыпканасындагы жаныбар болуп саналат. Эпосто “Кылыч куйрук Баяс бар” деп сүрөттөлөт. Ал токойду аралап өткөндө куйругу менен чапкан куу жыгачтар өрттөнүп, карагайлар каршы-терши кулайт, кырк жолборс бир келсе да таш талкан кылып чайнап, жутуп салат. Кыргыз эли өзүнүн өсүш жолунда, кылымдардын тереңине сүңгүп кирген тарыхында узак, татаал кылымдарды башынан өткөрүп, эпикалык маданияттын эң бийик үлгүлөрүн жаратууга жетишкен. Коңшу жашаган элдердин адабияты, маданияты бири-бири менен канатташ өнүгүп, өз ара таасирленген.

Көлөмү менен да, кыргыздын байыркы убактардагы турмушун, үрп-адаттарын, эстетикалык табияты менен этикалык түшүнүктөрүн, дүйнөгө, коомго, жаратылышка карата мамилелерин, баштапкы көөнө ишенимдерин, элдик билимдерди камтыган терең мазмуну менен да айырмаланып турган “Манас” эпосунун темасынын ар жактуулугун, мазмунунун тереңдигин, өзгөчө бийик көркөмдүк деңгээлин эске алганда түрдүү өңүттөн изилдөө

үчүнпермет болуп бере турган материалдарга бай. Эл башынан өткөргөндөрдү чагылдырган терең мазмунун, берген маалыматтарынын өзгөчө кенендигин кыргыз эли жараткан уникалдуу керемет катары баалоого арзыйт.

“Манас” эпосунун байыркы сюжеттик тутуму башка элдердин оозеки адабиятына тикеден-тике таасир этпесе да чыгармачылык алакада болгон эпос айтуучулар тарабынан кыйыр таасирлер алынган болуусу мүмкүн. Аны бул жагдайда башка элдердин эпикалык мурастары менен салыштырмалуу илктөөгө алуу, типологиялык жалпылыктарын өзүнчө кызыгууну туудурмакчы. Мындай изилдөө коңшу жашаган, тектеш элдердеги эпостордун жаралуусу, бири-бири менен байланышы, поэтикалык ыкмалары кайсы доорго туура келери жана эпостордун өзүнчөлүгү боюнча түшүнүк алып, аларды аныктоого жардамдашат. Негизи түрк элдеринде илгери жаратылышка, тегерегиндеги айбанаттарга адамдын касиетин ыйгаруу, аларды жандандыруу түшүнүктөрү кеңири тараганы белгилүү, алар элдердин мифтик көз карашын чагылдырганын айгинелеп турат, жана мифтен акырындап абстракциялуу ойломдун күч алышы менен диний ынанымдарга багыт алуу башталган. Ушулардын баары ордун тапкан «Манас» эпосу элдин ой-тилегин, көңүл көйгөйүн билдирүү менен бирге гуманисттик моралдын жарчысы катарында тарыхыбыздын узак катмарында өзүнүн өнүгүүсүн токтоткон эмес. Көчмөн турмуштун өтө кыйын шарттарына байланыштуу руна жазуусун жоготуп алган кыргыз эли маданиятын оозеки чыгармачылыкка топтоштуруп, аны жогорку чеберчиликке чейин өнүктүргөн. Эпостогу көркөм рухийдүйнө таануу элдин акылы менен адамдардын бир канча муунунун оозеки сөз тажырыйбасынан топтолгон.

Жогоруда белгиленгендей, «Манас» эпосунун сюжети көп катмардуу табиятка ээ, анын бизге чейин келип жеткен салттуу тексттери оозеки формада узак жашоосунда көп өзгөрүүлөргө учурагандыгы талашсыз. Эпостун мазмунунан алгачкы коомдук уруучулук түзүлүштүн мамилелерин сактап жүргөн легендалар менен мифтерди да, алгачкы феодалдык мамилелердин элементтерин да көрүүгө болот. Бардык ушул этаптарда жакшылык менен

чындык өндүү жогорку идеяга толгон элдин түшүнүгүнүн изи сакталган тамга баскандай сакталган. Эпостун калыптануу жана пайда болуу жараянында ишенимдер эзелки доордон тартып кийинки мезгилдерге чейинки формаларында учурайт. Эпостук материалдар менен бирдикте эле бул маселенин башын ачып алууда фольклор илими менен байланышкан этнография, археология, лингвистика, антропология илимдери көмөктөшөт.

Байыркы кыргыз маданияты менен азыркы түрктүлдүү тектеш элдердин маданиятынын ортосундагы көп сандаган материалдык да, маданий дагы жалпылык бар. Мисалы алтайлык менен кыргыздын элдик жыл сүрүүлөрүнөн, элдик оюндары менен медицинасынын, музыкалык аспаптарынын, көркөм кол өнөрчүлүгү менен оозеки чыгармаларынын окшоштуктарын, аларда тотемизм, шаманизм, тенирчиликте бирдей кездешерин, ошондой эле уруулар боюнча да мундуз, төөлөс, могол, меркит, найман, кыпчак аттуу уруулардын аталган этностордо бар экендиги буга күбө.

«Манас» эпосунда реалдуу турмуш, тарыхый окуялар кыргыз элинин тагдырына байланыштуу көркөм чагылдырылган. «Манас» эпосу кыргыз улутунун тарыхын, турмушун, салт-санаасын тааныта турган энциклопедия болуп эле калбай, кыргыздын рухий дүйнө тарыхын, кыргыздын дилин, динин, дүйнөнү андап билүү, табиятты таанытуудагы түшүнүктөрүн жалпылаган кыргыз рухунун мурасы. “Манас” эпосу — дүйнөлүк маданияттын казынасына кошулган кайталангыс салым, поэтиканын эстеликтеринин бири жана кыргыз элинин чыгармачылык генийинен жаралган көркөм чыгарма катары улам толукталып келген көркөм туунду, адамзаттык көөнө диндерди камтыган рухий курал, элдик көркөм мурас.

Элдин рухий жөлөк издеген талабына ылайык келип чыккан тенирчилик ишеними мифологиядан башат алган көөнө аң-сезимдик деңгээлдин көрүнүшү болуп, кийинки мезгилдерде абстракттуу ойломдун деңгээлине чейин өсүп чыккан. Көк Теңирге табынуу, ага үмүт-тилектерин билдирүү элдин аң-сезиминде бирдей орун таап, коомдук эстутумдан эпоско өтүп, “Манастан” орун алган.

Жыйынтыктап айтканда, элдик оозеки чыгармачылыкта, анын ичинде кыргыз эпосторунда диний культтарга, образдарга, сюжеттерге, мотивдерге кайрылуу дүйнө таануунун эстетикалык кеңири контекстте жакшылык, жамандык, өмүр, өлүм сыяктуу түбөлүктүү маселелерди андап түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Эпостордун философиялык маселелерди чагылдыруудагы өзүнө таандык жеке өзгөчөлүктөрүнө карабастан, алардагы байыркы ынаным-ишеним мыйзамдары менен шартталган теңирчилик, шаманизм ишенимдеринин өз ара бирине-бири жалгашкан улантуучулугу байкалат. Ошол доордун атмосферасына кирүү үчүн элдин дүйнөгө көз карашынын рухий турмушунун терең маңызын ачуу керек. Бул элдик эпостордун этностук турмушундагы гана эмес дүйнөлүк маданияттагы маанисин аңдоого мүмкүнчүлүк берет. Мындай терең жана кеңири кабылдоого жетишүү адамзаттын байыркы башаттарына, алгачкы коомго жана мифологиялык көз карашына кайрылуу менен гана жүзөгө ашмакчы. Ошондуктан диний-мифологиялык ой-жүгүртүү, сакралдуу көзкараш, түшүнүктөр эпостун сюжетин коштоп жүрөт. “Манас” эпосунда дүйнөнүн моделинин диний-мифологиялык концепциясы биздин жер шартыбызга ылайык тоо, боз үй, арча жер үстүндөгү жана жер астындагы дүйнө, Көкө Теңир камтыйт. Фольклордук жана этнографиялык материалдар адамзат тарабынан өткөн доорлордо иштелип чыккан рухий маданиятынын топтомун жеткирди. Фольклор, анын ичинде эпостор эл, этнос, алардын байыркы диний ишенимдери тууралуу көп жактуу маалыматты сактаган нукалуу үлгү болуп саналат.

III глава боюнча корутунду

Көөнө ишенимдердин түпкү жаралышында адамзаттын алгачкы жамааттык коомдогу баёо аң-сезими өзөк болуп, өзүн курчап турган чөйрөдөгү түрдүү кубулуштарды көөнө ишенимдин негизинде түшүндүрүүсү берилген. Байыркы ишенимдер дүйнөнү таанып-билүүнүн илимге чейинки көз караштарынын синкреттик биримдигинен түзүлгөн.

3.1. “Манас” эпосундагы исламга чейинки көөнө ишенимдердин эпосто эпикалык мотив катары кездешүүсү, анимизм жана ага ага байланыштуу ишенимдердин эпосто көркөм чагылдырылышы. “Манас” эпосунда исламга чейинки байыркы түшүнүктөр кеңири кездешип, сюжеттик курамда эпикалык мотив катары кызмат өтөйт. Коомдук аң-сезимдин бир түрү катары мындай ишенимдер эзелки доорлордон бери карай жашап келет жана кыргыз фольклорундагы “Манас” эпосунда өз ордун тапкан. Алгачкы диндик көз караштардын элементтерин, анын ичинде “Манас” эпосундагы анимизмдин белгилерин байкоого болот. Аталган көөнө ишеним кыргыз элинде эле эмес, тектеш түрк-монгол элдеринин фольклорунда бирдей учурайт. Анимизм предметтер, кубулуштар керемет күчкө ээ, алардын үстүнөн көзөмөлдөп туруучу рухтардын бар экендигине ынаным болуп саналат. Ал боюнча курчап турган чөйрөдө ак жана кара рухтар бар. Адамзат табиятка, андагы көрүнүштөрдүн ээлерине курмандык чалып, сыйынган. Анимисттик ой жүгүртүү “Манас” эпосунда учурайт. Анда тилек айтуу менен мал союп курмандык чалуулар сюжеттик түзүмдөрдө көп кездешет. Жандын түбөлүк жашоосу анимисттик ойлоонун туундусу болуп эсептелет.

3.2. Тотемизм, ага байланыштуу ишенимдин эпосто көркөм чагылышы

Эпостогу көөн ишенимдердин ичинен тотемизм кеңири кездешкени жана байыркылыгы менен айырмаланат. Алгачкы коомдогу адамдардын дүйнөтаанымында тотемдик ишеним маанилүү орунду ээлеген. Байыркы эл катары кыргыздарда “бөрү” жана “бугу” тотеми өтө кеңири тараган. Бөрүнү өзгөчө баалоо “Манас” эпосунда көркөм жалпыланган формада ачык көрүнөт. Маселен, эпостун баш каарманы “көк жал Манас” деген эпитет менен мүнөздөлүп, таза тотемдик түскө ээ. Негизинен тотемисттик көз карашта табият, андагы түрдүү жандуу, жансыз заттар менен адамдын биримдиги тууралуу ой жүгүртүү алгачкы диний ишенимдердин келип чыгышына түрткү болгон аларга мүнөздүү белги болуп саналат. Эпостогу тотемисттик байыркы ишенимдин сюжет курууда өзүнө таандык белгилүү деңгээлдеги ролу, кызматы бар. Ал каралып жаткан эпосто образ жаратууда да белгилүү деңгээлде роль аткарган жана көөнө элдик ишеним катары эпостун тутумунда сакталып биздин күндөргө жетип келди.

3.3. Шаманчылык менен жайчылык касиеттин байыркы элдик ишеним катарында эпосто көркөм чагылдырылышы. Шаманизм кыргыз эли тутунган көөнө ишеним болуп саналат, анын жөрөлгөлөрү учурда калк жашоосунда сакталып калган. Биринчи алар түз эле мааниде кабылданса, кийин жөрөлгө формасына өткөн. Арчадан, адырашмандан ысырык салып, арча түтөтүү, аластоо, жалгыз дарака тилек айтып чүпүрөк байлоо муну көрүнүштөрүнөн. Эпосто шамандык өнөр, анын ритуалдары, элдик ынанымдары сюжеттик тутумда орун алган. Шамандык өнөр, же кыргызча айтканда бакшылык ырымдап-дарымдоо процессинде аткарылуучу жөрөлгөлөр, ритуалдар менен коштолот. Эпосто төрөттө кыйналган Чыйырдыга бүбү, бакшылардын чакырылгандыгы, аялдын бакан кармап төрөөсү тууралуу баяндалат. Ал эми аялдын баканды таянып төрөшү баланын бакандай бекем адам болуусу жөнүндөгү тилектен, ырымдан келип чыккандыгы тууралуу элдик жөрөлгө экендигин белгилүү. Мында Умай эне бала менен энени кароо, колдоо, жардам берүү, сактоо функциясын аткарса, бакшылардын аткаруучу кызматы кыйла кеңири болуп, алар жин ооруларын

сакайтуу, аба ырайына таасир этүү сымал функцияларды да аткарышкан.

3.4. Кыргыздын көөнө ишениминдеги жана эпостун сюжетиндеги фетиштик көз караштар. Фетишизм — “Манастагы” көөнө ишенимдердин бири, ал тууралуу маалыматтар эпостун сюжеттик катмарлануусунда сакталып калган. Эпостогу мифо-поэтикалык чыгармачылык адамдардын рухий турмушу жана диний элестөөлөрү менен тыгыз байланышта келет. Бул алгачкы жамааттык коомдогу адамдардын магиялык күчтөрдү буюмдарга, алсак тумарга, тулга ж.б. таандык кылуусу, анын колдоосуна ишенүүсү менен түшүндүрүлөт. “Манас” эпосундагы архаикалык ой жүгүртүүнүн фетишизм сыяктуу көөнө ишенимдин формасы анын сюжеттик тутумунда байыркы доорлордон бери жашап, сакталып келгени элибиздин архаикалуу түпбашатынан кабар берет.

Көөнө диндер бири-бири менен генетикалык байланышта болуп, улануучулук (преемственность) мүнөзгө ээ. Алардын ар бири өз тамырларында өнүп-өсүп, элдин материалдык жашоосунун белгилүү бир конкреттүү шарттарын чагылдырууда кызмат өтөйт жана алардын аталган функциясы эпостун сюжеттик тутумунда орун алган.

3.5. Теңирчиликтин эпостогу мотивдери, кыргыз элинин рухий маданиятынын өнүгүү контекстиндеги орду. Теңирге сыйынуу, аны бизди жараткан эгебиз деп билүү теңирчилик ишенимине мүнөздүү болсо, жан-жаныбар, дарак, чөптөрдүн колдоочу ээси бар деген ынанымдар муну толуктап турган. Ошондой эле адамзаттын тукумун улррчу эне менен наристенин колдоочусу Умай энеге, түрдүү кол өнөрчүлүк өнөрлөрдүн пирлерине табынуу болуп, байыркы адамдарөзүдөрүн жаратылыштагы башка нерселерден бөлүп карабаган.

Түрктилдүү этностор биздин эрага чейинки доорлордон эле теңирчиликке сыйынып, анда мифологиялык түшүнүктөр доминанттык мүнөздө болгон. Байыркы адамдардын дүйнөкарашы уруунун турмуш тажрыйбасына негизделген жана теңирчилик бириктирүүчү ишеним катары жашаган. Кийинки доорлордо дүйнөлүк диндер тарабынан акырындап сүрүлүп чыга баштаган, бирок такыр жок болуп кетпей оозеки адабиятта, элдик эпостордо көркөм чагылуусун тапкан, жанада кийинки диндер менен

ылайыкташып бириккен. Коом турмушундагы көрүнүктүү окуялар эпостун өзөгүн түзгөн негизги сюжетке айланган жана ар бир доор өз изин калтырган жана мындан эпикалык катмарлануулар келип чыккан. Элдин эсинен чыкпай калган баатырлардын калкты жоодон коргоодогу эрдиктери ырга айланылып, каармандык баяндын тутумунда туруктуу орун алган. Булардын ичинде каармандар алдына койгон максатарын ишке ашырууда тилек тилеп, жер-суу ээлерине, Көк Теңирге сыйынганы, кайсы бир буюмду касиеттүү зат катары кармап, ал аркылуу көздөгөн максатына жетүүгө далалат жасаганы эпосто көөнө диний мотивдер катары сакталып калган.

Көчмөн элдердин жаратылыш менен гармониялуу жашоосу тотемизм, шаманизм, фетишизм сымал көөнө ынынымдардын ишеним түзүмүнүн келип чыгышына түрткү болгон. “Манас” эпосунда мындай көөнө ишенимдер сюжеттик мотивдерде байма-бай учурайт. Бул ишенимдер кадимки жашоодо көптөгөн жөрөлгөлөр менен коштолгон, аларды аткаруу бара-бара салтка айланган. Оттун тазалоочу күчүнө ишенүү азыр да жаш жубайларды улуу от жагып аны айландырууда ж.б. мисалдарда көрүнөт. Баатырлар урушта жеңишке ээ болуу максатында колдоо издеп, Теңирге сыйынган. Жалаң эле согуштук эпизоддордо эмес, башка турмуштук кырдаалдарда да адам баласынынын өзүнүн руаний таянычы болгон асман кудайы Теңирге кайрылып андан көмөк сурашы, белги беришин, колдоп коюусун зарлап өтүнгөнү адмзатка кудайдын канчалык маанилүүлүгүнөн кабар берет. Теңирчилик — “Манас” эпосунун салттык сюжетинде өзүнүн туруктуу ордун таап, эпос түптөлгөндөн тартып жашап келе жаткан көөнө элдик ишеним. Кийинки мезгилдерде коомубузга келип кирген дүйнөлүк дин ислам акырындап теңирчиликти сүрүп чыккан. Бирок, табиятка, анын мыйзамдарына шайкештелген көөнө ишеним катары теңирчилик исламды да өгөйлөбөй, аны менен шайкештикке келип гармониялуу синкреттешкен учурларын азыр да байкоого болот. Себеби элдин эстутуму байыркыдан азыркы мезгилге чейинки тапкан, иштеп чыккан рухий байлыктарын жоготпостон эстутум катмарларында аздектеп сактап жүрөт.

КОРУТУНДУ

“Манас” эпосундагы байыркы көөнө ишенимдерди камтыган эпикалык мотивдердин көркөм чагылуусуна байланыштуу изилдөө төмөнкү натыйжаларга алып келди.

Коомду башкаруунун көчмөн цивилизациялык системасы, жөнөкөй адамдардын көөнө ишенимдери кыргыз элинде байыркы доорлордо эле калыптангандыгы эпостордогу мифологиялык башаттарда даана көрүнүп турат. Бул түзүмдүн калыптануусу ички, кыргыз коомунун өзүн байланыштыруу жана сырткы, коңшу элдердин, алардын социалдык өнүгүүсүнүн өзгөчөлүктөрү менен шартталат. Ата-бабаларыбыз Түштүк Сибирь, Урал тоолорунан тартып чыгышта Кытайга чейинки жердеги территорияларда көптөгөн элдер менен коңшу жашап, аларда болуп жаткан окуяларга катышта болуп, маданий, социалдык, рухийтараптан сөзсүз таасирленгендиги буга күбө.

Мифологиянын фольклорго, диндик ишенимдик культтарга трансформациялануу көрүнүштөрү, мисалы, Умай эне культу, ырым-дарым айтымдары (кара курт, жылан чаккандагы дарымдоо, бадик айтуу ж.б.), жер-суулардын, мазарлардын (сакралдык жерлердин) ээси бар деп ага табынуу ж.б. келип чыккан деп айтууга толук негиз бар. Бул өңдүү эпикалык мотивдер кыргыз эпосу боюна сиңирип алган фольклордук жанрларда кеңири кездешет.

Ал эми элде аркы дүйнө тууралуу түшүнүктүн жашоосу, байыркы өлүктү көмүү салттарында буддизм, манихеизм диндеринин таасири ачык көрүнүп турат. Буга мисал катары “Манас” эпосунан Көкөтай ханды көмүү, Манас баатырдын сөөгүн коюу ритуалдарын келтирүүгө болот. Мында маркумдун сөөгүнүн жакшы сакталышына кам көрүү менен анын жаны да калган эл-журтун колдоп турууга жөндөмдүү деген ой айтылат. Өткөн улуу маркумдарга атап мал союлуп эскерүү болуп турган. Манас баатыр өлгөндө Каныкей жана Бакай тарабынан ага даярдалган жай байыркы Египеттеги

фараондордун сөөгү коюлган мастаба, андагы кийинки пирамидаларды эске салат.

Көркөм сөз өнөрүндөгү диний-культтук түшүнүктөр, кыргыз эпикалык чыгармачылыгындагы аталган элдик ишенимдерге кайрылганда ата-бабаларыбыздын көккө (асманга) айрыкча урматтоо менен карагандыгын байкоого болот. Бул жердеги жашоону, адамзатты башкарып турган улуу күч, Көк Теңирдин асманда экендигин туюнгандан келип чыккан. Ошол себептүү жер-суу культтары эпостон өз ордун ээлеген. Диний, культтук салттарды иликтеп чыгуу, өздөштүрүү теориялык жалпылоо алардын коомдук жалпы социалдык-маданий, этникалык тутумдагы ролун, эл тарыхынын түпкү тамырын билүүнүн актуалдуулугу артып барууда. Түрк элдеринин маданий-тарыхый, диний-культтук улантуу ж.б. мурастарына аң-сезимдүү, диалектилик мамиле жасоо тарыхый эволюциянын жараянында салттуу (ядронун) булактын модификациясын жана вариативдүүлүгү, динамикалык өзгөрүүгө жөндөмдүүлүк көрсөтүп турат. Бирок, эпостордогу, эпикалык чыгармачылыктагы архаикалык мотивдер сөзсүз түрдө курчап турган жаратылыштагы стихиялуу кубулуштар менен байланышта болгон. Мындан келип чыккандай элдик оозеки көркөм сөз өнөрүндө, эпостордо көптөгөн байыркы мифологиялык түшүнүктөр, культтар, ритуалдар жетишерлик көп кездешет.

Мифологиялык, диний-культтук түшүнүктөр эпостордо элдик үрп-адаттарда, мифологиялык образдарда чагылдырылып, алардын түпкү тамыры байыркы доорлорго кетип, кыргыз элинин, урууларынын маданий, чарбачылык өнүгүүсүн жаркын, ачык көркөм формада бере алган. Эпостогу чулу бойдон кездешкен жана кийинчерээк абстракцияланып трансформацияланган мифтик көрүнүштөрдө байыркы адамдар, ата-бабаларыбыз көптөгөн табигый, биологиялык, коомдук мыйзам ченемдерди өз алдынча түшүндүрүшкөн. Келтирилген мисалдардан байкалгандай, алар негизинен сыйкырдуу, мифологиялык сюжеттерде берилген. Ошондой эле алар эпостогу Көк Теңирдин культу, ыйык дарак Байтерек, от, очок, үңкүр,

булак культтарынын келип чыгышына шарт түзгөн. Кыргыз эпосторунда тектеш монгол, бурят, алтай ж.б. элдердин таасири менен курчап турган табигый чөйрө, дүйнө, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсүнө байланыштуу көптөгөн шамандык элементтер, буддизмдин катмарлануулары байкалат. Сөз культу, магия сыяктуу уруулук коомдун өнүгүшүнүн баштапкы учуруна тиешелүү ишенимдер дагы байыркы башаттарга ээ.

Түбөлүктүү Көкө Теңир жогорку күч жана түзүүчү башат катары ой жүгүртүүгө кирип, адамдардын иш-аракеттерин жөнгө салып турат, бирок, ал түз мамиледе биз үчүн жабык, кол жеткис. Алар менен байланышка чыгуу үчүн биз ата-бабалардын арбактарына, шаман-бакшыларга кайрылуубуз керек. Кыргыздардын шаманисттик ишенимдеринде жалпы жана жекече, т.а. жалпы элдик (Көкө Теңир), уруулук (жер ээси, булак ээси, уруулук энеси ж.б.) региондук өзгөчөлүктөр сакталган. Ошондой эле жалпы элдик культтар – арбактын, аттын, энелик, ак сүттүк, суунун ж.б. культтары жашап келет. Абстракттуу түшүнүктөрдөн сөздүн культу, ыйык (сакралдуу) сандар культу бар (үч, жети, тогуз, кырк).

Элдик оозеки чыгармачылыкта, анын ичинде кыргыз эпосторунда диний культтарга, образдарга, сюжеттерге, мотивдерге кайрылуу дүйнө таануунун ыймандык-эстетикалык кеңири контекстте жакшылык, жамандык, өмүр, өлүм сыяктуу түбөлүктүү маселелерди андап түшүнүүгө мүмкүндүк берет. Эпостун философиялык-диний мазмундагы маселелерин чагылдыруудагы өзүнө таандык өзгөчөлүктөрүнө карабастан андагы диний-ыймандык мыйзамдар менен шартталган теңирчилик менен шаманизмдин өз ара бирине-бири жалгашкан улантуучулугу байкалат. Ошол доордун атмосферасына кирүү үчүн элдин дүйнөгө көз карашынын рухий турмушунун терең маңызын ачуу керек. Эпостордун этностук турмушундагы гана эмес дүйнөлүк маданияттагы маанисин андоого мүмкүнчүлүк берет. Мындай терең жана кеңири кабылдоого жетишүү адамзаттын байыркы башаттарына, алгачкы коомго жана мифологиялык көз карашына кайрылуу аркылуу жүзөгө ашмакчы.

Ошондуктан изилдөөдө мифологиялык ой-жүгүртүү, дүйнөнүн моделинин мифологиялык концепциясы, сакралдуулук сыяктуу түшүнүктөр тыгыз колдонулду. Кыргыз эпосу “Манастагы” дүйнөнүн моделинин мифологиялык концепциясы биздин жер шартыбызга ылайык тоо, боз үй, арча жер үстүндөгү жана жер астындагы дүйнө, Көкө Теңир ж.б. камтыйт. Фольклордук-мифологиялык жана этнографиялык материалдар бизге адамзат тарабынан өткөн доорлордо иштелип чыккан рухий маданиятынын топтомун жеткирди.

Фольклор, анын ичинде “Манас” эпосу эл, этнос, алардын байыркы ишенимдери тууралуу көп жактуу маалыматты сактаган эпикалык форма болуп саналат. Илимий изилдөөлөрдө эпостун идея, мазмун, сюжет, образдарынын улам жаңы жактары ачыла бермекчи. Уруулук аң-сезим, каада-салт, генетикалык эстутум элдик булактардан рухий кайра жаралууга күч берген башат катары озеки поэзия, эпикалык туундулар убакыттан көз карандысыздыкта жашап, түпкү башталыш катары кызмат өтөйт.

Корутундулап айтканда, “Манас” эпосундагы көөнө мотивдер, анын ичинде байыркы диний ишенимдер эпостун жаралышынын башаттарында турат. Эпостун салттуу сюжети аларды негизге алуу менен курулган жана алардын арасында көөнө мотивдердин өзөк катары сюжет куруудагы ролу зор, чыгарманын түптөлүшүндөгү орду ушуну менен аныкталат. Ошол көөнө мотивдер, анын ичинде элдик диний ишенимдерди камтыган эпикалык мотивдер алгач мифтерден өрүш алып, кийинчерээк, абстракттуу ойлоонун пайда болушу, өнүгүшү менен акырындап бөлүнүп чыккандыгы анык.

Жогоруда белгиленгендерди жыйынтыктоо менен диссертациялык иште төмөнкү жыйынтыктар алынды:

- Көөнө ишенимдер боюнча окумуштуулардын илимий пикирлери, алардын мазмунуна жана баалуулуктарына байланыштуу берген баалары жогору;
- Түрк-монгол элдеринин маданиятын, анын ичинде фольклорун изилдөөдө шаманизмге көп көңүл бөлүнгөнү, анимизм, тотемизм,

фетишизм жана теңирчиликтин “Манас” эпосунда эпикалык мотив катары орун алышы, сюжет куруудагы ролу бар;

- Окумуштуулардын изилдөөлөрүндөгү көөнө ишенимдердин табиятына олуттуу көңүл бөлүнүүсү дүйнөнүн жаралышы, ааламдын, адамдын жаратылышына байланыштуу фольклордук-этнографиялык материалдар кеңири берилген, анын ичинде “Манас” эпосунда кеңири кездешет;
- Көөнө диндер феномени: анимистик ынанымдар, шаманчылык, ата-баба, ыйык жер-суу культу сан жеткис кылымдар бою түрк-монгол элдеринин эпикалык эстутумунда жалпы моралдык ядро болуп сакталып, айрыкча орто кылымдардагы буддизм, христиан дини жана исламга караганда көбүрөөк таасирдүү келет;
- Теңирчилик илимий булактарда бардык түрк-монгол элдеринин дүйнөка-рашы катары эсептелишине таянуу менен, аталган этносторду маданий жана рухий жактан бириктирүүчү күч экендиги белгиленет;
- Теңирчилик дүйнөлүк диндер тарабынан акырындап сүрүлүп чыга баштаган, бирок, кыргыз элинде жана “Манас” эпосунда ушул күнгө чейин анын салттары жана ритуалдары сакталган;
- Кыргыз элиндеги теңирчилик жана исламдык синкретизм, мусулман догмасынын жана Көк Теңирдин алдындагы бирдиктүү кудайга ишенүүгө негизделген көөнө ишенимдин айкалышуу таасири “Манас” эпосунун аталган варианттарынын мисалында тастыкталган.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

Диссертацияда алынган илимий натыйжалар кыргыз фольклористикасында эпос жанрына тийиштүү эпикалык мотивдерди фольклор таануучулук мүнөздө изилдөө ишин мындан ары өнүктүрүүгө түрткү болуп бере алат. Кыргыз элдик оозеки чыгармачылыгындагы элдик поэмалардан да диний эпикалык мотивдерди аныктоо ишмердүүлүгүн колго алууга толук мүмкүн. Ушул багытта изилденген иштер кыргыз фольклористикасынын жаңы багыттарда бутактанып өнүгүүсүндө түрткү, болот. Келечекте кыргыз оозеки чыгармачылыгынын эпикалык үлгүлөрү боюнча төмөнкүдөй темаларда изилдөөлөрдү жасоого болот:

1. Кыргыз эпос таануусунда эпикалык көөнө мотивдердин багытынын түптөлүшү жана өнүгүшү
2. Кенже эпостордогу көөнө диний мотивдердин табияты
3. Кыргыз элдик поэмаларындагы диний мотивдердин орун алуусу
4. “Жаныш-Байыш” эпосундагы көөнө ишенимдер
5. “Жаңыл Мырза” эпосундагы көөнө эпикалык мотивдердин берилиши
6. Жөө жомоктордогу көөнө диний мотивдер ж.б.

Кыргыз фольклорундагы көөнө диний эпикалык мотивдер жөнүндө изилдөөлөрдүн тематикасын мындан дагы байытууга жана арбытууга болотжана изилдөө багытын өнүктүрүү улуттук илимдеги фольклор таануу тармагынын алкагын кеңейтет.

Диссертациялык иштен алынган натыйжалардын практикалык маанисинин негизги жоболору кыргыз элинин көөнө ишенимдерин андан ары тереңдетип изилдөө жараянында колдонууга болооруна байланыштуу. Дин, маданият чөйрөсүндөгү саясат азыркы мезгилде объективдүү, илимий негизделген, перспективдүү жоболорго муктаж. Ошондуктан, каралып жаткан маселенин темасы окумуштуулар чөйрөсүндө кызыгуу жаратуучу практикалык мааниси бар.

Айрым сөздөрдүн түшүндүрмөсү

Абсун – сыйкыр, дуба, кубулта турган дуба. “Манаста” аярлар, жайчылар абсун окуп дем салганы тууралуу айрым сюжеттик мотивдерде берилет.

Ажайып – (араб. Азайем) - сыйкыр, дуба, сыйкырдуу окуу.

Ай туяк – түлөөгө, курмандыкка мал чалуу расмисинин көрүнүштөрүнүн бири. Бул жерде жылкы союлат. Айга (курмандыкка чалынуучу малдын туягы ак түспөлүнө ээ экендиги - ай туяк), ак түскө (курмандыктын талабына ылайык малдын ак түстө болуусу – ак боз бээ) табынуудан даана көрүнөт.

Акырет – (араб. ахерет) о дүйнө, тиги дүйнө. Ислам дининде акырет деп, исламга чейинки көөнө ишенимдерде аркы дүйнө деп аталган.

Акыр заман – (араб. ахира,) акыры, аягы. Бул дүйнөнүн аякташы. Исламга чейинки көөнө ишенимдерде алаамат, азаптуу, кыйын учурга туш болуу б.с.

Алтын бут — сыйынуучу кудайдын колдо алтындан жасалган кебетеси.

Анимизм — бардык конкреттүү жана абстрактуу предметтер кереметтүү күчкө ээ, аларды башкарып туруучу жандары болот деген ынаным.

Ант — бузулбас ыйык убада, бүтүм. Эпосто антташып достошуу салты бар. Каармандардын мындай антынан жомоктун чыгыш доорунда же андан кийинки диний ишенимдерде бологондугу жана сөздүн магиялык күчүнө ишенгендиги, шамандык түшүнүктүн болгондугун айгинелейт.

Арбак — (араб. арвах, “рух” деген сөздүн көптүк түрү, мааниси жан, тен дегенди билдирет). Арбак эпосто каармандарды кыйын шарттарда коргоп, аларга жардам берүүчү кереметтүү күч болуп саналат.

Аяр — сыйкырчы, эпосто колдоочу, коргоочу деген да мааниси бар.

Баабедин — Бахауддин деген ысымдын кыргызча аталышы. Диний уламыш боюнча Бухара шаарынын колдоочу пири. Диний мүнөздөгү бул ырым- жырымда адамдар түрдүү кырсыктардан кутулуу үчүн тилек тилеп,

Баабединге атап курмандык чалган. “Манас” эпосунда Баабедин дыйканчылыктын пири катары берилген.

Баба дыйкан—дыйканчылыктын пири, атасы. Диндик ишенимде пайдаланылган сөз. Баба дыйкан канаттуу (көгүчкөн, кыргоол) түрүндө көрүнөт экен деп ишенишкен. Эгерде баба дыйкан эгинди араласа, анын даны мол болот деген түшүнүк болгон. Түшүм мол болсун үчүн Баба дыйкандын урматына ырымдарды (сыйынуу, түлөө) өткөрүшкөн.

Бакшы — (санскрит. мугалим, насаатчы). Эмчи-домчулук, кээде табыпчылык менен кесип кылган, көзү ачыктыгы, колдоочулары бар деп эсептелген адамдар.

Бир, пир — (ир. пир, араб. шайх) карыя, аксакал, колдоочу деген мааниде.

Буркан — (коло, жез буркан). Кудай, жараткан. Будда динин тутунгандар сыйынган айкел болуп, “Манас” эпосунда кытай, калмактар табынган кудайы катары эсептелет.

Далычы — таза, чийинсиз мүлжүгөн койдун далысын жарык шоолага карап, андагы сүрөтчөлөр, жолчолор, сызыкчалар, булутчалар аркылуу келечекти болжолдоп алдын ала айткан көзү ачык адам.

Дуба — (араб. дуга - чакырык, дарым). Кыргыздарда өлгөн адамга карата ж.б. диний жөрөлгөлөргө, ырым-жырымдарга байланыштуу аткарылат.

Дубана, думана — (ир. диване-жинди чалыш, келесоо. Тилемчи, колунда жок). Эпосто кайыптан кабар берген, болочокту мурунтан айткан, жаман кийинген, колунда таягы бар, сырдуу ак сакалчан карыя.

Жайташ — эпосто магиялык күчкө ээ таш. Аны менен дубалоо аркылуу аба-ырайын өзгөртүүгө болот.

Жайчы — Бодо малдын же койдун карынынан табылган жайташтын сырдуу касиети менен атайын дубаны окуу аркылуу жыл мезгилин алмаштыруучу күчкө эгедер киши.

Жалаңкыч — (ир. Жан “тын”, кырг. “алгыч”) Жанды, тынды алуучу, ажал периштеси (Азирейил).

Жараткан — кудайдын кыргызча аталышы. “Жарат” кандайдыр бир нерсени пайда кылуу, түзүү, жасап же иштеп чыгуу, дүйнөгө келтирүү. Ага кан мүчөсү улануу менен ал атоочтук формага өткөн жана затташкан мааниде кудайды түшүндүргөн.

Кайым — (араб. гайем) көрүнбөс, жашыруун, сырдуу. Эпостокөздөн кайым болуу, жок болуп кетүү деген мааниде кездешет.

Кайып — (араб. гайба) Жок болуу, жашыруун, көзгө көрүнбөй жашоо. Алданын өзүнө гана белгилүү (эч бир жандын акылы жеткис) жашыруун сыры, билими.

Кайып эрен — колдоочу пир. Эпосто түрдүү окуяларда баатырларды колдоочу рух катары берилет.

Календер — (ир. галондер) тилемчи. Диний түшүнүктө бул дүйнөнүн жыргалынан кечип, тигил дүйнөдөн зор үмүт кылуу менен жакырчылыкты башынан атайылап өткөргөн, барган жеринде адамдарды ушуга үндөгөн, кайыр-садага сурап, эл ичин кыдырып жайсыз жүргөн адам.

Камбар ата — түрктүлдүү мусулман элдеринде жылкынын пири, колдоочусу.

Кара басуу, мартуу басуу—кыргыздардын байыртадан бери келе жаткан эң эски ишенимдеринин биринен, аял төрөтүнө байланышкан оорунун ээси.

Кара кийүү — өмүрлүк жолдошу же жакын тууганы дүйнөдөн өткөн аял жыл маалына чейин кара кийим менен жүрүп аза күткөн элдик салт.

Кудай — алла менен маанилеш. Чексиз бийлөөчү дегенди билдирет.

Көзү ачык — кандайдыр бир рухтун жардамы менен купуя сырды, келечекте боло турган ишти алдын-ала биле алган адам.

Кудурет— (араб. годрет) күч. Алланын эпитет ысымдарынын бири. Алла-таала кудурет, кудуреттүү кудай ж.б. айкалыштарда да учурайт.

Кумайык—Иттин пири. Эпосто Манастын алгыр тайганы катарында келет. Кийин мурас катары Семетейге калат. С. Каралаевдин варианты боюнча

Көк жору тууган көзү ачыла элек кызыл эт күчүктү Манас Медиянын чөлүндөгү Кум-Булактын боюндагы кумайдын кайыбынан таап алат.

Кыдыр-кызыр — (араб.хезра — жашыл). Адамдарга жакшылык, ийгилик, бакыт-таалай, байлык алып келүүчү, кыйынчылыкта колдоп жардам берүүчү касиетке ээ ак санатай күч.

Кырк чилтен — (ир. чилл - кырк, тен - дене). Кыргызча кырк адам, кырк колдоочу, кырк сыйкырдуу олуя дегенди билдирет. Адамдын көзүнө көрүнбөгөн, сүйгөн кишилерин сүймөлөгөн, жакшылык кылуучу касиеттүү дух.

Лаайлама — калмак кудайы. Эпосто калмактар сыйынган кудайдын аталышы болуп, жоого кирер алдында же маанилүү иш жасаарда ага сыйынышкан.

Лаанат — бут. Ар түрдүү металдан жасалган адам келбетиндеги сөлөкөт.

Магия—эпосто сөздүн кудуретине ишенүү менен атайын айтымдар аркылуу сыйкырдуу иш-аракеттерди жасоо.Эпостогу сюжеттин жүрүшүндө аярлардын магиялык аракеттеринин натыйжасында сюжетте окуя өнүгөт жана бул мотивдер эпостун архаикалуулугунан кабар берет.

Мазар — сакралдык маанидеги ыйык деп эсептелген орун, же дарак, көл, кабыр ж.б. болот. “Манаста” кыргыз эли мусулман динин кабылдаганга чейин тотемдик, шамандык ынанымда болуп, ушундай ыйык саналган жер ээлерине сыйынып, табынышкан. Анын колдоосу аркылуу тилектерин ишке ашырууга аракеттенишкен.

Мөңдү —“Манас” эпосундагы калмакча этиш сөз болуп, “бери кел” дегенди түшүндүрөт жана көпчүлүк учурда душман тараптын чакырык урааны катары келет.

Олуя — эпосто алдыда боло турган иштерди күн мурунтан билип, айта алган киши. “Манастын” сюжетинде аксакалдар Бакай, Кошой, Айкожо турмуштук тажрыйбасы мол олуя адамдар катары сыпатталат.

Периште — бериште, кудайдын элчиси. “Манаста” кездешүүчү мифтик түшүнүк. Адамдар менен кудайдын ортосунда болуп, пендеге жардам берүүчү катары келет.

Сыйкырчы — көз боемочу, арбоочу, кубултуучу. Эпосто сыйкырчылардын мааниси кыйынчылык, татаал шарттарда дубанын, жана башка ыкмалардын күчү менен абалды өзгөртүү, чечүү учурларында көрсөтүлөт.

Тул — маркумдун адам сөлөкөтүндөгү жыгачтан жасалган тулку. Күйөөсү өткөн аялга жыгачтан адам келбетине окшотуп, сомдоп сүлпөт жасалып, ага маркумдун кийимдери жаап коюлат, маркумдун жубайы аны карап тескери олтуруп кошок кошуп, жыл маалына чейин жоктойт.

Түлөө — (“тилөө” деген сөздөн) жамааттын кудайдан ырайым тилеп, жандыкты курмандыкка чалып, кан чыгарып жасаган ырым-жырым. Алгачкы мезгилдерде адамдар табияттын сырларына, күчүнө көбүрөөк көз каранды болуп, андан кайрымдуулук суроого аргасыз болушкан.

Теңир — көчмөн турмушта жашаган түрк элдеринин жана бурят, моңголдордун асман кудайынын аты. Көктөгү Теңир элдин тилегин кабылдап, ырыскы берүүчү кудай. Ал эл-жерди түрдүү кырсыктардан сактоочу катары келет.

Тиги дүйнө — диний мифологиялык түшүнүктө бул ишеним өзгөчө айырмаланып турган. Дүйнөлүк диндердеги киши өлгөндөн кийин анын жаны бара турган чын дүйнө. Көөнө түшүнүк боюнча адамдын жаны тиги дүйнөдө түбөлүк жашай берет. Ушул себептүү адамдар азыркы жашоосун “жалган дүйнө” деп, кийинки дүйнөнү “чын дүйнө”, же болбосо “тиги дүйнө” деп бөлгөн.

Төлгө—төлгө ачуу. Төлгө салуу деп да айтыла берет. Айлана-чөйрөнү, жаратылышты, адамдардын кулк-мүнөзүн билүү менен, кандайдыр бир буюмдардын, кубулуштардын, белгилердин жардамы аркылуу алдыда боло турган окуяны, анын мүнөзүн алдын ала чечмелеп берүү. Төлгө көбүнчө кырк

таш, койдун далысы, ашыгы ж.б. буюмдар менен жылдыздардын асмандагы жайгашуусуна карай ачылат.

Төлгөчү — төлгө тарткан киши. Адам баласы алдыда болуучу окуяларды, тагдырын алдын ала билүүгө кызыккандыктан келип чыккан кесип. Эпосто согуштук окуялардын алдында Манас баатырдын төлгөчүлөргө төлгө салдырганы тууралуу эпизоддор бар. Ошондой эле, бир нерсе жоголгондо, же белгисиздик болуп, сар-санаага түшкөндө төлгө тартып, кырдаалды ачыктаганга аракет кылышкан.

Умай эне — эне менен баланы колдоочу, бөбөктүн жарык дүйнөгө келүүсүнө жардам берүүчү, толгоону жеңилдетүүчү жана туулган баланын аман-эсен чоңоюшуна көмөктөшүүчү ыйык саналган мифологиялык эне. Элдик эпостордо Умай энеге сыйынуу көөнө эпикалык мотивдерден болуп саналат.

Шаймерден, шай ата — Эр жигиттердин колдоочусу болуп, эпосто баатырларга бата бергенде: “Жигит пири Шаймерден колдосун”, - деп айтылат.

АДАБИЯТТАР

I

1. Абдылдаев, Э. «Манас» эпосунун тарыхый өнүгүшүнүн негизги этаптары [Текст] / Э.Абдылдаев. – Фрунзе: Илим, 1981. – 265 б.
2. Абдыракунов, Т. Бабалардан калган сөз [Текст]: кыргыз фольклору жөнүндө макалалар / Т. Абдыракунов. – Фрунзе: Илим, 1981. – 163 б.
3. Абдыракунов, Т. Орхон-Енисей жазуулары жана рух башаттары [Текст] / Т.Абдыракунов. – Бишкек: Бийиктик, 2004. – 172 б.
4. Абрамзон, С.М.Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи[Текст]/С.М.Абрамзон. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990. – 480 б.
5. Абрамзон, С.М. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер [Текст] / С.М. Абрамзон; котор. С. Мамбеталиев, Д.Сулайманкулов, С.Макенов. – Бишкек: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1999. – 896 б.
6. Айтматов, Ч.Т. В соавторстве с землёю и водою [Текст]: очерки, ст., беседы, интервью / Ч.Т. Айтматов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. – 314 с.
7. Акматалиев, А.А. Тандалган чыгармаларынын жыйнагы [Текст] /А.А.Акматалиев. – Бишкек: Шам, 1998. – Т. 2. –423 б.
8. Акмолдоева, Ш.Б. Древнекыргызская модель мира (на материалах эпоса «Манас»)[Текст] / Ш.Б.Акмолдоева. – Бишкек: Илим, 1996. – 220 с.
9. Акмолдоева, Ш.Б. Манас ааламы[Текст] / Ш.Б.Акмолдоева. – Бишкек: Илим, 2003. – 160 б.
- 10.Анисимов, А.Ф. Этапы развития первобытной религии[Текст] / А. Ф. Анисимов. – М.; Л.: Наука, 1967. – 162 с.
11. Атеистический словарь[Текст] / А. И. Абдусамедов, Р. М. Алейник, Б. А. Алиева [и др.]; под общ. ред. М. П. Новикова. – М.: Политиздат, 1984. – 512 с.
- 12.Байбосунов, А. Донаучные представления киргизов о природе[Текст] / А. Байбосунов. – Фрунзе: Мектеп, 1990. – 185 с.
13. Байгазиев, С. Манастаануу[Текст] / С. Байгазиев. – Бишкек: [б-сыз], 2000. – 264 б.

14. Байжигитов, К. Кыргыз мифтери, уламыштары жана легендалары[Текст] / К. Байжигитов. – Фрунзе: Илим, 1985. – 171 б.
15. Байтур, А. Тянь-Шань кыргыздарынын коому жана маданияты [Текст] / А. Байтур // Кыргыздар. – Бишкек, 1993. – Т.1. – 621 б.
16. Бартольд, В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер[Текст] / В.В. Бартольд; түз. О Караев. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 1997. – 456 б.
17. Баялиева, Т.Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов[Текст] / Т.Д. Баялиева. – Фрунзе: Илим, 1972. – 170 с.
18. Баялиева, Т.Д. Религиозные пережитки у киргизов и их преодоление. – [Текст] / Т.Д. Баялиева. – Фрунзе: Илим, 1981. – 101 с.
19. Бекмухамедова, Н.Х. Эволюция женских образов в эпосе “Манас.”[Текст]/ Н.Х. Бекмухамедова. – Бишкек: Эркин Тоо, 1997. – 118 с.
20. Бекмухамедова, Н.Х. Эпос “Манас”: проблемы онейротопики и визионотопики (структура, функции, символика)[Текст]/ Н.Х. Бекмухамедова. – Бишкек: Ак-Кара, 2018. – 364 с.
21. Борбугулов, М. “Манас” эпосу[Текст]: башаттары, эволюциясы /М. Борбугулов. – Бишкек: Шам, 2004. – 159 б.
22. Бутанаев, В.Я. Энесай кыргыздары [Текст]: фольклор ж-а тарых / В.Я. Бутанаев, И.И. Бутанаева. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос, 2002. – 228 б.
23. Вавилонская башня и другие библейские предания [Текст] / ред. К. Чуковский. – М.: Горизонт, 1991. – 159 с.
24. Валиханов, Ч.Ч. Очерки Джунгарии [Текст] / Ч.Ч. Валиханов //«Манас»: героич. эпос кирг. народа. –Фрунзе, 1968. – С. 38-41.
25. Валиханов, Ч.Ч. Записки о киргизах [Текст] / Ч.Ч. Валиханов // Собр. соч.: в 5 т. – Алма-Ата, 1985. – Т. 2. – С. 7-89.
26. Веселовский, А.Н. Историческая поэтика[Текст] /А.Н. Веселовский. – М.: Высш. шк., 1989. – 404 с.
27. Вико, Джанбатисто. Основание новой науки об общей природе наций[Текст]/ Вико Джанбатисто. – Л.: Гослитиздат, 1940. – 620 с.

- 28.Гринцер, П.А. Древнеиндийский эпос. Генезис и типология [Текст] /П.А. Гринцер. – М.: Наука, 1974. – 419 с.
29. Гумилев, Л.Н. Древние тюрки [Текст] / Л.Н. Гумилев. – М.: АСТ, 1993. – 576 с.
- 30.Гумилев, Л.Н. Этногенез и биосфера земли[Текст] / Л.Н. Гумилев. – Л.: Гидрометеиздат, 1990. – 528 с.
- 31.Гусев, В.Е. Эстетика фольклора [Текст] / В.Е. Гусев. – Л.: Наука, 1967. – 319 с.
- 32.Джусупакматов, Л. Каталог пиктографических текстов петроглифов “Саймалы-Таша” [Текст]/ Л.Джусупакматов. – Ош: [б.и.], 2014. – Т.4, ч. 1. – 230 с.
33. Домусульманские верования и обряды в Средней Азии[Текст]/ отв. ред. Г.П. Снесарев, В.Н. Басилов. – М.: Наука, 1975.– 346 с.
- 34.Дыйканбаева, А. Кыргыз уламыштары[Текст] / А. Дыйканбаева. – Бишкек: КТМУ, 2005. – 348 б.
- 35.Емельянов, Н.В. Сюжеты якутских олонхо [Текст] / Н.В. Емельянов. – М.: Наука, 1980. – 375 с.
36. Еремина, В.И. Ритуал и фольклор [Текст] / В.И. Еремина. – Л.: Наука, 1991. – 208 с.
37. Жамгырчиева, Г.Т. Кыргыз эпосторундагы архаикалык мотивдер (“Манас”, “Эр Төштүк”, “Кожожаш” эпостору боюнча) [Текст] / Г.Т. Жамгырчиева. – Ош: Кагаз ресурстары, 2015.–305 б.
- 38.Жирмунский, В.М. Тюркский героический эпос [Текст] / В.М. Жирмунский. – Л.: Наука, 1974. – 727 с.
- 39.Жусубалиев, А. Кыргыздардын мусулмандашуу тарыхы [Текст] / А. Жусубалиев. – Бишкек: [б-сыз], 2016. – 317 б.
- 40.Жусупов, К. Кыргыздардын байыркы маданияты (эзелки доордон XII кылымга чейин) [Текст] / К. Жусупов. – Бишкек: Бийиктик, 2006. – 228 б.
41. Ибраимов, К. Көркөм дөөлөттөр дүйнөсүндө[Текст] / К. Ибраимов. – Фрунзе: [б-сыз], 1992. –168 б.

- 42.Ибраимов, К.Б. Мифологиялык архаика жана азыркы адабияттагы Адам – Табият концепциясы [Текст] / К.Б. Ибраимов. – Фрунзе: Илим, 1991. – 155 б.
- 43.Ибраимов, О. История кыргызской литературы XX века [Текст]: учеб. / О. Ибраимов. – Бишкек: Бийиктик, 2013. – Т.1. – 480 с.
44. Искендерова, С. Жеке чыгармачылык менен көркөм мурастын айкалышы [Текст] / С. Искендерова. – Бишкек: [б-сыз], 2010. – 275 б.
45. Кайыпов, С.Т. Проблемы поэтики эпоса «Эр Тештук» [Текст] /С.Т. Кайыпов. – Фрунзе: Илим, 1990. –Ч. 1: Гипербола. Сравнение. – 317 с.
46. Калчакеев, К.Б. “Манас” эпосунун түштүк варианттары [Текст] / К.Б. Калчакеев. – Жалал-Абад: [б-сыз], 2002. – 151 б.
- 47.Калчакеев, К.Б. “Манас” эпопеясындагы сюжеттин көрөңгөлүү салты жана анын ийкемдүү уланып өнүгүүсү [Текст] / К.Б. Калчакеев. – Бишкек: Улуу тоолор, 2016. – 116 б.
- 48.Кебекова, Б. Кыргыз, казак акындарынын чыгармачылык байланышы [Текст] / Б. Кебекова. – Фрунзе: Илим, 1985. – 234 б.
49. Кебекова, Б. Миф жана уламыштар [Текст] / Б. Кебекова // Кыргыз адабиятынын тарыхы. – Бишкек, 2004. – Т. 1. – 247 б.
- 50.Киргизский героический эпос «Манас» [Текст]: сб. ст. / редкол. М. И. Богданова. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 378 с.
51. Киссель, М.А. Джембатисто Вико[Текст]/ М.А. Киссель.– М.: Мысль, 1980. – 197 с.
52. Ксенофонов, Г.В. Легенды и рассказы о шаманах у якутов, бурят и тунгусов[Текст] / Г.В. Ксенофонов. – М.: Безбожник, 1930. – 123 с.
- 53.Кулбаракова, З.А. “Манас” эпосундагы жаныбарлардын көркөм чагылдырылышы жана тотемдик белгилери (С. Орозбаков, С. Каралаевдин варианттарынын негизинде)[Текст]/ З.А. Кулбаракова//Автореферат канд. дисс.–Бишкек: 2019.–29 б.
54. Королев, К.М. Энциклопедия символов, знаков, эмблем [Текст] / К.М. Королев. – М.: Мидгард, 2005. – 600 с.

55. Кыдырбаева, Р. З. Эпос “Манас”. Генезис. Поэтика. Сказительство. [Текст] / Р.З. Кыдырбаева. – Бишкек: Шам, 1996. – 393 с.
56. Кыдырбаева, Р.З. “В начале было слово...” [Текст] / Р.З. Кыдырбаева. – Бишкек: [б.и.], 2013. – 323 с.
57. Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын тарыхынын очерки [Текст] / жоопту ред. Ж. Таштемиров. – Фрунзе: Илим, 1973. – 706 б.
58. Кыргыз адабиятынын тарыхы [Текст]. – Бишкек: Шам, 2004. – Т.1. – 683 б.
59. Кыргыз поэзиясынын антологиясы[Текст]: 2 т. / туз. К. Жусупов. – Бишкек: “Кыргызстан- Сорос” фонду, 1999. – 1 китеп. – 740 б.
60. Кыргыздар. Санжыра. Тарых. Мурас. Салт[Текст] / түз. К. Жусупов. – Бишкек: Кыргызстан, 1991. – 1 китеп. – 620 б.
61. Кыргызы. Этногенетические и этнокультурные процессы в древности и средневековье в Центральной Азии [Текст]: материалы Междунар. науч. конф. посвящ. 1000-летию эпоса “Манас”, 22-24 сент., 1994 г. – Бишкек: Кыргызстан, 1996. – 229 с.
62. Кыргыздардын улуттук маданияты[Текст] / [түз. К.Жусупов, Ж.Бакашова, К.Иманалиев, М.К. Өмүрбай уулу]. – Бишкек: Бийиктик, 2012. – 972 б.
63. Леви-Строс, К. Первобытное мышление [Текст] / К. Леви-Строс. – М.: Республика, 1994. – 382 с.
64. Лосев, А.Ф. Античная мифология в её историческом развитии[Текст] / А.Ф. Лосев. – М.: Учпедгиз, 1957. – 620 с.
65. “Манас” эпосун комплекстүү изилдөө маселелери [Текст]: Фрунзе ш. 1990-ж. 13-14-сент. өткөн бүткүл союздук симп. материалдары. – Бишкек: [б-сыз], 1994. – 276 б.
66. Манас [Текст]: энцикл. / башкы ред. А.Карыпкулов. – Бишкек: Кыргыз энцикл. башкы ред., «Мурас» илимий пропагандалык ишкер долбоору, 1995. – Т.1: Аалам-Манастын музыкасы. – 440 б.
67. Манас [Текст]: энцикл. / башкы ред. А.Карыпкулов. – Бишкек: Кыргыз энцикл. башкы ред., «Мурас» илимий пропагандалык ишкер

долбоору, 1995. – Т.2: Манастын сюжети-Ярупа. – 432 б.

68. Маничкин, Н.А. Шаманизм и духовно-магические практики кыргызов [Текст] / Н.А. Маничкин. – М.: ред. В.И. Харитонов. – Смарт Ивент., 2020. – 264 с.

69. Мелетинский, Е.М. Происхождение героического эпоса. Ранние формы и архаические памятники [Текст] / Е.М. Мелетинский. – М.: ИВЛ, 1963. – 462 с.

70. Мелетинский, Е.М. Поэтика мифа [Текст] / Е.М. Мелетинский. – М.: Вост. лит., 2000. – 407 с.

71. Мелетинский, Е.М. Миф и сказка [Текст] / Е.М. Мелетинский // Фольклор и этнография. – Л., 1970. – С. 139-148.

72. Мифологический словарь [Текст] / гл. ред. Е. М. Мелетинский. – М.: Сов.энцикл., 1990. – 672 с.

73. Мифология древнего мира [Текст]: пер. с англ. / отв. ред. В. А. Якобсон. – М.: Наука, 1977. – 455 с.

74. Мифы народов мира [Текст]: энцикл.: в 2 т. / гл. ред. С.А. Токарев. – М.: Сов.энцикл., 1991. – Т.1. – 671 с.

75. Мифы народов мира [Текст]: энцикл.: в 2 т. / гл. ред. С.А. Токарев. – М.: Сов.энцикл., 1992. – Т.2. – 719 с.

76. Молдобаев, И.Б. Эпос «Манас» как источник изучения духовной культуры киргизского народа [Текст] / И.Б. Молдобаев. – Фрунзе: Илим, 1989. – 312 с.

77. Мусаев, С. «Манас» уруу түзүлүшү учурунда [Текст] / С. Мусаев. – Бишкек: [б-сыз], 1998. – 108 б.

78. Мурзакметов, А.К. Кыргыз ырым-жырымдары [Текст] / А.К. Мурзакметов. – Ош: [б-сыз], 2005. – 107 б.

79. Мукасов, Ы.М. Кыргыз элинин философиялык ойломунун тарыхый динамикасы [Текст] / Ы.М. Мукасов. – Бишкек: Илим, 2004. – 242 б.

80. Нарынбаева, Н.О. Миф. Оозеки кара сөздүн көөнө уңгулары [Текст]: моногр. / Н.О. Нарынбаева. – Бишкек: [б-сыз], 2011. – 238 б.

81. Наследие материальной и духовной культуры Кыргызстана [Текст] / – Бишкек: Илим, 2005. – 157 с.
82. Орозова, Г. Ж. Фольклордук жанрлардын өзгөчөлүгү [Текст] / Г. Ж. Орозова. – Бишкек: [б-сыз], 2021.- 444 б.;
83. Орозобекова, Ж.К. Айтуучулук өнөрдүн тарыхый өсүп-өнүгүү жолу [Текст] / Ж.К. Орозобекова. – Бишкек: [б-сыз], 2003. – 302 б.
84. Осмонов, Ө.Ж. Кыргызстан тарыхы (Эң байыркы доордон азыркы мезгилге чейин) [Текст]: окуу китеби / О. Ж. Осмонов, А. А. Асанканов. – Бишкек: [б-сыз], 2001. – 564 б
85. Өмүралы уулу, Ч. Теңирчилик (Улуттук философиянын уңгусуна чалгын) [Текст] / Ч. Өмүралы уулу. – Бишкек: Крон фирмасы, 1994. – 288 б.
86. Өмүралиев, Ч. Теңирчилик. Коом. Мамлекет [Текст] / Ч. Өмүралиев. – Бишкек: Кыргыз Жер, 2012. – 304 б.
87. Петраш, Ю.Г. Тоо уламышы [Текст] / Ю. Г. Петраш; котор. Ш. Кулов. – Фрунзе: Кыргызстан, 1991. – 44 б.
88. Пропп, В.Я. Поэтика фольклора [Текст] / В.Я. Пропп. – М.: Лабиринт, 1998. – 351 с.
89. Пропп, В.Я. Фольклор и действительность [Текст] / В.Я. Пропп. – М.: Наука, 1972. – 325 с.
90. Пухов, И.В. Героический эпос тюрко-монгольских народов в Сибири. Общность, сходства, различия [Текст] / И.В. Пухов // Типология народного эпоса. – М., 1975. – С. 12-63.
91. Радлов, В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен [Текст] / В.В. Радлов. – СПб.: [б.и.], 1872. – Ч.4: Наречия барабинцев, тарских, тобольских и тюменских татар. – 283 с.
92. Радлов, В.В. Образцы народной литературы северных тюркских племен [Текст] / В.В. Радлов. – СПб.: [б.и.], 1885. – Ч.5: Наречие дикокаменных киргизов. – 599 с.
93. Религия в истории и культуре=Religion in history and culture [Текст]: учеб. для студ. вузов / М.Г. Писманик, Р.Г. Балтанов, Г.Р. Балтанова [и др.]. – М.:

ЮНИТИ, 2000. – 591 с.

94. Кислюк, К. В. Религиоведение [Текст] / К. В. Кислюк, О. Н. Кучер. – Ростов н/Д.: Феникс; Харьков: Торсинг, 2003. – 512 с. – (Сер. Учебники и учеб. пособия).

95. Рыбаков, Б.А. Язычество древних славян [Текст] / Б.А. Рыбаков. – М.: Наука, 1981. – 406 с.

96. Сарыпбеков, Р. “Манас” эпосундагы баатырдык мотивдердин эволюциясы [Текст] / Р. Сарыпбеков. – Фрунзе: Илим, 1987. – 151 б.

97. Сарыпбеков, Р. Алмамбеттин образынын эволюциялык өнүгүшү [Текст] / Р. Сарыпбеков. – Фрунзе: Илим, 1977. – 149 б.

98. Сайф ад-дин ибн дамулло Шах Аббас Аксикенти жана анын уулу Нурмухаммед [Текст]: тарыхтардын жыйнагы (Мажму атут таворих). – Бишкек: “Акыл” мамконцерни, 1996. – 127 б.

99. Стеблева, И.Я. Поэзия тюрок VI-VIII вв. нашей эры [Текст] / И.Я. Стеблева. – М.: Наука, 1965. – 148 с.

100. Сулайманов, Э. Некоторые имена пиров-покровителей ремесел и домашних промыслов у киргизов [Текст] / Э. Сулайманов // Ономастика Средней Азии. – Фрунзе, 1982. – Вып. 2. – С. 282-289.

101. Сулейменов, О.О. Язык письмо [Текст] / О.О. Сулейменов. – Алматы: Рим. RIAI., 1998. – 497 с.

102. Сулейменов, О.О. Аз и Я [Текст]: кн. благонамерен. читателя / О.О. Сулейменов. – Алма-Ата: Жазушы, 1975. – 346 с.

103. Солтоноев, Б. Кыргыз тарыхы [Текст] / Б. Солтоноев. – Б. Солтоноев. – Бишкек: Учкун, 1993. – 1- китеп: Тарыхый очерктер. – 208 б.

104. Сооронов, О. “Манас” трилогиясындагы эпикалык окуялардын сүрөттөлүш өзгөчөлүктөрү [Текст] / Тоголок Молдонун варианты; О. Сооронов. – Фрунзе: Илим, 1981. – 120 б.

105. Суванбеков, Ж. Кыргыз элинин баатырдык эпостору [Текст] / Ж. Суванбеков. – Фрунзе: Мектеп, 1970. – 261 б.

106. Сыдыков, А. “Манас” эпосу жана кыргыз оозеки

чыгармачылыгынын маселелери[Текст] / А. Сыдыков. – Бишкек: Бийиктик, 2004. – 392 б.

107. Табышалиева, А. Вера в Туркестане: очерк истории религии в Средней Азии и Казахстане [Текст] / А. Табышалиева. – Бишкек: [б.и.], 1993. – 162 с.

108. Тайлор, Э. Первобытная культура[Текст] / Э. Тайлор. – М.: Изд-во полит. лит., 1989. – 573 с.

109. Токарев, С.А. Ранние формы религии и их развитие [Текст] / С. А. Токарев. – М.: Наука, 1964. – 398 с.

110. Токарев, С.А. Религии в истории народов мира[Текст] / С. А. Токарев. – М.: Политиздат, 1965. – 624 с.

111. Топоров, В.Н. О ритуале. Введение в проблематику [Текст] / В.Н. Топоров // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. – М., 1988. – С. 16-42.

112. Урбанаева, И.С. Центральноазиатский шаманизм: философские, исторические, религиозные, экологические аспекты [Текст]: материалы междунар. науч. симп., 20-26 июня 1996 г., Улан-Удэ – оз. Байкал). – Улан-Удэ: [б.и.], 1996. – 156 с.

113. Үкүбаева, Л. Чынгыз Айтматов жана кыргыз адабияты [Текст] / Л. Үкүбаева. – Бишкек: Турар, 2012. – 380 б.

114. Фиельструп, Ф.А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX века[Текст] / Ф. А. Фиельструп. – М.: Наука, 2002. – 300 с.

115. Фрейд, З. Введение в психоанализ [Текст] / З. Фрейд. – М.: Наука, 1989. – 445 с.

116. Фрейд, З. Тотем и табу [Текст] / З. Фрейд. – М.: Олимп, 1997. – 448 с.

117. Фрейд, З. Толкования сновидений [Текст] / З. Фрейд. – СПб.: Алетейя, 1999. – 664 с.

118. Фромм, Э. Душа человека[Текст] / Э. Фромм. – М.: Республика, 1992. – 429 с.

119. Фрэзер, Дж. Золотая ветвь[Текст] / Дж. Фрэзер. – М.: Изд-во полит. лит., 1980. – 831 с.

120. Худяков, Ю.С. Кыргызы на просторах Азии [Текст] / Ю.С. Худяков; отв. ред. Т. К. Чоротегин. – 2-е, доп., испр. – Бишкек: Камекс-Детай; Фонд "Сорос-Кыргызстан", 1995. – 232 с.

121. Чоротегин, Т. К. Кыргыздардын жана Кыргызстандын кыскача тарыхы: (Байыркы замандан тартып бүгүнкү күнгө чейин)[Текст]: тарыхты окуп үйрөнүүчүлөр үчүн / Т.К.Чоротегин, К. Молдокасымов. – Бишкек: Мектеп, 2000. – 160 б.

122. Шериев, Ж. Байыркы жана орто кылымдар түрк адабияты [Текст] /Ж. Шериев. – Бишкек: Кыргызстан-Сорос фонду, 1996. – 199 б.

123. Штернберг, Л.Я. Первобытная религия в свете этнографии [Текст] /Л.Я. Штернберг; под ред. и предис. Я.П. Алькора. – Л.: Изд-во ин-та народов Севера, 1936. – 584 с.

124. Элиаде, М. Словарь религий, обрядов и верований. Миф, религия, культура [Текст] / М.Элиаде. – СПб.: Рудомино, 1997. – 412 с.

125. Эркебаев, А. Элдик эпостон адабий эпоско[Текст] / А. Эркебаев. – Фрунзе: Илим, 1990. – 248 б.

126. Юнг, К.Г. Бог и бессознательное [Текст] / К.Г. Юнг. – М.: Олимп, 1998. – 478 с.

127. Юнусалиев, Б.М. Тандалган эмгектер [Текст] / Б.М. Юнусалиев. – Фрунзе: Илим, 1985. – 509 б.

II

Көркөм тексттер:

128. Алпамыш [Текст]: казак эпосу. – Фрунзе: Мектеп, 1965. – 130 б.

129. Алтын-Арыг [Текст]: хакас.героич. эпос. – М.: Гл. ред. вост. лит., 1988. – 237 с.

130. Алтай кай чөрчөктөр [Текст]. – Туулуу-Алтай, 1985. – Т.1. –392 б.

131. Гэсэр [Текст]: бурят.героич. эпос. – М.: Худож. лит., 1968. – 278 с.

132. Джангар [Текст]: эпос. – Элиста: Калмыц. кн. изд-во, 1971. – 407с.

133. Короглу [Текст]. – Баку: Изд. АН Азерб. ССР 1959. – 143с.

134. Көкүл. Карач-Көкүл баяны [Текст]. – Бишкек: Шам, 2003. – 321 б.

(“Эл адабияты” сер. 28-т.)

135. Маадай – Кара [Текст]: алтай. героич. эпос. – М.: Гл. ред. вост. лит., 1973. – 465 с.

136. Манас. Көкөтөйдүн ашы. Тыныбек. Семетей баатырдан бир бөлүм [Текст]:эпос. / түз. Р. Сарыпбеков). – Бишкек: “Ала-Тоо” бас., 1994. – 176 б.

137. Манас [Текст]: эпос / С. Орозбак уулунун варианты. – Фрунзе: Кыргызстан, 1978. – 1- китеп. – 296 б.

138. Манас [Текст]: эпос / С. Орозбак уулунун варианты. – Фрунзе: Кыргызстан, 1980. – 2 - китеп. – 449 б.

139. Манас [Текст]: эпос / С. Орозбак уулунун варианты. – Фрунзе: Кыргызстан, 1981. – 3 - китеп. – 346 б.

140. Манас [Текст]: эпос / С. Орозбак уулунун варианты. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 4 - китеп. – 366 б.

141. Манас [Текст]:эпос / С.Каралаевдин варианты. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984. – 1- китеп. – 240 б.

142. Манас [Текст]:эпос / С.Каралаевдин варианты. – Фрунзе: Кыргызстан, 1986. – 2 - китеп. – 262 б.

143. Манас [Текст]: эпос / С.Каралаевдин варианты. – Бишкек:Турар,2010. – 1008 б.

144. Семетей [Текст]: эпос / С.Каралаевдин варианты. – Фрунзе: Кыргызстан, 1987. – 1- китеп. – 376 б.

145. Семетей [Текст]: эпос / С.Каралаевдин варианты. – Фрунзе: Адабият, 1989. – 2 - китеп. – 344 б.

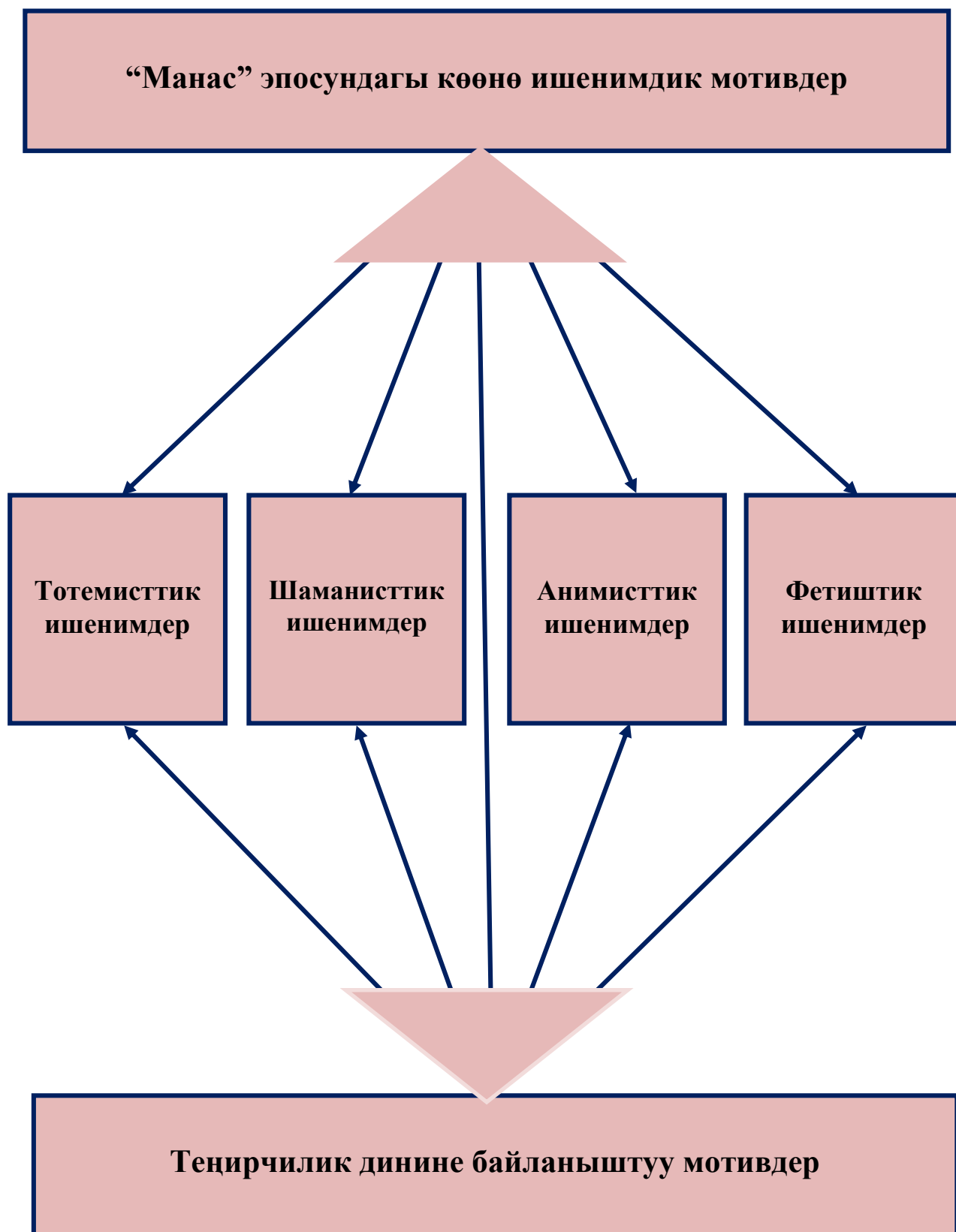
146. Сейтек [Текст]: эпос / С.Каралаевдин варианты. – Фрунзе: Адабият, 1989. – 5 - китеп. – 352 б.

147. Манас[Текст]: баатырдык эпос /Б.Сазановдун варианты; А. Акматалиевдин жалпы ред. астында;түз. З.Кулбаракова. – Бишкек: [б-сыз], 2017. – 666 б.

148. Семетей[Текст]: баатырдык эпос /Б.Сазановдун варианты; А. Акматалиевдин жалпы ред. астында;түз. Тойчубек кызы Жазгүл.– Бишкек: Бийиктик плюс, 2017. – 1-китеп. – 616 б.
149. Семетей. Сейтек[Текст]: баатырдык эпос / Б.Сазановдун варианты; А. Акматалиевдин жалпы ред. астында;түз. Тойчубек кызы Жазгүл, А. Бекболотов, К. Умурзаков. – Бишкек: Бийиктик плюс, 2017. – 2 китеп. – 460 б.
150. Нюргун Боотур Стремительный[Текст]: героич. эпос / ред. Г.У.Эргиса. – Якутск: ЯКГИЗ, 1947. – 387 с.

ТИРКЕМЕ

1-тиркеме

2-тиркеме

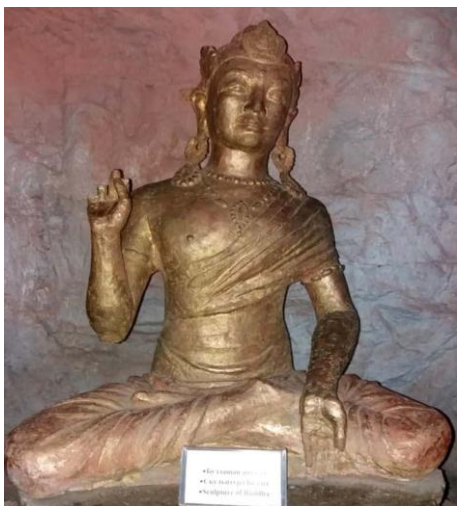
Көөнө ишенимдерди чагылдырган сүрөттөр

(1-сүрөт)

(2-сүрөт)

(3-сүрөт)

(4-сүрөт)

(5-сүрөт)

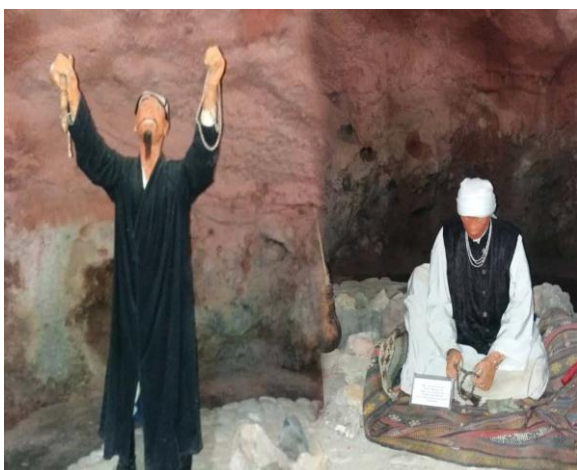
(6-сүрөт)

(7-сүрөт)

(8-сүрөт)

(9-сүрөт)

(10-сүрөт)

(11-сүрөт)

(12-сүрөт)